

1980

Voorstudies
en achtergronden

Regio's aan het werk

**Ontwikkelingen van de ruimtelijke spreiding
van economische activiteiten in Nederland**

C.P.A. Bartels

Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1980

<u>INHOUDSOPGAVE</u>	<u>Blz.</u>
Voorwoord	1
1. <u>Probleemstelling en opzet</u>	2
2. <u>Ruimtelijke spreiding van enkele kerngrootheden</u>	5
2.1. Spreiding van wat?	5
2.2. Arbeidsplaatsen: tendensen van ruimtelijke concentratie of deconcentratie?	6
2.3. Arbeidsplaatsen en bevolkingsontwikkeling	13
2.4. Bevolking: het ruimtelijke spreidingspatroon	17
2.5. Ruimtelijke spreiding van enkele andere belangrijke indicatoren	22
2.6. Slotbeschouwing	27
Appendix 2A. Beschikbare gegevens ten aanzien van de provinciale werkgelegenheid	29
Appendix 2B. Provinciale werkgelegenheid in aantal peiljaren	31
3. <u>Een bedrijfstakgewijze analyse van de ruimtelijke spreiding van de werkgelegenheid</u>	32
3.1. Inleiding	32
3.2. Een globaal beeld voor de vier hoofdsectoren	33
3.3. Bedrijfstakkenstructuur en de totale provinciale groei	40
3.4. De bedrijfstakken nader beschouwd	49
3.5. Een totaalbeeld van de bedrijfstakken	65
Appendix 3A. Bedrijfstakindelingen	68
Appendix 3B. Provinciale groeivoeten tien sectoren 1951-77	69
Appendix 3C. Provinciale groeivoeten bedrijfstakken 1951-77	71
4. <u>Verklarende factoren voor ruimtelijk gedifferentieerde ontwikkeling</u>	77
4.1. Verklaring van regionale groeiverschillen	77
4.2. Relevante lokatiefactoren in andere studies	78
4.3. De voornaamste lokatiefactoren nader beoordeeld	83
5. <u>Woord en daad in de regionaal-economische politiek</u>	85
5.1. Enkele beperkingen vooraf	85
5.2. Algemene karakteristieken van het in Nederland gevoerde regionaal-economische beleid	86
5.3. Overzicht van het REB-instrumentarium in de periode 1950-1979	88
5.4. Enkele kwantitatieve indicaties van de beleidsintensiteit	103
5.5. Afsluiting	111
6. <u>Naar een verklaring en prognose van de bedrijfstakontwikkelingen</u>	116
6.1. Inleiding	116
6.2. Wordt de ruimtelijke ontwikkeling in belangrijke mate bepaald door de produktcyclus?	116
6.3. Valt de ruimtelijke ontwikkeling te verklaren uit ruimtelijke factoren?	117
6.4. Naar een voorzichtige prognose voor de nabije toekomst	122
6.5. Enkele "vergeten" factoren	130

6.6. Naar een ander regionaal economisch beleid?	131
6.7. Afsluiting	133

<u>Gebruikte literatuur</u>	134
-----------------------------	-----

Voorwoord

Dit rapport is een bijdrage aan de eerste fase van het project: "Plaats en toekomst van de Nederlands industrie", opgezet door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. De opdracht was een bijdrage te leveren aan de regionale verbijzondering van dit thema, door middel van het opstellen van regionale profielen van in dit kader relevante indicatoren.

Bij de uitvoering van deze opdracht heb ik zeer veel hulp gehad van Harry Groeneveld, met name bij het verzamelen en bewerken van allerlei gegevens. Daarvoor ook op deze plaats mijn oprechte dank! Verder zou het rapport niet in deze vorm hebben kunnen verschijnen, zonder de medewerking van enkele andere onderzoekers. Een deel van de gebruikte werkgelegenheidsgegevens is namelijk verzameld door medewerkers van het Nederlands Economisch Instituut, als onderdeel van een project uitgevoerd in opdracht van de RPD. De RPD was zo bereidwillig toe te staan de nog niet officieel gepubliceerde gegevens reeds te gebruiken, en van de NEI-medewerkers (drs. W.F.M. Molle en drs. J.G. Vianen) werd hierbij alle medewerking gekregen. Ook voor deze coöperatieve opstelling past op deze plaats een woord van dank.

C.P.A. Bartels

1. PROBLEEMSTELLING EN OPZET

Waar groeit wat? Dat is kort en bondig de vraagstelling welke onderdeel uitmaakt van het project: "Plaats en Toekomst van de Nederlandse Industrie". De hier gepresenteerde studie heeft ten doel belangrijke ruimtelijke implicaties van deze thematiek te verkennen. Het gaat daarom om het verkrijgen van een beeld van ontwikkelingen in de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten in ons land.

Het door de W.R.R. geïnitieerde project heeft uiteindelijk als doel verwachtingen en wensen ten aanzien van sectorale ontwikkelingen in de Nederlandse economie uit te spreken. Als prognoseperiode geldt een termijn van 10 jaar (1990).

Voor het onderhavige rapport is dit doel mede richtinggevend. Voordat echter redelijk gefundeerde uitspraken over toekomstige ontwikkelingen gedaan kunnen worden, is een grondig inzicht in ontwikkelingen uit het recente verleden onontbeerlijk. Vandaar dat een zeer groot gedeelte van deze regionale studie bestaat uit een inventarisatie van historische ontwikkelingen in de ruimtelijke verdeling van economische activiteiten. Maar dit wel uitdrukkelijk met de bedoeling om na te gaan of er min of meer vaste lijnen in de waargenomen patronen te ontdekken zijn, lijnen die vervolgens voor het doen van prognoses een handvat kunnen bieden.

Historische en toekomstige ontwikkelingen op ruimtelijk gebied vormen dus het centrale thema van dit rapport. Natuurlijk is dit thema aldus geformuleerd nog erg breed. Daarom is een verdere afbakening vereist. De plaats van deze studie binnen het grotere project zorgt ervoor dat hier economische activiteiten naar hun sectorale opbouw een centrale plaats innemen. Voor een regionale analyse blijkt verder dat een beschrijving van deze activiteiten in de vorm van de eraan verbonden arbeidsplaatsen aantrekkelijk is. Het zal daarom vooral gaan om het verloop van de regionale werkgelegenheid, mede verbijzonderd naar redelijk gedetailleerde bedrijfstakken. We zullen daarbij veelal regionale kenmerken afzetten tegen de landelijke. Zodoende kan namelijk aansluiting verkregen worden bij andere deelstudies binnen dit project, die de nationale ontwikkelingen uitvoerig onder de loep nemen.

Hoewel de ruimtelijke spreiding van de werkgelegenheid hier de meeste aandacht zal krijgen, kunnen we toch moeilijk volstaan met een analyse van dit aspect alleen. Enerzijds vertelt werkgelegenheid op zich weinig over het economische wel en wee van een regio. Dat is in grotere mate het geval als we tegelijkertijd het bevolkingsverloop erbij betrekken. Anderzijds zijn we er op uit de processen die het werkgelegenheidspatroon veroorzaken in elk geval enigszins bloot te leggen. Ook voor dit doel zullen daarom andere relevante factoren in de beschouwing betrokken moeten worden.

Het zal duidelijk zijn dat in een studie, die mede moet leiden tot het formuleren van wensen ten aanzien van ontwikkelingen in de economische structuur, de rol van de overheid afzonderlijk aandacht verdient. Op welke wijze heeft de centrale overheid in het verleden geprobeerd ruimtelijke ontwikkelingen te beïnvloeden? Valt er inzicht te krijgen in de effecten van dit overheidshandelen? En welke actie zou de overheid moeten ondernemen om de richting van toekomstige ontwikkelingen mede te bepalen? Dit zijn voorbeelden van zeer belangrijke vragen, die rechtvaardigen dat er in deze verkenning voor het handelen van de overheid een flinke plaats wordt ingeruimd.

Na deze uiteenzetting is het mogelijk de probleemstelling wat preciezer aan te geven. De studie beoogt inzicht te verschaffen in ontwikkelingen in economische activiteiten in een ruimtelijke context. De nadruk valt daarbij op het werkgelegenheidsaspect. Hoewel een historische analyse een grote plaats inneemt, gaat het er uiteindelijk om enkele verwachtingen voor de toekomst te formuleren. Een belangwekkend onderdeel van de analyse is de vraag, in welke mate het waargenomen ontwikkelingsproces mogelijk door strategisch ingrijpen van de overheid beïnvloed is. Als deze vraag te beantwoorden is, kan het antwoord dienst doen bij het aangeven van het wenselijk geachte overheidsop treden in de nabije toekomst.

Tot nu toe is het object van studie in nogal algemene termen aangeduid. We willen nu aangeven voor welke concrete invulling hier gekozen is.

Als ruimtelijke opsplitsing van Nederland is gekozen voor de elf provincies. Deze indeling heeft het bekende voordeel van redelijk gemakkelijk beschikbare gegevens over een voldoende lang tijdsinterval.

Wat dat tijdsinterval betreft sluiten we aan bij de wensen van het grotere W.R.R.-project. Dat betekent dat we voor de historische beschrijving de periode begin jaren vijftig tot heden beschouwen. Deze periode zal in enkele deelperioden opgesplitst worden. Voor de prognoses gaat het om een middellange termijnraming voor de jaren tachtig. (Einde van de prognosehorizon is het jaar 1990.)

De beschrijving van de economische structuur zal zowel in nogal algemene termen geschieden (totale werkgelegenheid e.d.), alsook voor een meer gedetailleerde sectorale opsplitsing (o.a. in bedrijfstakken, zie later).

Tot slot van deze inleidende opmerkingen zullen we aangeven hoe de opzet van de rest van dit rapport eruit ziet. In het volgende hoofdstuk, hoofdstuk 2, zullen we een globale schets geven van veranderingen in het ruimtelijke patroon van een aantal centrale economische variabelen. In hoofdstuk 3 spitsen we de analyse toe op een verdere detaillering van het werkgelegenheidsverloop, o.a. naar bedrijfstakken. In hoofdstuk 4 vragen we ons af welke sterke en zwakke karakteristieken van regio's te noemen zijn als mogelijke verklaringen voor de waargenomen ontwikkeling. Het gaat dan om de rol van een aantal vestigingsfactoren. Een

zeer belangrijke factor, althans voor deze studie, is het geheel van overheidsmaatregelen op regionaal gebied. Daarom wordt in hoofdstuk 5 afzonderlijk op het regionaal economische beleid ingegaan. We behandelen de voornaamste ontwikkelingen in dit beleid, over de studieperiode, en gaan na op welke regio's dit beleid vooral gericht was. In het laatste hoofdstuk, hoofdstuk 6, gaan we ten slotte na of er een samenhang tussen vestigingsfactoren, overheidsbeleid, en werkgelegenheidsontwikkelingen aan te geven valt voor de beschouwde periode. We zullen daarbij aansluitend enkele belangrijke te verwachten toekomstige ontwikkelingen beschouwen.

2. RUIMTELIJKE SPREIDING VAN ENKELE KERNGROOTHEDEN

2.1. Spreiding van wat?

In de naoorlogse periode zijn er opvallende verschuivingen opgetreden tussen de regio's in ons land. De spreiding van onder andere arbeidsplaatsen en bevolking blijkt niet stabiel te zijn. Ten einde over een globaal beeld als achtergrond voor de rest van dit rapport te beschikken, zal in dit hoofdstuk de spreiding van arbeidsplaatsen en bevolking beknopt worden besproken. Onevenwichtige ontwikkelingen van deze twee kunnen belangrijke discrepanties op de regionale arbeidsmarkt tot gevolg hebben. We zullen ook aan deze discrepanties aandacht besteden.

In het eerste hoofdstuk is reeds aangegeven dat in deze studie de werkgelegenheid als voornaamste indicator van het niveau van economische activiteiten wordt gebruikt. De belangrijkste motieven voor deze keuze zijn:

- werkgelegenheid vormt maatschappelijk waarschijnlijk het belangrijkste kenmerk van het regionaal economisch gebeuren. Dit blijkt o.a. uit het door de overheid gevoerde regionale economische en sociale beleid;
- de intensiteit van de werkgelegenheid kan over een voldoende lange periode en naar een gedetailleerde bedrijfstakindeling met behulp van een aantal statistieken op redelijke wijze achterhaald worden.

In een ruimtelijke context is de eerste vraag met betrekking tot werkgelegenheid of de sterke concentratie die deze variabele ruimtelijk kenmerkt in de loop der tijd toe- of afgenomen is. Om deze vraag te beantwoorden delen we de studieperiode op in een aantal deelperioden op basis van de volgende criteria:

- voor de deelperioden moeten in elk geval gedetailleerde werkgelegenheidsgegevens beschikbaar zijn;
- we willen een beschrijving over een periode starten aan het begin der jaren vijftig en zo recent mogelijk eindigend;
- we zijn geïnteresseerd in mutaties op langere termijn. Dus minder in wellicht grilliger verloopende jaarlijkse ontwikkelingen. Daarom kiezen we een aantal peiljaren, waartussen de veranderingen geanalyseerd worden. Om de garantie te hebben dat aldus een beeld van structurele veranderingen ontstaat, berekenen we de werkgelegenheid in de peiljaren als een gemiddelde voor drie jaren. Gezien de beschikbare gegevens (zie verderop) wordt hierdoor het eerste peiljaar 1951 en het laatste 1977;
- voor de lengte van de perioden tussen de peiljaren kiezen we intervallen van vijf jaar, indien mogelijk gezien de beschikbare gegevens. Zodoende verkrijgen we als deelperioden 1951-55, 1955-60, 1960-65, 1965-70, 1970-74, 1974-77 (de keuze van de jaren 1951, 1974, 1977 wordt verderop toegelicht). Een bijkomend voordeel van deze peiljaren is dat ze merendeels samenvallen met pieken in nationale conjunctuur (zie voor de datering van conjunctuurfasen, Van Duijn, 1978), zodat de mutaties tussen peiljaren géén belangrijke conjuncturele componenten zullen bevatten.

In het volgende gaan we na hoe de ruimtelijke spreiding in deze deelperioden veranderde. Dat doen we voor zowel de werkgelegenheid, als voor de regionale bevolking.

2.2. Arbeidsplaatsen: tendensen van ruimtelijke concentratie of deconcentratie?

Voor de eenvoud zal er in dit rapport steeds gesproken worden over arbeidsplaatsen of werkgelegenheid, zonder daarbij een duidelijke nuancering aan te brengen. Omdat we die nuancering niet steeds willen herhalen, is het noodzakelijk vooraf enige opmerkingen hierover te maken. Hoewel er, zeker verhoudingsgewijs, op regionaal gebied nogal wat informatie over werkgelegenheid bestaat, wil dit niet zeggen dat deze gegevens voor ons doel zonder meer ideaal zijn. Er blijken namelijk geen bronnen voorhanden die voor de gehele studieperiode onderling vergelijkbare werkgelegenheidsschattingen geven. Daarentegen zijn er wel een aantal bronnen die als we ze voorzichtig naast elkaar leggen, onze totale tijdshorizon opvullen. Bij gebrek aan beter roeien we voorzichtig met de riemen die we hebben.

Een belangrijk gevolg hiervan is dat de inhoud van het begrip "arbeidsplaatsen" of "werkgelegenheid" over de tijd kan variëren. De ene statistiek geeft het aantal werkzame loontrekkers, een andere neemt ook de zelfstandigen mee, een derde houdt rekening met de arbeidstijden en presenteert schattingen van zogenaamde arbeidsvolumes, en een vierde ten slotte meet alleen de activiteiten van een bepaald deel der produktie-eenheden. In dit rapport wordt geprobeerd zorgvuldig met deze diversiteit aan informatie om te springen. We kunnen daarover op deze plaats nog enkele algemene opmerkingen maken; voor een meer gedetailleerde verantwoording kan de lezer in Appendix 2A terecht.

Voor het grootste deel van onze studieperiode, namelijk de periode 1960-1974, is zeer belangwekkend voorwerk verricht door het Nederlands Economisch Instituut (NEI). In opdracht van de RPD hebben medewerkers van het NEI een poging gedaan voor de periode 1959-1975 onderling vergelijkbare werkgelegenheidsschattingen te maken, gedetailleerd o.a. naar provincies en bedrijfstakken. Deze periode beslaat een groot deel van onze studieperiode. Het ligt daarom voor de hand dat de NEI-schattingen een belangrijke plaats te geven. Dank zij de coöperatieve opstelling van zowel RPD als NEI zijn we in staat het tijdens het verrichten van dit onderzoek nog voorlopige datamateriaal te gebruiken. Informatie voor resterende deelperioden is verkregen uit beschikbare CBS-statistieken. Deze combinatie van bronnen heeft tot gevolg dat het werkgelegenheidsbegrip in dit verhaal de volgende inhoud heeft:

- 1951-60 arbeidsvolume werknemers en zelfstandigen;
- 1960-74 aantallen werknemers en zelfstandigen;
- 1974-77 voor de totale werkgelegenheid aantallen werknemers en zelfstandigen, voor detaillering naar bedrijfstakken (zie volgend hoofdstuk) alleen aantal werknemers.

In een aantal gevallen zullen we wèl nagaan of een andere invulling van het werkgelegenheidsbegrip tot fundamenteel afwijkende conclusies aanleiding geeft.

Zoals eerder vermeld willen we voorzichtig omspringen met deze variëteit aan informatie. We zullen daarom zo weinig mogelijk absolute aantallen uit de ene statistiek leggen naast deze aantallen uit een andere. We concentreren ons daarentegen op de relatieve ontwikkelingen die uit de bronnen af te leiden zijn. Daarbij zullen we verder provinciale kenmerken meestal relateren aan het landelijke patroon. Ten slotte zullen we niet te veel waarde hechten aan een precieze kwantitatieve meting van bepaalde verschijnselen. Het gaat meer om het verkrijgen van een globaal beeld, wat minder gevoelig is voor de ongetwijfeld aanzienlijke onzekerheden in het gebruikte cijfermateriaal.

Over de gebruikte gegevens valt ten slotte nog een laatste opmerking te maken. We verwachten dat jaarcijfers van de regionale werkgelegenheid mogelijk een enigszins grillig verloop zullen vertonen. Allereerst kan dat voortkomen uit gebrekkige statistische dataverzameling. Verder zullen op het regionale niveau de mogelijkheden van toevalsfluctuaties groot zijn (bv. een grote nieuwe vestiging of sluiting van een belangrijk bedrijf). We geven er daarom de voorkeur aan deze toevalscomponent in de gegevens wat af te vlakken. Dat doen we door voor elk peiljaar niet de waarneming zelf, maar een driejaarsgemiddelde te nemen, met het peiljaar als middelste jaar (deze keuze wordt ook in andere studies wel gedaan, bijvoorbeeld bij de NEI-studie, zie NEI-verslag fase IIA van Molle en Beumer, z.j.). Vandaar dat in de vorige paragraaf bijvoorbeeld 1977 als eindpunt gekozen werd, terwijl we toch ook informatie over 1978 gebruiken. Als in het vervolg werkgelegenheid ter sprake komt, is steeds eerst deze bewerking uitgevoerd. De ontwikkeling binnen deelperioden wordt vervolgens steeds uitgedrukt in jaarlijkse groeivoeten, die overeenstemmen met de waargenomen mutatie van peiljaar op peiljaar.

Hoe zag de verandering in de ruimtelijke spreiding van de totale werkgelegenheid er nu in het recente verleden uit? In tabel 2.1 is enige informatie verschaft waarmee hierover een beeld te vormen valt. (de basisinformatie met betrekking tot de provinciale werkgelegenheid is in Appendix 2B opgenomen). Vergelijken we allereerst de ruimtelijke spreiding van de werkgelegenheid aan het begin en einde van de gehele studieperiode. Er blijkt geen sprake te zijn van een decentralisatie vanuit de drie provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht, die vaak als economisch zwaartepunt van het land worden gezien. (We zullen deze drie provincies daarom soms aanduiden met de term: "het economisch centrum"). Integendeel zelfs. Het totale aandeel in de landelijke werkgelegenheid nam voor deze provincies toe van 47,1% naar 48,5%. Wat wèl opvalt, is dat die toename voornamelijk in Utrecht heeft plaatsgevonden.

Utrecht vertoonde over de hele periode dan ook de meest expansieve werkgelegenheid. Deze periode werd hierin gevolgd door Noord-Brabant en Gelderland, met vooral in de eerste een aanzienlijke uitbreiding van

Tabel 2.1. Aandelen en ontwikkeling van provinciale werkgelegenheid

Provincie	Procentueel aandeel		Procentuele jaargroei					Alternatieve groeicijfers			
	1951	1977	1951-55	1955-60	1960-65	1965-70	1970-74	1974-77	1970-74 vlgs. CBS jaarcij- fers en aanv.	1974-77 vlgs. al- leen SWP	1973-78 volgens CPB
Groningen	4,4	3,8	0,18	0,25	1,25	-0,67	-0,78	-0,16	0,10	0,53	-0,6
Friesland	4,2	3,6	0,12	-0,21	1,08	-0,11	-0,86	0,48	-0,67	0,62	-0,4
Drenthe	2,7	2,6	0,69	0,77	1,30	-0,20	-0,16	0,99	0,08	0,87	-0,6
Overijssel	7,7	6,7	0,81	0,37	1,08	-0,73	-0,80	0,15	-0,62	0,35	-0,3
Gelderland	10,8	11,4	0,90	0,86	1,70	0,89	0,11	0,71	0,64	1,19	0,4
Utrecht	5,5	6,7	1,39	1,20	2,08	1,65	0,85	0,93	1,37	1,17	0,6
Noord Holland	18,3	18,5	1,46	0,74	1,60	0,18	-0,47	0,41	-0,43	0,67	-0,2
Zuid Holland	23,3	23,4	1,41	1,06	1,61	0,08	-0,87	-0,03	-0,93	0,37	-0,3
Zeeland	2,5	2,3	0,61	-0,35	0,98	0,14	-0,46	1,72	-0,74	1,70	0,5
Noord Brabant	12,3	13,9	1,80	1,33	2,04	0,89	-0,16	0,80	0,79	0,78	0,0
Limburg	7,4	7,1	1,79	0,84	1,14	-0,79	-0,40	0,32	-0,22	0,53	0,1
Nederland			1,27	0,86	1,57	0,22	-0,41	0,41	-0,12	0,68	-0,1
Verskil maximale- provinciale groei			1,68	1,68	1,10	2,44	1,72	1,88			

Toelichting: De jaargroei is berekend door tussen de niveaus op de peiljaren een constante multiplicatieve groei te veronderstellen. De niveaus op peiljaren zijn voor onze berekeningen steeds driejaars-gemiddelden. Voor de gebruikte bronnen:

1951-60 CBS (arbeidsvolumecijfers), 1960-74: NEI, 1974-77 CBS (SWP en AKT). De alternatieve groeicijfers zijn gebaseerd op alleen SWP materiaal (1974-77), jaarcijfers CBS aangevuld met informatie uit volkstelling en AKT (1970-74), en schattingen van het arbeidsvolume door het CPB (1973-78).

Voor een precieze aanduiding van de bronnen verwijzen we naar Appendix 2A.

het werkgelegenheidsaandeel. Van de resterende provincies bleef het aandeel van Drenthe ongeveer stabiel, terwijl alle overige, voornamelijk perifeer gelegen provincies, een duidelijke afname te zien gaven.

Dit globale beeld kan wat meer genuanceerd worden door de groeivoeten over de afzonderlijke deelperioden nader te bezien. Drie provincies vallen op als "sterk", met continu een hogere groeivoet dan landelijk. Namelijk Utrecht, Noord-Brabant, en Gelderland, (met uitzondering van de eerste deelperiode) alle drie ruimtelijk te kenmerken als intermediaire provincies. (In dit gebied valt de zogenaamde "halfwegzone" of "schemerzone", waar de uitstraling uit het economisch centrum het meest intensief merkbaar is, zie Lambooy en Huizinga, 1977.) Voor vier provincies geldt dat ze continu een relatief slechte groeivoet vertonen. Dat zijn de perifeer gelegen provincies Groningen, Friesland, Limburg, (met uitzondering van de eerste deelperiode) en Overijssel. Bij de resterende vier provincies is het beeld niet uniform voor alle deelperioden. Drenthe en Zeeland vertonen een zekere overeenkomst, omdat ze allebei in de jaren vijftig en zestig tot de groep van slechte groeiers behoorden, terwijl in de jaren zeventig deze situatie veranderd lijkt te zijn. Drenthe heeft in de jaren zeventig een betere groeivoet dan landelijk, en voor Zeeland lijkt hetzelfde te gelden in de meest recente deelperiode. Een tegengestelde ontwikkeling heeft zich voorgedaan in de westelijke provincie Zuid-Holland. Sedert het midden der jaren zestig blijft de werkgelegenheidsgroei achter bij het landelijke niveau. Men kan daarom stellen dat er vanaf toen voor deze provincie een duidelijke deconcentratie van de werkgelegenheid is opgetreden. De laatste resterende provincie, Noord-Holland, ten slotte vertoont ondanks haar ligging toch opvallende verschillen met Zuid-Holland. De groeivoet ligt steeds in de buurt van de landelijke, hoewel ze in meer deelperioden lager dan hoger is. Van een zeer duidelijke tendens tot deconcentratie van werkgelegenheid uit deze provincie is dus géén sprake.

Het bovenstaande nog eens overziende kunnen we constateren dat er geen tekenen zijn van een overheersende deconcentratie van werkgelegenheid uit het "oude centrum" (Noord- en Zuid-Holland, plus Utrecht). Alleen in Zuid-Holland bleek dit wèl sedert enige tijd het geval te zijn. In Utrecht trad eerder een toenemende concentratie op, terwijl de positie van Noord-Holland weinig veranderd is. Wèl valt op de zeer gunstige ontwikkeling van de "aangroei-zone": Noord-Brabant, Gelderland, en zeer recent waarschijnlijk ook Zeeland. Deze gunstige groei ging eerder ten nadele van de mogelijkheden in de ruimtelijke periferie (behalve voor recente jaren Drenthe), dan in die van het "oude centrum".

In het bovenstaande werden vooral de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende provincies bekeken. Valt er nu ook nog een duidelijk patroon te ontdekken als we de deelperioden onderling vergelijken? Dat blijkt nauwelijks het geval te zijn. Zo vallen de eerste drie deelperioden (51-55, 55-60 en 60-65) op met nationaal een snelle groei. In het begin der jaren zestig ging dit gepaard met een geringe spreiding in de provinciale groeivoeten. (Vergelijk het verschil tussen de

maximale en minimale provinciale groeivoet in tabel 2.1.) Het is bijvoorbeeld een van de twee deelperioden met overal een toenemende werkgelegenheid, variërend van ruwweg een groei met 1 tot 2% per jaar. In de jaren vijftig was de regionale variatie evenwel groter. In de tweede helft kwamen zelfs ook negatieve groeivoeten voor. Vanaf het midden der jaren zestig ligt de nationale groeivoet veel lager, en was ze in één der deelperioden zelfs negatief. Afgemeten aan het verschil tussen de minimale en maximale provinciale groei per deelperiode, is de interregionale variatie groter dan in de eerdere twee deelperioden. Dat is ook de enige constatering die bij vergelijking van deelperioden te maken valt. Een duidelijke trendmatige ontwikkeling van de variatie van de groeicijfers is niet aanwezig. Evenmin is er een continue relatie te ontdekken tussen de hoogte van de nationale groeivoet en de interregionale spreiding van groeivoeten.

In het voorgaande is een eerste globale indruk gegeven van het spreidingspatroon der werkgelegenheid in Nederland. Voordat we voortgaan met een verdere interpretatie van de beschreven tendensen, lijkt het zinvol nog enkele opmerkingen te maken naar aanleiding van de gebruikte gegevens.

Allereerst iets over de situatie in de jaren zeventig. Wij baseren ons voor de eerste deelperiode op NEI-data, voor de tweede op informatie uit SWP (voor werknemers) en AKT (voor zelfstandigen en meewerkende gezinsleden). Omdat de AKT géén gedetailleerde opsplitsing naar bedrijfstakken toelaat zullen we ons later, bij de analyse van bedrijfstak-ontwikkelingen, moeten behelpen met SWP-materiaal. Stel dat we ons ook voor het beoordelen van het totale werkgelegenheidsverloop alleen op de aantallen werknemers baseerden. Zou dan het bovengeschetste beeld fundamenteel anders zijn? Om deze vraag te beantwoorden zijn in tabel 2.1 ook groeicijfers gegeven, die slechts op SWP-aantallen gebaseerd zijn. Het gaat ons hier niet om een precieze vergelijking van deze cijfers met andere. Van meer belang is de vraag of de relatieve posities van provincies anders zijn. Dit blijkt nauwelijks het geval te zijn. Wél is de rangorde afwijkend, maar de verschillen blijken nogal marginaal. Alleen Friesland wisselt opvallend van een relatief slechtere (op basis van SWP alleen) naar een relatief betere groei dan landelijk (op basis van SWP en AKT). Voor de rest blijft het globale beeld hetzelfde, en worden eerdere conclusies niet aangetast. De SWP-statistiek alleen biedt dus redelijke aanknopingspunten voor het analyseren van interregionale verschillen in het verloop van de totale werkgelegenheid. Deze uitspraak zal ook gelden voor het merendeel van bedrijfstakken (behalve takken waarin het regionale aandeel van zelfstandigen sterk varieert).

Voor de jaren zeventig kunnen we ons cijfermateriaal nog vergelijken met enkele andere gepubliceerde gegevens. Een eerste vergelijking is die voor de laatste deelperiode. Het Centraal Plan Bureau geeft in het Centraal Economisch Plan 1979 (p. 281) schattingen voor de groei van

het provinciale arbeidsvolume in de periode 1973-1978. We hebben deze cijfers ook in tabel 2.1 opgenomen. De door ons berekende cijfers maken gebruik van informatie over dezelfde jaren. Verschillen met deze CPB-cijfers zijn:

- onze aantallen betreffen werkzame personen, en niet het arbeidsvolume;
- onze groeivoeten zijn verkregen na berekening van driejaarsgemiddelden voor 1974 en 1977.

Vergelijking van de CPB-groeivoeten met de groeivoeten op basis van SWP en AKT levert een aantal overeenkomsten op, maar ook enkele opvallende verschillen. Zo is de ontwikkeling in vooral Drenthe, maar ook in Friesland en Noord-Brabant volgens de CPB-ramingen veel slechter. Daarentegen blijkt het verloop in Limburg aanzienlijk gunstiger uit te vallen. Overeenkomsten zijn: de relatief slechte groeivoeten in Groningen, Zuid-Holland en Overijssel, en de relatief goede groeivoeten in Utrecht, Gelderland en Zeeland. Wat is de oorzaak van deze verschillen? In de wijze waarop het CPB volumeschattingen verkregen heeft valt uit de gepubliceerde informatie geen inzicht te krijgen. Blijft over de andere verwerking van gegevens. Uit enkele aanvullende berekeningen bleek inderdaad dat de door ons uitgevoerde bewerkingen op het data-materiaal de waargenomen verschillen al redelijk verklaren. Gezien onze doeleinden is er dus vooralsnog geen reden om de bruikbaarheid van de hier gebruikte gegevens te zeer in twijfel te trekken.

Een tweede vergelijking is die voor het eerste deel der jaren zeventig. Voor die periode is er namelijk voor enkele jaren door het CBS eveneens een schatting van het arbeidsvolume van loontrekkers gepubliceerd (zie appendix 2A). Voor 1970 in de regionaal economische indicatoren, voor 1973, 74, en 75 in de regionale jaarcijfers (ook voor 1971 zijn er schattingen, maar gebruik hiervan wordt door het CBS ontraden). Wij hebben van deze laatste drie jaren weer een gemiddelde genomen om het niveau van 1974 te bepalen. Verder hebben we de cijfers aangevuld met schattingen van het aantal zelfstandigen en meewerkende gezinsleden: voor 1970 uit de volkstelling van begin 1971, voor 1974 middels de AKT (gemiddelde van de aantallen voor de jaren 1973 en 1975). De verkregen groeivoeten zijn eveneens in tabel 2.1 opgenomen.

Getalsmatig blijken er tussen de reeksen groeivoeten flinke verschillen te bestaan. Voor de globale, kwalitatieve implicaties is dit veel minder het geval. De extreme posities blijven door dezelfde provincies ingenomen, en de opsplitsing beter-slechter dan landelijk geeft een grote overlap in beide gevallen. Zeer opmerkelijk is echter het erg gunstige groeicijfer van Groningen volgens de CBS-statistieken, waardoor deze provincie een geheel andere positie inneemt dan die welke uit de NEI-data af te leiden is. Ten slotte valt nog op dat de groeivoet in Zeeland volgens de CBS-statistieken veel ongunstiger was.

Hoewel er dus wel enkele opmerkelijke verschillen in kwalitatieve interpretatie bestaan, zijn deze niet zodanig dat we op basis hiervan de eerder gepresenteerde cijfers willen verwerpen. Het is voor buitenstaanders ondoenlijk de kwaliteit van de verschillende statistieken

vergelijkerwijs te beoordelen. Daarom laten we ons leiden door een andere overweging bij de keuze van de bronnen: consistentie van cijfers over een langere periode. Daaraan voldoen de verschillende CBS-statistieken niet, de NEI-data daarentegen wel.

Deze uitweiding over alternatieve indicaties van het werkgelegenheidsverloop is enigszins uitvoerig geweest. We hebben daarmee uitdrukkelijk de bedoeling gehad te illustreren dat de nodige voorzichtigheid geboden is bij het doen van al te "harde" uitspraken op basis van deze gegevens. Deze lijken zich daarentegen beter te lenen voor globale indicaties omtrent bijvoorbeeld de relatieve posities van provincies in het gehele ruimtelijke systeem (al treden ook dan in een enkel geval nog opmerkelijke afwijkingen op).

Tot slot van deze paragraaf maken we een extra uitstapje naar een ruimtelijk meer gedetailleerd niveau. Dat doen we aan de hand van gegevens die voor de veertig zogenaamde COROP gebieden voor een deel van onze studieperiode beschikbaar zijn. Namelijk voor de jaren 1963 en 1975 zijn er onderling vergelijkbare cijfers over het aantal werknemers in deze gebieden (zie ETI's, 1977). Eerder zagen we dat het verloop van aantallen werknemers voor interregionale vergelijkingen als bruikbare indicatie kan dienen voor het totale aantal arbeidsplaatsen. Hoe valt het eerder geschetste interprovinciale beeld met deze intraprovinciale data meer inhoud te geven?

Het meest opmerkelijke van deze informatie is de relatief ongunstige positie van de sterk geurbaniseerde regio's. Zo was in het westen de groeivoet het laagst in de grote agglomeraties: Rijnmond, 's-Gravenhage en Leiden, Amsterdam en Zaanstreek, en Haarlem. Verder werd de ongunstige ontwikkeling van Overijssel vooral bepaald door Twente, en die van Limburg alleen door Zuid-Limburg. In het zich gunstig ontwikkelende Gelderland bleef Arnhem-Nijmegen relatief achter; voor Noord-Brabant gold dit voor de regio Midden Noord-Brabant.

Ook in enkele andere gevallen zijn de intra-provinciale verschillen opmerkelijk. In Zeeland bijvoorbeeld ontwikkelde Overig Zeeland (=Zeeland exclusief Zeeuws-Vlaanderen) zich gunstig. In Drenthe bleef alleen Z.O. Drenthe (Emmen-Coevorden en omgeving) sterk achter bij de rest. In Friesland was het beeld van Noord Friesland (met o.a. Leeuwarden) het meest ongunstig. In Groningen viel Oost-Groningen op met een ongunstige ontwikkeling.

Het zou hier te ver voeren om uitgebreider op intraprovinciale verschillen in te gaan. Bovenstaande beknopte vermelding van enkele saillante punten moge volstaan om duidelijk te maken dat we bij het analyseren van provinciale ontwikkelingen in sommige gevallen expliciet aandacht zullen moeten geven aan de intraprovinciale ruimtelijke structuur. (Zie verder Parr, 1979 voor een pleidooi hiervoor.) In een tweetal gevallen lijkt dit onvermijdelijk. Allereerst in situaties waarin de groeikansen van provincies sterk afhankelijk zijn van in een deelregio

geconcentreerde overheersende bedrijfstakken (voorbeelden: Zuid-Limburg met mijnbouw, Twente met textiel). Vervolgens is het van belang aandacht te hebben voor het voorkomen van stedelijke formaties, die het provinciale groeipatroon mede bepalen (bijvoorbeeld een negatieve invloed als congestieverschijnselen gaan overheersen, zoals wellicht in Zuid-Holland). Verderop in dit rapport zullen we daarom, waar nodig geacht, hier nog verder bij stilstaan.

2.3. Arbeidsplaatsen en bevolkingsontwikkeling

In de vorige paragraaf beperkten we ons tot een beschrijving van het verloop van de provinciale werkgelegenheid op zich. Hoewel deze informatie zeker de moeite van het bestuderen waard is, kunnen we toch tot een betere beoordeling komen als we deze cijfers plaatsen naast enige gegevens over het bevolkingsverloop. Immers ook de ruimtelijke spreiding van de bevolking verandert in de loop der tijd. Het aantal arbeidsplaatsen is als economische indicator vooral relevant voor zover deze aangeeft wat de mogelijkheden zijn voor de regionale bevolking om een arbeidsplaats te verwerven. Een verhoudingsgewijs ongunstige groei van de werkgelegenheid in een provincie hoeft dus niet te betekenen dat de situatie op de arbeidsmarkt ook verslechterd is. Anderzijds kan een relatief gunstige groei best gepaard gaan met een verslechtering van de kansen op de provinciale arbeidsmarkt. Het lijkt nuttig het provinciale beeld dat we eerder verkregen uit alleen een analyse van de werkgelegenheid, zodanig uit te breiden dat een indruk van de relatie met het verloop van de bevolking valt te krijgen.

Voor dat doel hanteren we een indicator die we als werkgelegenheidskans aan zouden kunnen duiden. Hiertoe vergelijken we het aantal arbeidsplaatsen in de regio met wat we noemen de maximale potentiële beroepsbevolking. Als benadering voor deze laatste doet dienst de bevolking in de leeftijdsgroep 15-65 jaar. (Vergelijk ook Siegers, 1979.) Voor interregionale vergelijkingen van de "werkgelegenheidskans" voldoet deze beter dan bijvoorbeeld de geregistreeerde beroepsbevolking. Immers, de omvang van de geregistreeerde beroepsbevolking wordt mede bepaald door de kansen op een arbeidsplaats in de regio (dit geldt met name voor vrouwen en voor ouderen).

Tabel 2.2 geeft de waarden van deze "werkgelegenheidskansen", ofwel het relatieve aantal arbeidsplaatsen in de diverse peiljaren (1951 is weggelaten, zie de toelichting bij de tabel). Allereerst valt op dat er in alle provincies een aanzienlijke daling is opgetreden in dit relatieve aantal. Voor deze studie van meer belang is echter de constatering dat de interprovinciale verschillen toegenomen zijn. In 1955 bedroeg de afwijking tussen maximale en minimale waarde in procenten van het Nederlandse niveau 14. In 1977 was dit opgelopen tot 20. Hier ging een verschuiving in de onderlinge rangorde van de provincies mee gepaard die bijna opzienbarend valt te noemen. Er waren slechts enkele provincies die een enigszins stabiele positie innamen. Zo vertonen Drenthe en Friesland steeds een lage werkgelegenheidskans, die zelfs

Tabel 2.2. Relatieve aantal arbeidsplaatsen per provincie

Peiljaar Provincie	1955	1960	1965	1970	1974	1977
Groningen	0,56	0,55			0,51	0,49
		0,58	0,58	0,54	0,51	
Friesland	0,55	0,54	0,56	0,54	0,48	0,46
		0,56	0,56	0,54	0,49	
Drenthe	0,55	0,55	0,57	0,52	0,45	0,44
		0,59	0,57	0,52	0,47	
Overijssel	0,63	0,60	0,63	0,57	0,50	0,49
		0,66	0,63	0,57	0,52	
Gelderland	0,57	0,55	0,56	0,54	0,49	0,49
		0,58	0,56	0,54	0,50	
Utrecht	0,55	0,54	0,56	0,55	0,54	0,53
		0,57	0,56	0,55	0,54	
Noord-Holland	0,56	0,57	0,61	0,59	0,56	0,55
		0,60	0,61	0,59	0,56	
Zuid-Holland	0,56	0,56	0,61	0,59	0,55	0,54
		0,61	0,61	0,59	0,56	
Zeeland	0,56	0,54	0,56	0,54	0,50	0,49
		0,56	0,56	0,54	0,50	
Noord Brabant	0,59	0,57	0,59	0,56	0,50	0,48
		0,60	0,59	0,56	0,51	
Limburg	0,59	0,56	0,57	0,51	0,47	0,45
		0,60	0,57	0,51	0,47	
Nederland	0,58	0,56	0,59	0,56	0,52	0,50
		0,60	0,59	0,56	0,52	

Toelichting. De cijfers zijn niet steeds onderling vergelijkbaar. In de tabel is de vergelijkbaarheid aangegeven door getallen op dezelfde regel te plaatsen. Voor 1955 en 1960 is bevolking en werkgelegenheid volgens arbeidsvolume CBS in Overijssel inclusief de IJsselmeerpolders (behalve de werkgelegenheid van O. en Z. Flevoland welke bij Gelderland meegeteld is). Voor de overige jaren zijn de Zuidelijke IJsselmeerpolders steeds bij Gelderland meegeteld, en is de Noordoostpolder Bij Overijssel gerekend. Voor het begin der jaren vijftig waren bevolkingsaantallen per leeftijdsgroep voor provincies niet of minder handzaam beschikbaar, zodat we als startjaar 1955 gekozen hebben.

Bronnen. Voor aantal arbeidsplaatsen: de eerder bij tabel 2.1 vermelde bronnen; voor de bevolkingsaantallen: Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid.

verslechterde in de loop der tijd. De positie van Groningen en Zeeland was ook steeds slechter dan landelijk, hoewel er voor Zeeland enige verbetering in de relatieve positie optrad. Erg opmerkelijk daarentegen is de verandering aan de top. De drie provincies uit het "oude centrum" verschoven van relatief lage posities naar de absolute top in 1977. Tegelijkertijd viel Limburg spectaculair terug, en gingen ook de posities van Gelderland, Noord-Brabant, en Overijssel zeer opvallend achteruit.

De extremen waren in 1977: het "economisch centrum" met relatief goede werkgelegenheidskansen, en de perifere provincies Limburg, Friesland,

en Drenthe met de slechtste kansen. Opvallend is dat de "aangroei-provincies" Gelderland en Noord-Brabant wat deze indicator betreft geenszins met het "oude centrum" vergeleken kunnen worden. De werkgelegenheidskansen is hier immers duidelijk slechter.

Uit de waarden van de werkgelegenheidskansen, en het eerder besproken werkgelegenheidsverloop blijkt dat potentiële beroepsbevolking en aantal arbeidsplaatsen zich niet altijd evenwichtig ontwikkelen. Dat kunnen we nog eens extra duidelijk maken door de provincies op basis van tabellen 2.1 en 2.2 globaal te beoordelen. Het meest sterk blijkt de positie van Utrecht met een zeer gunstige groeivoet en een aanzienlijke verbetering van de werkgelegenheidskansen. Ook Noord-Holland komt hier vrij gunstig uit naar voren: redelijke groeivoeten en een opvallend hoge werkgelegenheidskansen. Het beeld van Zuid-Holland is evenwel geheel anders: een hoge en relatief verbeterende werkgelegenheidskansen bij een duidelijk ongunstige groeivoet in de laatste helft van de studieperiode. De intermediaire provincies Gelderland en Noord-Brabant vertonen sterke overeenkomst: wèl zeer gunstige groeivoeten, maar naar verhouding een verslechtering van de werkgelegenheidskansen. Groningen vertoonde een slechte groei en een stabiel lage werkgelegenheidskansen. Friesland ook, met zelfs een relatieve verslechtering van de werkgelegenheidskansen, bij een meer positieve groei in de meest recente jaren. Ditzelfde beeld geldt sterker voor Drenthe, waar de gunstige groei overtuigender waar te nemen is. Overijssel en Limburg koppelden een slechte groeivoet aan een flinke terugval van de werkgelegenheidskansen. In Zeeland ten slotte geven zowel groeivoet als werkgelegenheidskansen een voorzichtige verbetering in relatieve positie te zien.

Ten einde iets meer zicht te krijgen op de boven aangeduide ontwikkelingen, is het zinvol het bevolkingsverloop nog iets nader te beschouwen. In tabel 2.3 geven we daartoe allereerst de jaarlijkse groeivoeten voor de bevolking in de leeftijdsgroep 15-65 jaar. Het is interessant om deze te vergelijken met de groeivoeten van de werkgelegenheid in tabel 2.1. Dat levert ons namelijk een beter inzicht op in de oorzaken van bepaalde tendenties in de werkgelegenheidskansen.

Voor het land als geheel blijkt dat tot 1965 de aanwas van de potentiële beroepsbevolking bijna geëvenaard werd door die van de werkgelegenheid. Daarna werd de kloof tussen deze beide veel groter. De groeivoeten van de potentiële beroepsbevolking vertoonden zelfs een enigszins stijgende tendens, terwijl die van de werkgelegenheid laag of zelfs negatief waren. Is dit beeld ruimtelijk uniform aanwezig, of is er sprake van duidelijke verschillen tussen de provincies?

De snelste aanwas van de potentiële beroepsbevolking heeft in Noord-Brabant plaatsgevonden. Hoewel de werkgelegenheid zich hier eveneens relatief gunstig ontwikkelde, was deze ontwikkeling niet voldoende om per saldo een verslechtering van de werkgelegenheidskansen te voorkomen. Eenzelfde opmerking valt voor Gelderland te maken. Ook Utrecht bezat een verhoudingsgewijze snelle groei van de potentiële beroepsbevolking,

Tabel 2.3. Ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking
(procentuele jaargroei)

	1955/60	1960/65	1965/70	1970/74	1974/77
Groningen	0,41	1,29	0,70	0,89	1,27
Friesland	0,25	1,01	0,85	1,63	1,93
Drenthe	0,94	2,01	1,79	2,22	1,77
Overijssel	1,35	1,73	1,34	1,53	1,48
Gelderland	1,50	2,36	1,93	2,06	2,08
Utrecht	1,58	2,20	2,03	1,69	1,56
Noord Holland	0,60	1,43	0,81	0,65	0,88
Zuid Holland	0,84	1,55	0,84	0,53	0,87
Zeeland	0,23	0,77	1,05	1,45	1,83
Noord Brabant	2,01	2,53	2,04	2,25	2,11
Limburg	1,70	2,14	1,35	1,59	1,52
Nederland	1,10	1,80	1,30	1,32	1,44

Toelichting. Zie tabel 2.2.

en van de werkgelegenheid, maar de groei van de laatste was zo groot dat per saldo een betere werkgelegenheidskans resulteerde.

In Limburg nemen we in alle deelperioden een relatief snelle groei van de bevolking waar, terwijl de werkgelegenheid juist bij de landelijke groei achterbleef. Resultaat was een spectaculaire terugval van de werkgelegenheidskans (zie eerder).

De geringste bevolkingstoename over alle jaren deed zich voor in de provincies Groningen, en Noord- en Zuid-Holland. Alle drie provincies vertoonden een matig of relatief slecht verloop van het aantal arbeidsplaatsen. In Groningen bleef dit sterk achter bij landelijk, met als resultaat een blijvend slechte werkgelegenheidskans. In het bevolkingsverloop is echter een stijgende tendens te ontdekken wat niet geldt voor de relatieve werkgelegenheidsgroei! Noord- en Zuid-Holland bezaten een nogal uniform en enigszins stabiel bevolkingsverloop. Hoewel het werkgelegenheidsverloop in Zuid-Holland relatief slecht te noemen is voor een deel der periode, zorgde de geringe bevolkingsgroei ervoor dat in beide provincies de werkgelegenheidskans relatief verbeterde. In Overijssel was het resultaat van beide processen anders: een relatief slechte ontwikkeling van de werkgelegenheid te zamen met een iets meer dan gemiddelde bevolkingsgroei veroorzaakte een relatief slechtere werkgelegenheidskans.

Ten slotte zijn er een drietal provincies met een nogal opmerkelijk ontwikkelingspatroon, dat een zekere gelijkenis vertoont. Het betreft de provincies Drenthe, Friesland en Zeeland. Voor alle drie is de ontwikkeling van de bevolking en werkgelegenheid opvallend. De bevolkingsgroei vertoonde een duidelijk stijgende tendens: van relatief lage

groeivoeten (met zelfs zeer lage in Friesland en Zeeland) naar relatief hoge. De fasering van dit proces verschilt tussen de provincies: in Drenthe was de groeivoet vanaf het begin der jaren zestig hoog, in Friesland en Zeeland is dat pas voor de jaren zeventig het geval. In het verloop van de werkgelegenheid lijkt voor alle drie provincies een positieve tendens aanwezig te zijn. Ook hierbij liep Drenthe voorop met voor de laatste twee deelperioden relatief gunstige groeivoeten. Voor Friesland; en veel opvallender voor Zeeland, was dit alleen voor de laatste deelperiode het geval. Maar het werkgelegenheidsverloop is duidelijk onvoldoende geweest om de werkgelegenheidskansen in deze provincies te verbeteren. Integendeel, in Drenthe en Friesland verslechterde de relatieve positie zelfs!

Het is verleidelijk te trachten een causaal verband tussen het verloop van bevolking en werkgelegenheid te leggen. In de theorie gebeurt dat veelvuldig. Bijvoorbeeld in de neoklassieke visie op het verschijnsel regionale groei, vormt de beschikbaarheid van produktiefactoren, waaronder arbeid, de motor van de groei. Ook in de recent in opkomst zijnde "demo-economie" neemt deze samenhang een belangrijke plaats in. We zullen in hoofdstuk 6 nog op deze mogelijke samenhang terugkomen.

2.4. Bevolking: het ruimtelijke spreidingspatroon

In het bovenstaande zijn we slechts ingegaan op de mutaties die in de omvang van een deel van de regionale bevolking zijn opgetreden. Voor een goed begrip van het regionale ontwikkelingsproces kunnen we echter niet volstaan met deze "saldo-benadering". We zullen iets meer inzicht moeten hebben in de verschillende componenten waaruit de bevolkingsaanwas valt op te splitsen, en hun relatieve belangrijkheid.

De regionale bevolkingstoename valt op te splitsen in een drietal componenten:

- de natuurlijke aanwas, ofwel het verschil tussen geboorten en sterften;
- het migratiesaldo van binnenlandse migranten;
- het saldo van migratie naar en van het buitenland.

In tabel 2.4 is enige informatie bij elkaar gezet, die een indruk geeft over het verloop van deze componenten in de studieperiode. Allereerst enkele algemene opmerkingen op basis van deze tabel. Bij de migratie blijkt de buitenlandse migratie over het geheel gezien onbelangrijk, maar niet meer voor een aantal provincies in de jaren vijftig en zeventig. In een aantal gevallen is er bijvoorbeeld in recente jaren sprake van een overcompensatie van een negatief binnenlands migratiesaldo door een positief buitenlands (zoals in Noord-Holland, Overijssel en Limburg). Vergelijking van de natuurlijke bevolkingsaanwas met het totale migratiesaldo geeft aan dat de natuurlijke bevolkingsaanwas zeer duidelijk de belangrijkste component is die het bevolkingsverloop bepaalt. Slechts in enkele gevallen hebben beide componenten dezelfde orde van grootte (Groningen en Friesland in de jaren vijftig, en eveneens in recente jaren; Zeeland in en rond 1960 en zeer duidelijk in de jaren zeventig; Drenthe, Gelderland, Noord- en Zuid-Holland, en Noord-Brabant in de

Tabel 2.4. Bevolkingsgroei en samenstellende componenten, 1950-1976

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Groningen																											
Bevolkingsaandeel (1)	4,5	4,5				4,3					4,1					4,1				4,0					3,9		
Bevolkingsgroei (2) 1)	4,3	1,4	2,8	3,6	-0,2	0,8	0,9	3,5	8,6	6,2	6,4	8,5	8,8	11,7	12	10	11	7	4	6	10	8	7	4	6	7	8
Natuurlijke aanwas (2a)	12,2	12,0	12,5	11,5	11,1	10,8	10,5	10,8	10,6	10,6	10,1	10,7	10,1	10,6	11,1	10,5	9,8	10,2	9,1	10,2	9,5	8,2	7,6	5,6	4,8	3,5	3,4
Migratiesaldo (2b) 1)	-7,9	-10,6	-9,8	-7,8	-11,3	-10,0	-9,7	-7,3	-1,9	-4,4	-3,7	-2,2	-1,3	1,1	0,6	-0,3	1,3	-3,1	-4,6	-3,8	0,3	-0,4	-0,4	-1,3	1,6	3,3	4,4
Binnenlands migratiesaldo (2b1)	-6,2	-5,5	-3,8	-4,2	-8,4	-8,7	-8,6	-5,9	-3,8	-4,0	-3,6	-2,6	-1,5	0,7	0,5	-1,0	0,5	-2,9	-4,1	-4,0	-0,2	-0,9	-1,0	-1,7	0,7	0,8	3,5
Verhouding natuurlijke aanwas (3)	1,5	1,1	1,3	1,0	1,1	1,5	5,6	2,4	2,7	4,9	7,8	4,9	7,8	9,6	18,5	35	7,5	3,3	2,0	2,7	31,7	20,5	19	4,3	3	1,1	0,8
Friesland																											
(1)	4,6	4,5				4,3					4,2					4,0				4,0					4,1		
(2) 1)	5,3	0,7			0,6	0,3	-1,2	2,9	7,6	7,3	3,5	6,8	8,1	7,9	10	11	11	10	10	10	10	11	13	15	12	13	10
(2a)	12,7	13,6	13,9	14,0	13,3	13,1	12,8	12,7	12,9	13,0	12,7	13,4	12,3	12,3	12,8	12,5	12,1	12,0	11,6	12,1	11,0	10,3	8,7	6,9	5,9	4,9	4,8
(2b) 1)	-7,4	-12,9	-12,7	-11,2	-12,7	-12,9	-14,0	-9,8	-5,3	-5,7	-9,1	-6,5	-4,3	-4,4	-3,2	-2,0	-1,3	-2,1	-1,7	-1,9	-3,5	0,6	3,8	7,8	5,8	7,5	4,8
(2b1)	-6,2	-7,0	-5,2	-7,2	-10,2	-11,7	-12,4	-9,4	-6,5	-4,9	-8,3	-6,8	-5,3	-4,2	-3,3	-2,3	-1,2	-1,7	-1,4	-1,9	-1,8	-0,1	3,5	7,3	5,1	4,5	4,1
(3)	1,7	1,1	1,1	1,3	1,0	1,0	0,9	1,3	2,4	2,3	1,4	2,1	2,9	2,8	4	6,3	9,3	5,7	6,8	6,4	7,3	17,2	2,3	0,9	1,0	0,7	1
Drenthé																											
(1)	2,8	2,8				2,7					2,7					2,8				2,8					2,9		
(2) 1)	15,2	7,9	11,4	10,9	9,0	3,0	6,7	8,4	20,6	10,3	10,4	14,5	15,3	16,9	19	18	17	18	16	19	16	19	18	19	18	13	10
(2a)	17,5	18,0	18,1	17,7	17,5	16,9	15,9	15,6	15,1	14,7	14,3	15,0	13,6	13,8	14,1	13,5	12,9	12,6	11,8	12,1	11,6	10,0	9,1	7,5	6,6	5,4	5,1
(2b) 1)	-2,3	-10,2	-6,8	-6,7	-8,5	-13,9	-9,1	-7,1	5,5	-4,4	-4,0	-0,5	1,7	3,1	4,5	4,4	3,6	4,9	4,2	6,5	4,6	8,6	8,6	11,3	11,4	7,9	4,6
(2b1)	-4,1	-6,3	-1,5	-3,4	-6,5	-12,5	-8,1	-6,7	-2,7	-3,8	-3,7	-0,7	0,2	3,4	4,4	4,1	3,4	4,8	4,4	5,6	3,9	8,2	8,1	11,3	10,7	6,0	3,9
(3)	7,6	1,8	2,7	2,6	2,1	1,2	1,7	2,2	2,7	3,3	3,6	3,0	8,0	4,5	3,1	3,1	2,6	2,8	2,8	1,9	2,5	1,2	1,0	0,7	0,6	0,7	1,1
Overijssel																											
(1)	6,8	6,8				6,9					7,0					7,1				7,1					7,2		
(2) 1)	21,9	18,1	16,7	16,2	15,6	15,2	16,9	16,4	17,1	14,8	16,4	16,5	12,9	13,8	16	16	15	10	12	15	15	14	11	11	11	9	7
(2a)	16,3	16,6	17,6	16,6	16,4	16,0	15,8	16,1	16,3	16,2	15,8	15,8	15,0	14,9	15,0	14,4	13,2	13,8	12,9	13,3	13,1	11,2	9,7	8,3	8,5	7,7	6,4
(2b) 1)	5,6	1,5	-0,9	-0,4	-0,8	-0,9	1,1	0,3	0,8	-1,4	0,6	0,7	-2,1	-1,1	1,3	1,3	1,2	-4,1	-0,7	1,9	0,9	2,6	1,3	2,4	3,0	1,9	1,1
(2b1)	5,3	3,7	3,1	2,6	0,7	1,5	1,6	0,6	-2,0	-0,5	0,5	-0,6	-3,2	-2,1	-0,9	0,4	0,3	-2,4	-1,1	0,3	-1,6	-0,1	-0,1	0,2	0,8	-0,9	0,2
(3)	2,9	11,1	19,6	41,5	20,5	17,8	14,4	53,7	20,4	11,6	26,3	22,6	7,1	13,5	11,5	11,1	11	3,4	18,4	7	13,4	4,3	7,5	3,5	2,6	3,5	5,8
Gelderland																											
(1)	10,8	10,8				11,0					11,2					11,4				11,7					11,9		
(2) 1)	21,7	15,6	12,5	15,0	15,1	16,1	16,8	15,3	21,7	15,9	16,5	20,4	19,5	17,7	18	19	17	15	16	18	19	16	14	13	12	12	8
(2a)	16,1	15,6	16,2	15,2	15,1	14,8	14,7	14,7	14,9	14,6	14,1	14,5	14,0	13,6	13,7	12,6	12,2	11,9	11,4	11,9	11,1	9,7	8,3	7,1	6,6	5,6	5,3
(2b) 1)	5,6	-0,0	-3,7	-0,2	0,0	1,3	2,1	0,6	6,9	1,3	2,4	5,9	5,5	4,1	4,5	5,7	4,9	3,5	4,4	5,5	7,3	6,2	5,6	6,1	5,7	6,2	2,9
(2b1)	1,6	0,4	0,3	2,4	1,1	1,2	1,2	0,9	0,5	2,3	2,9	4,7	3,4	3,3	2,9	4,1	4,1	4,0	3,9	3,8	5,4	5,0	5,0	4,9	4,3	3,1	2,0
(3)	2,9	0,0	4,4	7,6	0,0	11,4	7	24,5	2,2	11,2	5,9	2,5	2,5	3,3	3,0	2,2	2,5	3,4	2,6	2,2	1,5	1,6	1,5	1,2	1,2	0,9	1,8
Utrecht																											
(1)	5,7	5,7				5,8					5,9					6,0				6,2					6,3		
(2) 1)	18,8	15,6	12,2	14,1	15,0	17,5	16,8	17,1	19,3	16,2	14,4	15,8	16,4	16,5	18	19	16	14	20	22	14	13	13	13	10	12	7
(2a)	15,1	14,6	14,7	13,8	13,4	13,3	13,0	13,2	13,2	13,6	13,2	13,6	12,6	12,9	12,8	11,9	11,1	11,0	10,6	11,8	10,6	9,4	7,8	6,6	5,7	4,7	4,9
(2b) 1)	3,6	1,0	-2,5	0,3	1,6	4,2	3,9	3,9	6,1	2,7	1,2	2,2	3,8	3,6	5,2	4,6	5,0	3,0	9,7	9,5	3,0	3,9	5,6	6,2	3,1	7,1	1,8
(2b1)	0,3	1,7	2,1	2,8	2,1	2,6	3,8	3,9	2,9	4,3	1,9	1,6	1,9	2,1	3,8	0,7	1,2	4,8	8,9	7,2	0,9	1,4	4,7	5,3	1,8	2,4	0,3
(3)	4,2	14,6	5,9	4,6	8,4	1,2	3,3	3,4	2,2	5,0	11	6,2	3,3	3,6	2,5	2,6	2,2	3,7	1,1	1,2	3,5	2,4	1,4	1,4	1,4	0,7	2,7

Noord-Holland

(1)	18,4	18,3				18,2				18,0				17,6				17,2			16,8						
(2) 1)	17,3	11,0	9,5	0,6	10,7	12,6	10,0	10,0	11,8	8	9,1	12,2	12,1	10	8	8	9	7	6	7	6	4	-0	1	5	2	
(2a)	12,9	12,1	12,1	11,6	11,3	11,0	11,1	11,3	11,2	11,4	10,6	11,2	10,7	10,6	10,7	9,3	8,5	8,4	7,7	8,1	7,0	6,4	5,4	4,1	3,5	2,9	2,7
(2b) 1)	4,4	-1,0	-2,7	-3,0	-0,7	1,6	-1,1	-1,2	0,6	-3,4	-1,5	1,0	1,4	-0,6	-2,3	-0,9	0,2	-1,4	-1,4	-1,6	-0,1	-0,4	-1,1	-4,5	-2,5	1,9	-1,2
(2b1)	1,9	1,3	2,1	0,1	1,1	2,6	1,2	1,1	-0,4	-0,8	0,2	0,3	-0,2	-1,5	-2,7	-2,8	-2,1	-1,3	-2,2	-3,5	-3,1	-4,1	-3,8	-6,9	-5,9	-5,1	-3,9
(3)	2,9	12,1	4,5	3,9	16,1	6,9	10,1	9,4	18,7	3,4	7,1	11,2	7,6	17,7	4,7	10,3	42,5	6	5,5	5,1	70	16	4,9	0,9	1,4	1,5	2,3

Zuid-Holland

(1)	23,8	23,8				23,8				23,6				23,2				22,8			22,2						
(2) 1)	17,5	11,9	9,9	11,6	12,4	13,1	11,8	11	14,7	11,1	10,5	10,8	11,4	10,8	11	10	9	7	7	9	7	2	-0	1	8	0	
(2a)	14,1	13,3	13,5	12,4	12,6	12,2	11,9	12,2	12,0	12,2	11,7	12,1	11,5	11,6	11,5	10,5	9,4	9,5	8,9	9,5	8,7	7,7	6,3	5,2	4,8	3,7	3,5
(2b) 1)	3,4	-1,4	-3,6	-0,8	-0,2	0,8	-0,1	-1,2	2,7	-1,1	-1,2	-1,3	-0,1	-0,8	-1,0	-0,6	-0,1	-2,6	-1,6	-1,0	0,4	-0,5	-4,5	-5,3	-2,7	4,2	-3,2
(2b1)	0,6	1,4	1,6	2,3	2,0	2,0	2,1	0,7	1,4	0,8	0,6	-1,1	-1,2	-1,5	-2,1	-2,3	-2,3	-1,3	-2,6	-2,7	-2,6	-1,9	-6,0	-7,0	-6,6	-5,1	-4,7
(3)	4,1	9,5	3,8	15,5	6,3	15,3	11,9	10,2	4,4	11,1	9,8	9,3	11,5	14,5	11,5	17,5	94	3,7	5,6	9,5	21,8	15,4	1,4	1,0	1,8	0,9	1,1

Zeeland

(1)	2,7	2,6				2,6				2,5				2,4				2,4			2,4						
(2) 1)	11,4	7,4	5,5	-3,5	4,1	4,3	6,8	7	10,6	1,3	0,7	2,3	3,1	7,2	9	7	11	10	11	13	15	19	10	11	11	17	10
(2a)	11,9	11,6	11,7	8,6	12,0	11,4	10,7	11,3	10,4	10,7	10,0	9,9	8,4	10,1	9,9	3,7	8,4	8,6	8,6	9,7	8,2	8,1	6,0	5,7	4,7	3,3	3,4
(2b) 1)	-0,5	-4,2	-6,2	-12,1	-7,9	-7,1	-3,9	-4,3	0,2	-9,4	-9,3	-7,6	-5,4	-2,8	-0,7	-1,5	2,2	1,8	2,7	3,2	6,6	10,5	4,3	5,2	6,7	14,0	6,6
(2b1)	-4,7	-5,8	-4,4	-8,7	-5,7	-6,8	-4,8	-3,6	-5,9	-8,6	-8,8	-7,9	-6,4	-3,2	-0,6	-1,2	1,6	1,6	2,2	3,1	4,5	7,4	4,7	4,6	6,2	9,2	5,3
(3)	23,8	2,8	1,9	0,7	1,5	1,6	2,7	2,6	5,2	1,1	1,1	11,3	1,6	3,6	14,1	5,8	3,8	4,8	3,2	3,0	1,2	0,8	1,4	1,1	0,7	0,2	0,5

Noord-Brabant

(1)	12,4	12,5				12,7				13,1				13,5				13,9			14,3						
(2) 1)	19,8	17,6	15,6	17,1	16,8	17,2	17,3	17,5	21,9	19,2	18,9	20,2	20,6	19,5	21	19	18	14	17	19	18	17	16	16	14	12	
(2a)	19,9	19,0	19,5	18,4	18,4	18,2	17,7	17,5	17,8	18,1	17,3	18,0	17,1	16,8	16,8	15,7	14,6	14,2	13,5	13,8	12,7	11,3	10,1	8,5	8,1	6,9	6,8
(2b) 1)	-0,1	-1,4	-3,9	-1,2	-1,6	-1,0	-0,4	0,0	4,1	1,2	1,7	2,2	3,5	2,7	3,5	3,6	3,3	0,1	3,0	5,3	4,9	5,6	5,6	7,6	7,8	6,6	5,3
(2b1)	-0,1	1,1	0,7	2,2	1,2	0,5	0,7	1,1	1,4	2,5	2,2	1,8	2,5	2,6	3,0	3,0	2,0	1,4	2,6	3,4	2,2	3,6	4,6	6,9	6,2	4,0	4,4
(3)	19,9	13,6	5	15,3	11,5	18,2	44,3	0,0	4,3	15,1	10,2	8,2	4,9	6,2	4,8	4,4	4,4	14,2	4,5	2,6	2,6	2,0	1,8	1,1	1,0	1,0	1,3

Limburg

(1)	7,3	7,3				7,6				7,7				7,8				7,7			7,7						
(2) 1)	23,7	18,4	18,1	17,1	19,6	20,5	19,7	19,7	22,9	15,0	13,5	19,3	18,7	16,4	17	16	12	6	5	8	14	10	8	8	5	8	4
(2a)	19,7	19,4	19,6	18,3	18,1	18,1	18,2	17,7	17,5	17,8	16,5	17,1	15,8	15,4	14,7	13,7	13,2	12,3	11,2	10,9	9,9	8,4	6,9	5,7	5,2	4,3	4,1
(2b) 1)	4,0	-1,0	-1,6	-1,2	1,5	2,4	1,5	2,0	5,4	-2,8	-2,9	2,2	2,9	1,0	2,5	1,9	-1,4	-6,8	-6,3	-2,9	3,8	1,4	0,7	2,1	0,1	3,2	-0,3
(2b1)	0,9	-1,0	2,0	1,5	2,5	0,4	0,1	0,6	1,6	-1,6	-1,5	0,2	0,5	-0,4	-0,5	0,1	-1,3	-4,1	-4,8	-3,1	-0,0	-1,1	-0,6	0,4	-1,2	-0,5	-1,0
(3)	4,9	19,4	12,3	15,3	12,1	7,5	12,1	8,9	3,2	6,4	5,7	7,8	5,4	15,4	5,9	7,2	9,4	1,8	1,8	3,8	2,6	6	9,9	2,7	5,2	1,3	13,7

Nederland

totale groei ¹⁾	17,3	12,6	10,4	11,0	12,3	13,3	12,5	12,7	16,4	12,3	12,2	14,3	14,4	13,6	14	14	13	10	11	12	13	11	9	8	8	10	6
natuurlijke aanwas	15,3	14,8	15,2	14,2	14,2	13,9	13,6	13,8	13,7	13,9	13,3	13,8	13,0	12,9	13	12	11,1	11	10,4	10,8	9,9	8,9	7,5	6,3	5,7	4,7	4,5
zeldo buitenlandse migratie ¹⁾	2,0	-2,3	-4,8	-3,1	-1,9	-0,6	-1,0	-1,1	2,7	-1,5	-1,1	0,5	1,4	0,7	1,1	1,4	1,5	-1,0	0,4	1,5	2,5	2,5	1,3	1,4	2,3	5,1	1,3
binnenlandse mobiliteitsindex	4,0	4,3	4,2	4,3	4,3	4,2	4,3	4,4	4,4	4,3	4,4	4,3	4,3	4,2	4,4	4,4	4,6	4,6	4,8	5,0	4,9	5,2	5,2	5,3	5,3	4,9	4,8

Toelichting Het bevolkingsaandeel geeft de provinciale bevolking in procenten van de landelijke. De overige indicatoren zijn uitgedrukt per 1000 van de bevolking aan het begin van het jaar. De binnenlandse mobiliteitsindex is gedefinieerd als het totaal aantal binnenlandse migranten (op plaats van vestiging gemeten, inclusief intraprovinciale migranten) gedeeld door de bevolking aan het eind van het jaar. De indicatoren met een 1) zijn inclusief het zogenaamde zeldo administratieve correcties.

Bron: CBS. Voor de periode 1950-1955. Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari (jrg. 1951 t/m 1957) en voor 1956-1977 Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid: jaaroverzicht 1965 en supplementen 1974 en 1978.

jaren zeventig (zie hiervoor rij no. 3 in tabel 2.4). Wel is er hierbij sprake van een duidelijke verschuiving. Omdat de natuurlijke aanwas overall een sterke daling te zien gaf (door het naar elkaar toe groeien van geboorte- en sterftcijfer: de demografische transitie), terwijl dit voor de mobiliteit niet het geval was, is de relatieve belangrijkheid van het migratiesaldo toegenomen. In de jaren zeventig zijn er verschillende provincies waar dit saldo voor de totale bevolkingsgroei de doorslag geeft.

Na deze algemene constatering, kunnen we de gepresenteerde gegevens gebruiken om voor de verschillende provincies de belangrijke determinanten van de eerder besproken groei van de potentiële beroepsbevolking aan te geven.

In Groningen valt de lage groeivoet van de bevolking toe te schrijven aan een lage natuurlijke aanwas, die versterkt werd door het lange tijd bestaande vertrekoverschot. Afgezien van enkele jaren met een incidenteel positief migratiesaldo, is er pas zeer recent, namelijk in 1974, sprake van een omslag naar een positief migratiesaldo. Zoals destijds het vertrekoverschot een zeer belangrijke determinant van de bevolkingsaanwas was, zo geldt dat recentelijk voor het vestigingsoverschot. Ook in Friesland was de bevolkingsgroei lange tijd relatief laag. De natuurlijke aanwas lag hier hoger dan in Groningen, ongeveer op het landelijke niveau. Daar stond echter een erg groot vertrekoverschot tegenover. Deze situatie is in de jaren zeventig fundamenteel veranderd, door de realisatie van opvallend hoge vestigingsoverschotten. Hierdoor is in recente jaren de bevolkingsgroei relatief aanzienlijk hoger komen te liggen. Sinds 1973 is de ruimtelijke mobiliteit de voornaamste determinant van de bevolkingsgroei (ook in een eerdere periode was de mobiliteit erg belangrijk, maar toen in de vorm van grote vertrekoverschotten: vooral de jaren 1951 t/m 57). Van de drie noordelijke provincies vond in Drenthe de migratie-omslag het eerst plaats: vanaf 1962 zijn er steeds vestigingsoverschotten die relatief de hoogste van het land zijn. Een der verklaringen hiervoor is de suburbanisatie vanuit de stad Groningen naar de kop van Drenthe. Deze verklaart in elk geval gedeeltelijk de vertrekoverschotten van Groningen te zamen met de vestigingsoverschotten van Drenthe. Gekoppeld aan een natuurlijke aanwas iets boven de landelijke, resulteerde in de jaren zestig en zeventig een zeer forse bevolkingsgroei. In de jaren vijftig werd deze door een fors vertrekoverschot afgeremd. De terugval van de bevolkingsgroei in de laatste jaren valt toe te schrijven aan zowel de lagere natuurlijke aanwas als een opvallend snel teruglopend vestigingsoverschot.

Overijssel gaf steeds een bevolkingsgroei iets boven de landelijke te zien, veroorzaakt door snellere natuurlijke aanwas en meestal een klein vestigingsoverschot. Dat laatste is niet van toepassing op de binnenlandse migratie. Die vertoonde over vrijwel alle jaren een vertrekoverschot, van nogal wisselende grootte. Ook Gelderland vertoonde een vergelijkbare natuurlijke aanwas, maar hier gaven forse vestigingsoverschotten in de hele periode (met uitzondering van de jaren 1952 en 53) aanleiding tot een duidelijk hogere groeivoet. Deze vestigingsoverschotten

blijken over de jaren zestig en zeventig aardig stabiel, en de grootte ervan is zodanig dat ze recent ongeveer even belangrijk zijn als de natuurlijke aanwas bij de bepaling van de totale groeivoet. In Utrecht blijkt de natuurlijke aanwas de landelijke lijn te volgen. De relatief hoge totale groeivoet werd zodoende veroorzaakt door in alle jaren (met uitzondering van 1952) flinke vestigingsoverschotten.

Noord- en Zuid-Holland vertonen een patroon met veel overeenkomst: relatief de laagste natuurlijke aanwas (met Zeeland), die versterkt werd door het over zeer lange tijd bestaande vertrekoverschot. Dit laatste is niet opvallend groot. Als we het migratiesaldo opsplitsen in binnenlands en buitenlands, merken we dat het continue vertrekoverschot duidelijk verschillende tendensen verbergt. In de jaren vijftig was er bij de binnenlandse migranten een vestigingsoverschot, dat echter meer dan teniet werd gedaan door een vertrekoverschot naar het buitenland. In latere jaren wordt het beeld juist omgekeerd: negatieve binnenlandse migratiesaldi gecombineerd met positieve buitenlandse. Vooral in de jaren zeventig is de buitenlandse immigratie in deze provincies zeer aanzienlijk geweest. Afgezien van deze buitenlandse immigratie zou de bevolking in deze twee provincies stabiliseren of zelfs dalen. Zeeland valt eveneens op met een erg lage natuurlijke aanwas. Hier traden bovendien in de jaren vijftig en beginjaren zestig aanzienlijke vertrekoverschotten op, resulterend in landelijk de laagste bevolkingsgroei. Sinds 1966 is de migratiebalans fundamenteel gewijzigd, en treden er in de jaren zeventig aanzienlijke vestigingsoverschotten op die in een aantal jaren relatief de hoogste in het land waren. Resultaat is dat bijvoorbeeld in 1977 de totale groeivoet de hoogste van het land is geworden.

Noord-Brabant is opmerkelijk vanwege de zeer snelle bevolkingsgroei die deze provincie over de hele studieperiode vertoonde. Aanvankelijk was deze toe te schrijven aan de zeer hoge natuurlijke aanwas. Nog steeds is deze relatief aanzienlijk. Maar de vanaf 1957 waar te nemen vestigingsoverschotten zijn van zodanige omvang, vooral in de jaren zeventig, dat ze als belangrijke mede-determinant van de groei dienst deden.

Limburg ten slotte gaf in de jaren vijftig een natuurlijke aanwas te zien, overeenkomend met die van Noord-Brabant. Deze is evenwel snel gaan dalen, zo snel dat ze sedert 1970 beneden het landelijke niveau ligt. De migratiebalans van deze provincie is niet stabiel: perioden van vestigings- en vertrekoverschotten wisselden elkaar af. Bij de binnenlandse migratie zien we evenwel dat er vaker vertrekoverschotten voorkomen, terwijl deze qua omvang alleen aan het eind der jaren zestig aanzienlijk waren.

De boven beschreven ontwikkelingen per provincie leggen het migratiepatroon over de hele studieperiode slechts gedeeltelijk bloot. Vullen we dit aan met nog wat meer gedetailleerd inzicht (te vinden in de Verstedelijkingsnota, 1976), dan ontstaat het volgende beeld. In de jaren

vijftig waren er vertrekoverschotten bij de binnenlandse migratie in de drie noordelijke provincies, Overijssel en Zeeland. De emigranten van deze provincies richtten zich in belangrijke mate op de westelijke provincies Noord- en Zuid-Holland, hetgeen duidt op de belangrijkheid van werkmotieven in het migratieproces. Deze, en de resterende provincies, vertoonden vestigingsoverschotten. In de jaren zestig en zeventig werd het beeld anders. In de drie noordelijke provincies samen lopen de vertrekoverschotten terug en is er in de jaren zeventig sprake van een toenemend vestigingsoverschot. Hetzelfde gebeurde in Zeeland, zij het iets eerder. Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant bleven immigratieprovincies, waar met name de korte afstand overloop uit de agglomeraties van Zuid- en Noord-Holland werd opgevangen (evenals in Zeeland). De overloop verklaart de grote vertrekoverschotten uit de twee westelijke provincies. In Overijssel en Limburg vertaalde het structurele werkgelegenheidsprobleem (zie later) zich in overwegende vertrekoverschotten. Beheersten hier werkmotieven het migratiepatroon waarschijnlijk nog aanzienlijk, voor de rest van het land lijken woonmotieven in de jaren zestig en zeventig de doorslaggevende factor geweest te zijn. Dit gold niet meer alleen voor de korte afstand migratie naar de intermediaire zone, doch ook voor die over lange afstand, o.a. naar de noordelijke periferie (dit verschijnsel kan gezien worden als behorend bij de mobiliteitstransitie, waarin de trek van stedelijke gebieden naar het platteland de stroom in omgekeerde richting overtreft, zie RPD, 1979). Al moet voor de meest recente jaren gewezen worden op de sinds 1974 opgetreden daling in de binnenlandse mobiliteit (zie de index in tabel 2.4. Deze blijkt in het eind der jaren '60 en begin der jaren '70 structureel nogal hoog te zijn geweest.) Deze valt samen met een algemeen hoger werkloosheidsniveau, wat zou kunnen duiden op een afnemende geneigdheid tot migreren door werkmotieven. De waar te nemen samenhang tussen mobiliteit en werkloosheid kan echter niet zonder meer opgevat worden als bevestiging van een toenemend belang van werkmotieven bij de mobiliteit, omdat in dezelfde jaren eveneens een stagnatie in de woningproductie is opgetreden, die ook een effect op de mobiliteitsmogelijkheden zal hebben gehad. (zie hiervoor ook Van Ginkel en Harts, 1979).

Migratie en natuurlijke aanwas hebben te zamen het patroon van de ruimtelijke spreiding van de bevolking vastgelegd. De eerder vermelde groeivoeten laten zien welke provincies hun aandelen zagen toenemen en welke met een afname werden geconfronteerd. De toename gold voor de intermediaire zone Gelderland (van 10,8 naar 12%) en Noord-Brabant (van 12,4 naar 14,5%), verder voor Utrecht (van 5,7 naar 6,3%), Overijssel (van 6,8 naar 7,2%), Limburg (van 7,3 naar 7,6%), en Drenthe (van 2,8 naar 3,0%). De verliezers waren Noord-Holland (van 18,4 naar 16,5%), Zuid-Holland (van 23,8 naar 22%), Groningen (van 4,5 naar 3,9%), Friesland (van 4,6 naar 4,1%), en ten slotte ook Zeeland (van 2,7 naar 2,4%).

2.5. Ruimtelijke spreiding van enkele andere belangrijke indicatoren

Als afsluiting van dit hoofdstuk lijkt het zinvol het geschetste beeld van ruimtelijke spreiding van bevolking en arbeidsplaatsen wat verder

in te kleuren. Dat doen we door beknopt enige informatie te vermelden over enkele indicatoren die belangrijk zijn als onderdeel van een economisch regionaal profiel.

Allereerst kunnen we daarbij denken aan de regionale werkloosheid. Deze staat natuurlijk niet los van de eerder besproken spreiding van werkgelegenheid en bevolking. Enerzijds wordt ze in bepaalde mate door beide verschijnselen beïnvloed, anderzijds bepaalt ze zelf deze verschijnselen ten dele. Deze onderlinge verwevenheid laten we voorlopig rusten. Het gaat ons hier nog slechts om het geven van een indruk van de ruimtelijke spreiding van dit verschijnsel over de studieperiode. Dat is daarom belangrijk, omdat deze indicator als voornaamste leidraad van de vormgeving van de regionale politiek kan worden gezien (zie verder hoofdstuk 5).

De spreiding van de werkloosheid beschouwen we allereerst aan de hand van cijfers over de geregistreerde arbeidsreserve. Bekend is dat de spreiding hiervan in recessiejaren het grootst is. (Zie Van Duijn, 1979.) Daarom worden in tabel 2.5 voor de recessiejaren in onze studieperiode de betreffende gegevens bij elkaar gezet (we ontleen dit aan Van Duijn, 1979). Uit deze cijfers blijkt dat in de jaren vijftig en zestig de absolute verschillen tussen de werkloosheidsniveaus afnamen, maar in de jaren zeventig weer toenamen. Relatief liggen de verschillen echter voor de jaren zeventig op een lager niveau (zie de betreffende indicator in tabel 2.5), wat erop duidt dat de spreiding van de werkloosheid over provincies gelijkmatiger is geworden (zie ook Van de Vooren, 1979). Zo bedroeg in 1979 (mei) het maximale absolute verschil tussen provinciale niveaus 5,3%, terwijl dat in 1952 bijvoorbeeld 10,3% bedroeg! Nu moeten we wél oppassen met het gebruik van zo'n totaalindicator. Deze verbergt immers de eraan ten grondslag liggende individuele posities. Beschouwen we deze laatste, dan moet direct gewezen worden op de zeer opmerkelijke transitie van de positie van Limburg: van het laagste niveau in 1952 en 1958, via middelmatige niveaus, naar het absolute maximum in 1977 en 1979! Bij andere provincies is de situatie daar-entegen stabiel. De drie noordelijke provincies hebben vrijwel onveranderd niveaus die tot de hoogste van het land behoren. Drenthe had steeds, behalve in de recente jaren 1977 en 1979, de hoogste werkloosheid. Wél is voor het Noorden de aanzienlijke verbetering van de positie van Friesland en Drenthe in 1979 zeer opmerkelijk. Volgens de in tabel 2.5 opgenomen cijfers werd in dit jaar het landelijke werkloosheidsniveau dichter benaderd dan ooit in de studieperiode! In hoeverre deze verbetering structureel is, laat zich momenteel nog slecht beoordelen. De drie "centrum"provincies scoren vrijwel continu het laagst. Wél springt hier recentelijk Utrecht eruit met een gunstiger positie dan de andere twee provincies. Gelderland en Zeeland zitten vrijwel steeds iets boven of iets beneden het landelijke niveau. De positie van Overijssel is sedert 1958 redelijk stabiel, met een werkloosheidsniveau boven het landelijke (behalve in 1979), zij het niet opzienbarend. Een wat minder stabiel beeld ten slotte is dat van Noord-Brabant. In begin en eind van de studieperiode behoort deze provincie bij de "top vijf" van de werkloosheid, tussenin is de situatie wel gunstiger geweest (bijv. in 1958 en 1972).

Tabel 2.5. Provinciale werkloosheidsindicatoren gedurende recessiejaren en in 1977 en 1979.

	1952	1958	1967	1972	1975	1977	1979	Concentratie- getallen	
								1952	1977
Groningen	8,5	6,3	4,4	4,4	6,5	8,2	7,0	1,8	1,5
Friesland	8,8	6,9	3,5	3,9	7,2	7,3	4,6	1,8	1,3
Drenthe	13,3	11,1	6,4	5,2	9,3	8,5	4,8	2,8	1,5
Overijssel	4,1	3,5	3,3	3,4	6,4	5,9	4,0	0,9	1,1
Gelderland	5,8	3,0	2,3	2,5	5,5	5,6	4,3	1,2	1,0
Utrecht	4,6	2,2	1,2	1,9	2,6	3,0	2,9	1,0	0,5
Noord-Holland	4,3	2,3	1,1	2,4	3,4	3,9	3,3	0,9	0,7
Zuid-Holland	4,0	1,9	1,1	2,4	3,2	4,4	3,8	0,8	0,8
Zeeland	4,3	4,8	2,3	3,9	4,3	4,8	4,9	0,9	0,9
Noord-Brabant	6,5	3,3	3,1	3,5	7,1	7,3	5,4	1,4	1,3
Limburg	3,0	1,6	4,2	3,3	8,4	9,8	8,2	0,6	1,8
Nederland	4,8	3,0	2,3	2,9	5,0	5,6	4,5	1	1
standaard- deviatie	3,2	3,0	1,7	1,0	2,3	2,1	1,5		
standaard- deviatie gedeeld door niveau Nederl.	0,67	1,0	0,74	0,34	0,46	0,38	0,33		

Bron: ten dele ontleend aan Van Duijn, 1979 (cijfers van Ministerie van Economische Zaken). De cijfers voor 1979 hebben betrekking op de situatie in de maand mei (Bron: Sociale Maandstatistiek, CBS, nov. 1979).

Werkloosheidspercentages zijn berekend als geregistreeerde arbeidsreserve in procenten van de afhankelijke beroepsbevolking, mannen + vrouwen.

Standaarddeviaties zijn berekend ten opzichte van het nationale percentage, hetgeen een gewogen gemiddelde is. De concentratiegetallen geven het provinciale cijfer gedeeld door het nationale.

Over de hele studieperiode bezien, dat wil zeggen de jaren 1952 en 1979 vergelijkend, blijkt de ruimtelijke spreiding van de werkloosheid dus gelijkmatiger te zijn geworden. Het hoge noordelijke aandeel liep behoorlijk terug, hoewel tegelijkertijd ook de lage aandelen van Utrecht en Noord-Holland daalden. Voor Limburg steeg het aandeel aanzienlijk.

In samenhang met het verschijnsel werkloosheid is het van belang aandacht te besteden aan de economische stabiliteit van provincies. Hierbij gaat het vooral om de vraag of de gevoeligheid van provincies voor veranderingen in de conjunctuur verschillend is. Deze gevoeligheid kan zowel tot uitdrukking komen in de mutatie van de werkgelegenheid, als in de mutatie in het arbeidsaanbod. Het saldo van beide, de werkloosheid, geeft zodoende maar een zeer partieel beeld van de conjuncturele gevoeligheid. Toch hebben diverse studies naar de stabiliteit van regio's zich louter van deze indicator bediend. Vergelijking van absolute mutaties in het werkloosheidspercentage van provincies, maakt het mogelijk een clustering van provincies aan te brengen.

Het meest conjunctuur-gevoelig waren de drie noordelijke provincies, Noord-Brabant en Gelderland. Het minst gold dit voor de drie centrumprovincies. Zeeland vertoonde veel overeenkomst met het landelijke patroon. Voor Limburg en Overijssel was er sprake van een toenemende conjuncturele gevoeligheid, zodat ze in de tweede helft van de studieperiode tot de conjunctuur-gevoelige gerekend kunnen worden. Lage werkloosheidsniveaus gingen dus samen met hoge stabiliteit, en omgekeerd (deze conclusie wordt met verschillende analysemethoden onderbouwd door Van Duijn, 1975a voor de periode 1950-1972, door Van de Vooren, 1979 voor de jaren 1964-1976 en door Bartels, 1977 voor de periode 1952-1975). Het is evenwel gewenst bij deze conclusie enkele kanttekeningen te plaatsen. In de eerste plaats geeft bestudering van de werkloosheid geen inzicht in de stabiliteit van de werkgelegenheid. In de tweede plaats is de conclusie gebaseerd op absolute verschillen tussen werkloosheidspercentages, en niet op relatieve. Zouden we ons wél baseren op relatieve mutaties in werkloosheidspercentages dan zou het beeld anders worden.

Als illustratie presenteren we in tabel 2.6 relatieve mutaties voor een aantal recente conjunctuurfases, gebaseerd op de informatie in Van de Vooren, 1979. Uit onze berekeningen voor een deel van de studieperiode komen alleen Noord-Brabant, Gelderland en Limburg als overwegend instabiel naar voren. In de periode 1970-73 bijvoorbeeld bleken de "centrumprovincies" zelfs het meest gevoelig, en de noordelijke het minst!

Tabel 2.6. Relatieve mutaties provinciale werkloosheid

	1964-1967	1967-1970	1970-1973	1973-1976
Groningen	1,1	-0,4	0,3	0,9
Friesland	0,9	-0,3	0,4	0,8
Drenthe	1,0	-0,5	0,2	0,8
Overijssel	2,4	-0,5	1,0	0,7
Gelderland	2,5	-0,5	1,0	1,2
Utrecht	1,3	-0,4	1,2	0,5
Noord Holland	1	-0,1	1,5	0,4
Zuid Holland	1,6	-0,2	1,7	0,6
Zeeland	0,5	-0,3	1,0	0,2
Noord Brabant	2,9	-0,5	1,2	1,0
Limburg	7,2	-0,6	0,7	1,6
Nederland	2,0	-0,4	1,1	0,8

Toelichting Berekening gebaseerd op gegevens in Van de Vooren, 1979. Het betreft mutaties in de geregistreeerde arbeidsreserve van mannen als percentage van de mannelijke afhankelijke beroepsbevolking.

Op deze plaats volstaan we met deze kanttekeningen bij het vraagstuk van de economische stabiliteit van provincies. Het lijkt niet zo zinvol te trachten een eindoordeel hierover te formuleren, gebaseerd op het verloop van de werkloosheid. Veel zinvoller lijkt het bij verdere analyse van dit verschijnsel vraag- en aanbodkant van de arbeidsmarkt afzonderlijk te toetsen op conjuncturele gevoeligheid (aanzetten hier- toe zijn te vinden in Bartels, 1979).

Hoewel we in het vorenstaande nogal wat aandacht hebben besteed aan de geregistreeerde werkloosheid, willen we daarmee niet suggereren dat deze indicator voldoende informatie over de regionale arbeidsmarkt biedt. Er is immers eveneens sprake van verborgen werkloosheid. Deze kan verschillende vormen aannemen: relatief lage participatiegraad van bepaalde bevolkingsgroepen, verlenging van de studie, en arbeidsongeschiktheid op basis van de slechte situatie op de regionale arbeidsmarkt. Een totaalindruk van de zowel geregistreeerde als niet geregistreeerde potentiële arbeidskrachten valt te ontlenen aan de eerder vermelde werkgelegenheidskansen. Het complement daarvan geeft immers aan hoe omvangrijk regionaal de bevolkingsgroep is, die niet in het arbeidsproces in dezelfde regio ingeschakeld is. Een meer gedetailleerd beeld valt te verkrijgen door de verschillende componenten afzonderlijk te bezien. Als illustratie noemen we hier nog slechts de nogal in de belangstelling staande groep WAO/AAW uitkeringsgerechtigden. Voor 1977 hebben we deze categorie per provincie uitgedrukt als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking (tabel 2.7).

Tabel 2.7. Relatieve aantal WAO/AAW uitkeringsgerechtigden 1977
(procenten van de afhankelijke beroepsbevolking)

Groningen	18
Friesland	14
Drenthe	16
Overijssel	14
Gelderland	14
Utrecht	13
Noord-Holland	13
Zuid-Holland	10
Zeeland	11
Noord-Brabant	13
Limburg	19
Nederland	13

Bron: WAO/AAW: Jaarverslag 1977, Gemeenschappelijke Medische Dienst
(stand van zaken 31-12-1977)

Afhankelijke beroepsbevolking: SER, 1978.

Vergelijken we deze percentages met de geregistreeerde werkloosheid, dan blijkt er duidelijk sprake van een positieve correlatie. Dit doet vermoeden dat er in de WAO/AAW een belangrijke groep verborgen werklozen schuilt. Nemen we voor de eenvoud aan dat het laagste relatieve WAO/AAW-niveau over de provincies een indicatie geeft van de "echte"

arbeidsongeschikten (dat wil zeggen exclusief verborgen werklozen). Dan zouden we concluderen dat het werkelijke werkloosheidsniveau in de meeste provincies bijna dubbel zo groot is als het geregistreerde. Deze bewering is natuurlijk erg speculatief. Wat evenwel veel duidelijker is, is het feit dat in deze groep WAO/AAW-trekkers een flinke potentie aan arbeidskracht verborgen zit, die ruimtelijk nogal ongelijkmatig verspreid is. Relatief grote aandelen komen voor in Limburg en het noorden, lage aandelen in Zuid-Holland en Zeeland.

Tot slot bezien we nog de ruimtelijke spreiding van niet in het arbeidsproces opgenomen vrouwen. Deze blijkt uit de deelnemingspercentages. De leeftijdsgroep van 25-49 jaar is goed bruikbaar voor interprovinciale vergelijkingen, omdat de deelneming hiervan niet afhankelijk is van regionaal geconcentreerde onderwijsvoorzieningen.

Tabel 2.8 geeft voor een tweetal peiljaren de relatieve omvang van de niet-werkenden in deze bevolkingsgroep. Relatief is het laagste aandeel van deze groep in de beide peiljaren te vinden in de drie centrumprovincies. Een duidelijk hoog niveau wordt voor beide jaren geregistreerd in Limburg, Drenthe en Friesland. Overijssel en Noord-Brabant geven een grotere afwijking van het landelijke niveau te zien in 1975 dan in 1960. Voor Zeeland geldt het omgekeerde.

Tabel 2.8. Relatieve aantal niet-actieve vrouwen
(procentuele aantal in leeftijdsgroep 25-49 jaar)

	<u>1960</u>	<u>1975</u>
Groningen	84,7	69,7
Friesland	87,0	73,4
Drenthe	83,4	75,6
Overijssel	82,4	74,1
Gelderland	82,7	72,7
Utrecht	80,2	68,5
Noord Holland	78,8	64,1
Zuid Holland	81,5	67,5
Zeeland	85,7	72,9
Noord Brabant	83,0	73,7
Limburg	85,1	74,7
Nederland	82,1	71,2

Toelichting Berekend uit deelnemingsgetallen.

Bron: Sociale Maandstatistiek, CBS, mei 1977.

2.6. Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk is enige informatie gepresenteerd die een beeld oplevert van de ruimtelijke spreiding van grootheden zoals werkgelegenheid, bevolking, werkloosheid, en de mutaties die er binnen de studieperiode hierin zijn opgetreden. Met dit beeld als achtergrond, kunnen we nu overgaan tot de kern van dit verhaal. Namelijk een verdergaande

analyse van mutaties in de werkgelegenheidsstructuur van de verschillende provincies. Alvorens dat te doen vatten we de voornaamste elementen nog eens overzichtelijk in een schema samen. Dit schema kan opgevat worden als een kwalitatief ingevuld geheel van globale provinciale-economische profielen.

Schema, Kwalitatieve profielschets van provincies.

	Ontwik- keling werkge- legenheid	Werk- gelegen- heids- kans	Natuur- lijke bevol- kings aanwas	Binnen- lands migratie saldo	Werkloosheid		
					Geregi- streerd	WAO/ AAW	Niet- actieve vrouwen
Groningen	-	-	-	- → +	-	-	- → +
Friesland	-	-	0	- → +	-	-	-
Drenthe	- → +	-	+	- → +	-	-	-
Overijssel	-	+ → -	+	-	-	-	-
Gelderland	+	-	+	+	-	-	-
Utrecht	+	- → +	0	+	+	+	+
Nood Holland	0	- → +	-	+ → -	+	+	+
Zuid Holland	+ → -	- → +	-	+ → -	+	+	+
Zeeland	- → +	-	-	- → +	0	+	-
Noord Brabant	+	+ → -	+	+	-	0	-
Limburg	-	+ → -	+	-	+ → -	-	-

Toelichting + duidt op "gunstiger" dan landelijk, - op ongunstiger en 0 op onduidelijk, bij de werkgelegenheid, werkgelegenheidskansen, en de werkloosheidsvariabelen. Bij de bevolkingsaanwas staan ze voor hoger resp. lager dan landelijk, met 0 voor ongeveer landelijk, in geval van de natuurlijke aanwas, en voor positief resp. negatief bij het migratiesaldo. Een → duidt op een verandering in de situatie.

Appendix 2A. Beschikbare gegevens ten aanzien van de provinciale werkgelegenheid

Voor de analyse van het verloop van de werkgelegenheid in zijn totaliteit, en de detaillering naar bedrijfstakken die in hoofdstuk 3 wordt geanalyseerd, stonden diverse bronnen ter beschikking die elk op zich maar een deel van de studieperiode bestrijken. We noemen hier de voorname bronnen, met een zeer beknopte aanduiding van het type gegevens dat erin te vinden is.

- CBS-statistiek "Arbeidsvolume en geregistreerde arbeidsreserve 1950-1966". Bevat cijfers voor de werkgelegenheid herleid tot manjaren, voor de periode 1950-1966, naar 31 ISIC bedrijfstakken, plus de overheid. Werkgelegenheid = alle werkzame arbeidskrachten die gedurende een periode van een jaar zijn waargenomen, herleid tot manjaren.
- "Werkgelegenheidsgegevens 1959-1975 van het Nederlands Economisch Instituut". In opdracht van de Rijks Planologische Dienst stelde het NEI in de tijd onderling vergelijkbare cijfers op voor de werkgelegenheid in de jaren 1959-1975, o.a. voor provincies. De cijfers zijn gebaseerd op diverse CBS-statistieken, aangevuld met informatie van DBA's. Er is een opsplitsing aanwezig in 27 bedrijfstakken, aansluitend bij de SBI-indeling. Werkgelegenheid = aantallen werkzame arbeidskrachten die in een jaar zijn waargenomen (m.u.v. de groep werkenden met beroep als nevenactiviteit voor zover minder dan 15 uur per week werkend). Voor verdere informatie zie NEI, 1978.
- "Statistiek Werkzame Personen (SWP)" van het CBS, met vergelijkbare gegevens voor de jaren 1973 t/m 1978. De wél beschikbare cijfers voor 1970 en 1971 zijn volgens het CBS niet goed vergelijkbaar met de latere jaren. Per provincie zijn data voor 47 SBI-takken beschikbaar. Werkgelegenheid = aantallen werknemers die meer dan 15 uur per week werken, geschat op basis van een steekproef onder het bestand op 31 maart.
- "Arbeidskrachtentelling" van het CBS voor de jaren 1973, 1975 en 1977. Geeft provinciale gegevens over aantallen werknemers en zelfstandigen, woonachtig in de betreffende provincie, op basis van een steekproef. Er is een opsplitsing beschikbaar naar 9 sectoren.
- "Regionaal Economische Jaarcijfers" van het CBS, die bruikbaar zijn voor de jaren 1970, 1973, 1974, 1975 (gebruik van de wél beschikbare gegevens voor 1971 wordt door het CBS ontraden). Het betreft door het CBS berekende arbeidsvolumes (manjaren) alleen voor de groep werknemers. De sectorale opsplitsing betreft ongeveer 30 SBI-takken. Overigens zijn deze gegevens voor een groot deel gebaseerd op de SWP.
- De "Regionale Rekeningen" van het CBS, met voor 1960, 1965 en 1970 per provincie arbeidsvolumes voor werknemers. De sectorale opsplitsing is voor 1960 en 1965 naar 31 ISIC-takken, en voor 1970 naar 25 SBI-takken.
- De volkstellingen (1949, 1960, 1971) registreren werkenden op hun woonadres op een bepaalde datum. Om de categorie zelfstandigen te schatten kan deze informatie o.a. bruikbaar zijn.

- de "Maandstatistiek van de Industrie" van het CBS geeft voor provincies aantallen werkenden in bedrijven met meer dan 10 werknemers, echter alleen voor delfstoffenwinning en industrie, voor de jaren 1959-1971, 1975-1978. De sectorale opsplitsing is hierbij zeer gedetailleerd, tot bedrijfsgroepniveau.
- "Provinciale Arbeidsmarktbeschrijvingen" van de Districtsbureaus voor de Arbeidsvoorziening bevatten provinciale gegevens over aantallen werkenden naar gedetailleerde bedrijfsgroepen. Deze informatie is in de NEI-cijfers verwerkt (zie boven).
- "De regionale werkgelegenheid voor loontrekkers in 1963 en 1975", uitgebracht door de gezamenlijke ETI's. Op basis van, althans in hoofdzaak, de derde algemene bedrijfstelling van het CBS voor 1963, en de SWP zijn onderling vergelijkbare gegevens voor aantallen loontrekkers opgesteld, o.a. voor provincies. De sectorale opdeling is naar 2-cijfer SBI-takken.
- In het "Centraal Economisch Plan 1979" publiceerde het CPB schattingen voor de mutatie van het arbeidsvolume totaal, en voor een viertal sectoren, voor de provincies over de periode 1973-1978.

Voor een bespreking van een aantal nadere kenmerken van deze statistieken verwijzen we naar de rapporten die in het kader van het NEI-project verschenen zijn (Molle en Beumer, z.j. en Beumer en Molle, z.j.).

Appendix 2B Provinciale werkgelegenheid in aantal peiljaren.

	<u>Totale werkgelegenheid</u>						<u>Aantal zelfstandigen en mede- werkende gezinsleden (in duizenden)</u>			
	1951	1955	1960	1965	1970	1974	1977	1971	1974	1977
Groningen	159700	160867	162867 171657	182672	176437	171500 170849	170700	27,9	25,4	22,3
Friesland	153500	154233	152633 158655	167380	166478	159500 160655	161800	35,3	32,1	32,6
Drenthe	97000	99700	103600 111366	118789	117610	112800 116863	116200	26,1	21,4	22,8
Overijssel	280900	290066	295433 320203	337877	325336	305200 314815	306600	57,6	49,5	48,2
Gelderland	394500	408867	426633 450303	489803	512094	506800 514437	517700	86,4	80,1	75,5
Utrecht	202100	213600	226767 236156	261781	284124	295100 293926	303400	35,8	33,3	32,3
Noord Holland	667900	707867	734600 775690	839609	847319	830100 831395	840400	100,5	97,1	92,5
Zuid Holland	852400	901367	950267 1030405	1116283	1120634	1068800 1081128	1067700	126,1	120,7	109,0
Zeeland	92900	95200	993533 95887	100664	101358	98900 99470	104100	22,1	18,7	19,7
Noord-Brabant	450900	484167	517267 547642	605845	633382	616300 629298	631200	87,9	81,5	83,7
Limburg	270800	290667	303100 324483	343368	329684	318600 324364	321700	51,7	47,4	46,1
Nederland	3656300	3845700	4013300 4222442	4564072	4614451	4499400 4537205	4555100	657,4	608,4	584,6

Bronnen: Voor de totale werkgelegenheid zie de toelichting bij tabel 2.1. Voor zelfstandigen en meewerkende gezinsleden: 1971: volkstelling; 1974: arbeidskrachtentelling 1973 en 1975 (gemiddelde); 1977 arbeidskrachtentelling 1977.

Toelichting. Onderling vergelijkbare gegevens zijn op één regel geplaatst. Overlap ontstaat door het beschikbaar zijn van twee bronnen voor hetzelfde jaar.

3. EEN BEDRIJFSTAKGEWIJZE ANALYSE VAN DE RUIMTELIJKE SPREIDING VAN DE WERKGELEGENHEID

3.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk is een eerste globale invulling van provinciale profielen gegeven aan de hand van o.a. het verloop van het totaal aantal arbeidsplaatsen. We gaan in dit hoofdstuk dit deel van het provinciale profiel verder detailleren. Dat gebeurt door na te gaan welke tendensen in de ruimtelijke spreiding van de samenstellende onderdelen van de regionale economie te ontdekken zijn.

We komen hiermee op het terrein van de sectorale analyse. Zoals eerder gezegd, de kern van dit verhaal. Voor de onderzoeker die zich op dit meso-niveau richt, speelt als belangrijkste vraag tot in welk detail de analyse verricht zal worden. Voor een beschrijvende analyse kunnen zowel meer als minder geaggregeerde gegevens informatief zijn. Voor een verklarende analyse zal, zeker op regionaal niveau, al snel behoefte bestaan aan sterk gedesaggregeerde gegevens. Immers de invloed van sterk regionaal geconcentreerde activiteiten, of zelfs van afzonderlijke ondernemingen, laat zich dan beter achterhalen. Nu wordt een belangrijke beperking bij de wens tot desaggregatie gevormd door de beschikbare gegevens. Er zijn bijvoorbeeld geen statistieken die over de gehele hier beschouwde studieperiode een vergelijkbare bedrijfstakindeling hanteren. We zijn daarom op de volgende wijze te werk gegaan.

De redelijke gedesaggregeerde opsplitsing naar bedrijfstakken in de gebruikte statistieken handhaven we zoveel mogelijk. Voor de periode 1960-74 betekent dat een opsplitsing naar 27 bedrijfstakken. Ook de gegevens voor de periode daarna zijn zodanig, dat ze tot deze 27 bedrijfstakken te aggregeren zijn (zij het alleen informatie over aantallen werknemers). Voor de periode vóór 1960 zijn de gegevens in 33 takken opgesplitst. Sommige daarvan zijn goed vergelijkbaar met de takken in latere jaren, voor andere geldt dit geheel niet. Compleet vergelijkbaar maken zou een tijdrovende bewerking van de oorspronkelijke gegevens bij het CBS vereisen, en is daarom achterwege gelaten. We handhaven dus deze twee verschillende desaggregaties, maar zullen waar mogelijk de koppeling tussen beide zorgvuldig bekijken.

Het is echter wél mogelijk op meer geaggregeerd niveau een sectorale opsplitsing te maken, die onze gehele studieperiode bestrijkt. Daartoe hanteren we een indeling in 10 sectoren en één in 4 zogenaamde hoofdsectoren. Deze sectoren zijn zo gekozen dat ze een aansluiting met de overige deelstudies binnen dit W.R.R.-project mogelijk maken.

Bij de indeling naar tien sectoren is met name uitgegaan van het type producten dat overwegend in een bedrijfsklasse geproduceerd wordt, de factorintensiteit van het productieproces en de afzetgerichtheid voor de producten (de sectoren zijn door de W.R.R. gedefinieerd). De vierdeling komt neer op het traditionele onderscheid in primaire sector, industrie, bouwnijverheid en diensten. Schematisch is de indeling als volgt:

<u>10 sectoren</u>		<u>4 hoofdsectoren</u>
	1 landbouw, bosbouw, visserij, mijnbouw	<u>primaire sector</u>
overwegend consumptie-goederen	2 voedings- en genotmid., papier 3 textiel, kleding, leer, schoeisel, meubelen	} <u>industrie</u>
intermediaire goederen	4 chemie, bouwmater. etc., basis-metaal	
overwegend investerings-goederen	5 overige metaal, elektrotechniek, transportmid., overige industrie 6 bouwnijverheid	<u>bouw</u>
overwegend zakelijke diensten	7 openbaar nut 8 handel en vervoer 9 communicatie, banken+verz., graf. ind.+uitgeverijen	<u>diensten</u>
overwegend consumptieve diensten	10 horeca, reparatie, overige diensten	

De achterliggende motivatie voor deze keuze laten we hier verder rusten. Daarvoor verwijzen we naar het uiteindelijke W.R.R.-rapport. Een preciezere aanduiding van de onderscheiden bedrijfstakken en de precieze aggregatie hiervan tot de 10 sectoren kan de lezer in appendix 3A vinden.

Nadat we keuze ten aanzien van de sectorale detaillering uiteengezet hebben, kunnen we nu overgaan tot een beschrijving van de tendenties op de verschillende niveaus. Het blijft vooralsnog beperkt tot een beschrijving; mogelijke verklarende factoren komen later ter sprake. Bij deze beschrijving zijn we vooral geïnteresseerd in de vraag of er duidelijke vaste lijnen in de ontwikkelingen te ontdekken zijn, die bijvoorbeeld als handvat voor uitspraken over toekomstige ontwikkelingen dienst kunnen doen, zonder dat we de achterliggende oorzakelijke processen volledig in onze vingers hebben. Bij de beschrijving volgen we een meerstapsprocedure: van het geaggregeerde niveau van vier hoofdsectoren dalen we via de tien sectoren af naar de bedrijfstakken. Deze laatste krijgen de meeste aandacht.

3.2. Een globaal beeld voor de vier hoofdsectoren

Bleek de totale werkgelegenheid ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking niet gelijkmatig over de provincies verspreid te zijn, de ongelijkmatigheid is nog groter als we de vier traditionele sectoren afzonderlijk beschouwen. Deze sectoren zijn namelijk duidelijk onder- of oververtegenwoordigd in bepaalde provincies. Het is echter wèl zo, dat deze situatie niet stabiel was in de bestudeerde periode. Alleen voor de primaire sector en de diensten vinden we in de jaren 1960 en 1974 (waarvoor de gegevens onderling vergelijkbaar zijn) dezelfde provincies met een onder- en oververtegenwoordiging. Zie hiervoor tabel 3.1. (We spreken van oververtegenwoordiging als voor een sector het provinciale aandeel in de nationale werkgelegenheid groter is dan het provinciale aandeel in de totale nationale werkgelegenheid over 4 sectoren samen. Is het eerste aandeel kleiner dan is er ondervertegenwoor-

dinging.) De primaire sector was buiten de drie centrumprovincies geconcentreerd, de dienstensector juist in deze drie provincies. Bij de industrie en bouw was het spreidingspatroon minder stabiel. Waren in 1960 alleen Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel provincies met relatief veel industrie, recent vallen ook de drie noordelijke provincies en Limburg bij deze groep te rekenen. De bouw was aanvankelijk alleen sterk vertegenwoordigd in Zeeland, Zuid-Holland en Utrecht, maar is dat recenter (1974) eveneens in de drie noordelijke provincies, Overijssel en Gelderland. Kwalitatief duiden deze constatering op

Tabel 3.1. Ruimtelijke spreiding werkgelegenheid, totaal en voor vier hoofdsectoren (1960 en 1974)

	Totale werkgelegenheid		Primaire sector	
	1960	1974	1960	1974
Groningen	4,1	3,8	4,6*	4,6*
Friesland	3,8	3,5	6,8*	6,7*
Drenthe	2,6	2,6	7,1*	6,1*
Overijssel	7,6	6,9	12,1*	12,8*
Gelderland	10,7	11,3	14,3*	16,3*
Utrecht	5,6	6,5	3,0	3,7
Noord Holland	18,4	18,3	7,3	7,8
Zuid Holland	24,4	23,8	11,5	14,8
Zeeland	2,3	2,2	3,9*	3,3*
Noord Brabant	13,0	13,9	13,2*	14,8*
Limburg	7,7	7,2	16,2*	9,2*
Werkgelegenheid Nederl.	4.222.000	4.537.000	596.000	310.000

	Industrie		Bouw		Diensten	
	1960	1974	1960	1974	1960	1974
Groningen	4,0	3,9*	3,9	4,0*	4,0	3,6
Friesland	3,0	3,6*	3,6	4,1*	3,3	3,1
Drenthe	2,0	2,7*	2,2	2,9*	1,8	2,1
Overijssel	9,6*	8,3*	7,3	7,0*	5,1	5,7
Gelderland	11,7*	12,1*	10,3	11,7*	9,1	10,4*
Utrecht	5,3	5,0	6,2*	6,6*	6,4*	7,4*
Noord Holland	16,6	14,7	17,1	16,2	22,9*	21,4*
Zuid Holland	20,5	19,0	27,3*	24,5*	29,9*	26,8*
Zeeland	1,8	2,1	2,3*	2,7*	2,1	2,0
Noord Brabant	18,7*	19,6*	12,9	13,6	9,6	11,4
Limburg	6,7	9,0*	6,9	6,9	5,9	6,2
Werkgelegenheid Nederl.	1.181.000	1.129.000	409.000	432.000	2.036.000	2.666.000

Toelichting. Het betreft procentuele aandelen in het Nederlandse totaal. Voor de gebruikte bron: NEI-gegevens, zie appendix 2A. Een * duidt op oververtegenwoordiging van de sector.

een bepaalde ruimtelijke deconcentratie van activiteiten in vooral de industrie en bouw. Om op dat verschijnsel beter zicht te krijgen, ook over een langere periode, zetten we de groeivoeten per sector op een rijtje. Zie hiervoor tabel 3.2.

Laten we beginnen met de industrie. Allereerst wijzen we nog eens op het bekende beeld van deze sector: expansie van de werkgelegenheid tot 1965, daarna steeds snellere daling. Tot 1965 overheersten dan ook de positieve groeivoeten bij de provincies; de enkele negatieve cijfers zijn zeer klein. Na 1965 was er in nog slechts 5 van de 33 gevallen sprake van een positieve groei.

Wat de deconcentratietendens betreft vormde eerder 1970 een keerpunt. Voordien was er sprake van een flinke deconcentratie van de industrie uit de drie centrumprovincies. In Noord-Holland was dit verschijnsel het meest opvallend. Eveneens een aanzienlijk verlies in het relatieve aandeel valt te noteren voor Overijssel. Ook voor Zeeland in de jaren vijftig geldt dit, doch dit werd daarna weer ruimschoots goedge maakt. In Groningen is er per saldo over deze periode een daling van het aandeel in de industrie. De duidelijkste "winnaars" in dit proces waren allereerst Drenthe met opvallend hoge groeivoeten, Limburg, Noord-Brabant, Friesland en Gelderland. In de periode vóór 1970 vallen vooral de jaren 1965 t/m 70 op met een aanzienlijke mutatie in de ruimtelijke spreiding van de industrie. In de beginperiode 1951/55, met de sterkste nationale groei, lagen de provinciale groeivoeten naar verhouding dicht bij elkaar (zie tabel 3.2b).

Na 1970 blijkt er een aanzienlijke nivellering van de groeivoeten plaats te vinden. De daarvóór stabiele posities van winnaars en verliezers bij dit spreidingsproces, wordt nu zelfs zeer grondig aange tast. De daling van het aandeel der centrumprovincies stagneert, alsmede de toename van dat in de provincies Gelderland, Noord-Brabant en Drenthe. Alleen Limburg, Friesland en Zeeland weten zich nog steeds als "winnaars" te handhaven, zij het alleen voor Zeeland op enigszins overtuigende wijze. Al met al blijkt de neergang van de industrie, zij het met een duidelijke vertraging, gepaard te zijn gegaan met een zekere stabilisatie van het ruimtelijke spreidingspatroon (met name in de jaren zeventig) van de werkgelegenheid in deze sector.

Hoe zag nu het verloop van de ruimtelijke spreiding bij de diensten eruit? Het blijkt dat de mutaties hierbij minder abrupt geweest zijn dan in de industrie. De groeivoeten lagen dicht bij elkaar, althans tot de jaren zeventig. De decentralisatie vanuit het "centrum" verliep ook geheel anders. Allereerst gold ze niet voor Utrecht. Verder startte deze eerder in Noord-Holland (vanaf 1955) dan in Zuid-Holland (vanaf 1960), zij het voor deze laatste provincie met een grotere intensiteit. Buiten het centrum waren er enkele perifere provincies die hun aandeel geleidelijk zagen inschrompelen (evenwel niet meer in de meest recente jaren): vooral Groningen en Friesland in het noorden en ook Zeeland, hoewel in mindere mate. De winnaars van het spreidingsproces waren in dit geval alweer Noord-Brabant, Drenthe, Gelderland, Limburg, verder Utrecht sedert 1955 en ook Overijssel sedert 1960.

Als we de verschillende deelperioden (tabel 3.2b) vergelijken komen we tot een interessante bevinding. Bij de hoogste algemene groeivoet van de dienstensector (60/65) zijn de provinciale groeivoeten relatief het meest genivelleerd; bij de laagste (70/74) zijn ze daarentegen het minst genivelleerd. Verder blijkt de ruimtelijke spreiding zeker niet te stabiliseren. Integendeel, in de jaren zeventig zijn de divergerende tendensen uit de jaren zestig in sterkere mate werkzaam. Het is wèl zo dat de meest recente deelperiode een afvlakking te zien geeft, maar het is wat voorbarig om daaruit al een duidelijke omslag af te leiden.

Tabel 3.2. Provinciale groeivoeten vier hoofdsectoren 1951-1977

a. Procentuele jaargroei

	Primaire sector					
	1951/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Groningen	-1,5	-3,5	-4,6	-4,7	-4,6	-4,6
Friesland	-1,5	-3,6	-4,1	-5,2	-4,5	0,2
Drenthe	-2,3	-2,8	-4,6	-6,5	-5,7	1,9
Overijssel	-2,2	-1,7	-3,7	-4,7	-4,1	-1,3
Gelderland	-2,5	-3,2	-3,4	-4,1	-3,5	-0,2
Utrecht	-1,7	-2,7	-4,0	-2,8	-2,8	-4,5
Noord Holland	-1,7	-1,8	-3,5	-5,2	-3,7	-2,4
Zuid Holland	-1,3	-1,9	-2,5	-3,4	-2,4	-1,7
Zeeland	-1,0	-2,5	-5,1	-6,2	-5,8	0,8
Noord Brabant	-2,2	-3,2	-3,7	-4,0	-3,7	3,1
Limburg	0,8	-1,6	-3,7	-11,0	-10,7	-3,6
Nederland	-1,5	-2,5	-3,7	-5,4	-4,6	-1,0
			<u>Industrie</u>			
Groningen	0,8	1,4	2,1	-1,9	-2,5	-2,3
Friesland	1,7	1,4	3,2	0,1	-0,8	-1,6
Drenthe	4,2	3,7	4,7	1,1	-0,9	-3,5
Overijssel	1,5	-0,1	1,0	-2,5	-2,8	-2,4
Gelderland	2,1	1,2	1,8	-0,3	-2,1	-3,4
Utrecht	2,0	0,3	0,6	-1,5	-1,5	-3,3
Noord Holland	1,4	-0,2	0,5	-2,1	-2,1	-2,9
Zuid Holland	0,6	0,4	0,7	-1,3	-2,2	-2,6
Zeeland	-0,1	-0,2	2,9	0,7	-0,8	-0,6
Noord Brabant	3,0	2,0	1,8	-0,2	-1,9	-2,4
Limburg	2,5	2,0	2,6	1,9	0,8	-1,6
Nederland	1,7	0,9	1,4	-0,8	-1,8	-2,6
			<u>Bouw</u>			
Groningen	1,5	2,2	2,4	-0,4	-1,0	-2,8
Friesland	2,3	1,0	5,3	0,3	-2,6	-1,9
Drenthe	5,3	3,9	5,0	1,8	0,1	-1,1
Overijssel	3,7	2,0	3,7	-1,4	-2,6	0,5
Gelderland	2,6	1,9	3,2	3,0	-3,1	0,2
Utrecht	2,3	1,4	3,9	1,5	-3,8	-1,8
Noord Holland	3,2	1,1	2,5	-0,3	-2,6	-0,7
Zuid Holland	3,2	1,1	2,5	-0,7	-3,5	-2,0
Zeeland	4,7	-1,3	4,1	0,8	-1,3	0,4
Noord Brabant	4,7	2,0	3,8	0,3	-2,4	-1,0
Limburg	3,4	1,6	4,5	-0,7	-3,2	0,3
Nederland	3,3	1,5	3,3	0,1	-2,8	-0,9
			<u>Diensten</u>			
Groningen	0,4	0,7	2,3	0,8	0,7	2,0
Friesland	0,0	0,7	1,7	1,6	0,5	2,3
Drenthe	1,4	1,8	3,8	2,4	2,6	3,5
Overijssel	1,3	1,7	3,3	2,6	2,0	2,1
Gelderland	1,5	2,2	3,3	2,7	2,8	3,0
Utrecht	1,4	2,3	3,1	3,3	2,6	2,7
Noord Holland	1,7	1,4	2,3	1,4	0,4	1,6
Zuid Holland	1,9	1,8	2,2	0,9	0,05	1,1
Zeeland	1,0	1,1	2,2	1,8	1,1	2,7
Noord Brabant	1,7	2,2	3,8	3,3	2,4	3,4
Limburg	1,8	2,0	2,8	2,0	1,9	2,0
Nederland	1,6	1,8	2,7	1,8	1,2	2,0

De bouw geeft een minder vast beeld te zien over de verschillende deelperioden. Er zijn echter weer wel provincies te noemen die, vergeleken met landelijk, een duidelijk betere of slechtere groei vertonen. Een relatief hoge groeivoet werd bereikt in Drenthe, Noord-Brabant, Zeeland en Overijssel. Een lage daarentegen in Zuid-Holland, Noord-Holland (behalve voor de jaren zeventig) en Utrecht (behalve voor 1965/70). In de overige provincies schommelde de groeivoet om de landelijke heen, zodat deze provincies niet eenduidig te classificeren zijn.

Ten slotte de primaire sector, met over de studieperiode relatief het grootste verlies aan arbeidsplaatsen (uitstoot uit landbouw en mijnbouw). Natuurlijk valt hier in de eerste plaats Limburg op, waar de mijnbouw sedert 1965 tot een fors verlies aan werkgelegenheid in deze sector heeft geleid. Andere provincies met een opvallend negatief beeld zijn Groningen en Drenthe. Relatief positief was de ontwikkeling in Zuid-Holland en in wat mindere mate ook Noord-Holland, Noord-Brabant en Overijssel.

Uit de bespreking voor de hoofdsectoren afzonderlijk is gebleken dat de provincies soms wel, maar soms ook niet gelijksoortige ontwikkelingen voor de vier hoofdsectoren vertoonden. Dat kunnen we overzichtelijker laten zien door de informatie nog eens samen te vatten. Dat is gebeurd in tabel 3.3.

Tabel 3.3. Provinciale werkgelegenheidsgroei kwalitatief beoordeeld, 1951-77

	Primaire sector	Industrie	Bouw	Diensten	Totaal
Groningen	-	+/-	0	-	-
Friesland	0	+	0	-	-
Drenthe	-	+	+	+	->+
Overijssel	+	-	+	+	-
Gelderland	0	+	0	+	+
Utrecht	0	-	-	+	+
Noord Holland	+	-	-	-	0
Zuid Holland	+	-	-	-	+>-
Zeeland	0	+	+	-	->+
Noord Brabant	+	+	+	+	+
Limburg	+>-	+	0	+	-

Toelichting

+ = duidelijk gunstiger dan landelijk
 - = duidelijk ongunstiger dan landelijk
 0 = onduidelijk
 + - = van gunstiger naar ongunstiger dan landelijk
 +/- = zowel perioden met duidelijk gunstiger, als met duidelijk ongunstiger dan landelijk
 Gebaseerd op tabel 3.2.

Deze tabel levert een aantal interessante constatering op. In Limburg is het negatieve totaalbeeld geheel toe te schrijven aan de primaire sector. Dat geldt ook voor Drenthe. In Overijssel is het duidelijk de industrie die het negatieve totaalbeeld verklaart. Noord-Brabant bezit het meest uniforme beeld met steeds relatief hoge groeicijfers. Dat geldt voor Gelderland in mindere mate. De meest uniforme negatieve

tendensen zijn te vinden in het centrum: Noord- en Zuid-Holland; en in de periferie in Groningen. De dienstensector blijkt in Utrecht belangrijk te zijn geweest voor het uiteindelijke positieve beeld en in Friesland voor het negatieve.

We merkten al eerder op dat rond 1965 het belangrijke keerpunt in de industriële ontwikkeling valt te lokaliseren. Het is informatief de periode die sindsdien verstreken is, apart uit de cijfers te lichten. We hebben aan de hand van de beschikbare cijfers een schatting gemaakt van de aantallen arbeidsplaatsen die er sindsdien per saldo ontstaan of verdwenen zijn in elk van de hoofdsectoren in de verschillende provincies. De resultaten staan in tabel 3.4 vermeld.

Tabel 3.4. Geschatte absolute mutatie arbeidsplaatsen in vier hoofdsectoren per provincie, 1965-1977 (in duizenden)

	Primaire sector	Nijverheid	Bouw	Diensten	Totaal
Groningen	-9,4	-12,3	- 2,5	+12,2	-12,0
Friesland	-11,7	- 2,9	- 2,6	+13,6	- 3,7
Drenthe	-13,3	- 2,6	+ 0,7	+16,7	+ 1,5
Overijssel	-21,5	-32,3	- 5,5	+38,0	-21,3
Gelderland	-21,7	-28,1	+ 1,4	+85,2	+36,8
Utrecht	-4,7	-13,5	- 3,9	+62,3	+40,2
Noord Holland	-14,2	-48,9	-10,3	+76,7	+ 3,3
Zuid Holland	-16,4	-52,5	-26,8	+60,0	-35,7
Zeeland	-7,5	- 0,4	0	+11,1	+ 3,2
Noord Brabant	-15,1	-36,1	- 6,7	+100,3	+42,3
Limburg	-54,9	+ 7,4	- 5,1	+36,2	-16,3
Nederland	-193,6	-222,4	-60,8	+509,2	+32,3

Toelichting. Voor deze schatting is als volgt te werk gegaan. Voor de niveaus in 1965 gebruikten we NEI-cijfers (zie appendix 2A)- Uit deze cijfers zijn ook de niveaus voor 1974 bekend. Toepassing op deze niveaus van de procentuele ontwikkeling voor 1974-77 berekend op basis van SWP en AKT, levert een met 1965 vergelijkbaar niveau voor 1977. De veranderingen in deze niveaus zijn in de tabel als schatting van de mutaties opgenomen.

Voor Nederland als geheel wordt het verlies van ruim 200.000 plaatsen in de industrie bijna geëvenaard door dat in de primaire sector. De grote nadruk die de laatste tijd op de uitstoot uit de industrie is gelegd, valt met deze cijfers enigszins te relativiseren. Overigens was de terugloop in de bouw eveneens aanzienlijk: 60.000 arbeidsplaatsen. De expansie van de dienstensector zorgde echter per saldo voor een overcompensatie van al deze negatieve ontwikkelingen.

Dit landelijke patroon blijkt niet in alle provincies te zijn gevolgd. Zo handhaafden industrie en bouw zich redelijk in Drenthe, Zeeland en iets minder in Friesland. Deze provincies kampten wél met een aanzienlijke uitstoot uit de primaire sector (hier landbouw), die echter door de groei van de diensten overgecompenseerd werd. In Limburg was de uitstoot uit de primaire sector (vooral mijnbouw) nog overweldigender, bij een positieve ontwikkeling van de industrie. In deze vier provincies valt de stagnatie of teruggang van de werkgelegenheid in de periode 1965/77 dus terug te voeren op de negatieve tendensen van de primaire sector.

In de overige provincies overheerste de uitstoot uit de industrie. In een drietal gevallen (Groningen, Overijssel en Zuid-Holland) is de expansie van de diensten onvoldoende geweest om een positieve totaalontwikkeling te genereren. Voor de resterende provincies is dat wèl gelukt, met name in de "intermediaire zone" (Noord-Brabant, Gelderland) en in Utrecht. In deze drie provincies vond de helft van de dienstenexpansie plaats in de periode 1965/77. De helft van de uitstoot uit de industrie viel daarentegen te lokaliseren in de twee westelijke provincies: Noord- en Zuid-Holland.

3.3. Bedrijfstakkenstructuur en de totale provinciale groei

Zoals eerder uiteengezet, ligt de nadruk van deze studie bij een analyse van verschuivingen in de economische structuur van provincies. Daarvoor kunnen we niet volstaan met het globale inzicht dat uit de cijfers voor de vier hoofdsectoren valt te krijgen. Nodig is daarentegen een meer gedesaggregeerde aanpak, bijvoorbeeld op het niveau van bedrijfstakken.

In analyses als deze vindt men het vaak aannemelijk te veronderstellen dat per bedrijfstak de ontwikkeling in verschillende regio's weinig uiteenloopt. Als dat zo is, valt de totale regionale ontwikkeling in de eerste plaats te verklaren uit de bedrijfstakstructuur in de regio. Deze situatie zou natuurlijk een zeer aantrekkelijk startpunt zijn bij het opstellen van prognoses. Immers, gegeven projecties van nationale bedrijfstakken en de regionale structuur kan dan een prognose van de regionale groei gegeven worden. Het lijkt daarom zinvol de beschrijving van het gedrag der bedrijfstakken te starten met een verkenning van de samenhang van de bedrijfstakstructuur met de totale groei.

We doen dit aan de hand van een decompositie van de totale provinciale groei in enkele componenten. Eén van deze componenten geeft aan in welke mate de regionale bedrijfstakstructuur aan de totale groei heeft bijgedragen. Zodoende verkrijgen we een totaalindruk van de te onderzoeken samenhang.

De nagestreefde decompositie kan op verschillende manieren tot stand worden gebracht. We onderscheiden een stochastische aanpak, waarbij variantie-analyse of regressie-analyse gebruikt kan worden (zie bijv. Berzeg, 1978 en Emmerson e.a., 1975) en een deterministische aanpak. Deze laatste aanpak staat in deze context bekend als de "shift and share" methode. We zullen hier nagaan wat voor inzicht toepassing van deze deterministische methode op onze data oplevert.

Voor de bespreking van de gebruikte decompositieregels is het handig eerst enkele symbolen te definiëren. We geven het aandeel van bedrijfstak i in de totale werkgelegenheid van regio r aan met s_{ir} . De relatieve groei van de werkgelegenheid van deze bedrijfstak duiden we aan met g_{ir} . In geval we het land als geheel beschouwen vervangen we r door n . Dan geldt per definitie voor de totale groeivoeten

$$g_r = \sum_i s_{ir} g_{ir} \quad (1)$$

$$g_n = \sum_i s_{in} g_{in} \quad (2)$$

Zoals we ons eerder steeds concentreerden op regionale afwijkingen van de landelijke ontwikkeling, zo doen we dat nu ook. Het gaat ons dus om een decompositie van de variabele $g_r - g_n$, de regionale groei in afwijking van de nationale.

De eerste component die we definiëren geeft aan welk deel van dit verschil toegeschreven zou kunnen worden aan een regionaal afwijkende bedrijfstakstructuur, aannemend dat bedrijfstakken zich overal identiek ontwikkelen. We noemen dit deel de structuurcomponent. Uitgedrukt in de eerder geïntroduceerde symbolen:

$$\sum_i (s_{ir} - s_{in}) g_{in} \quad (3)$$

Nu zullen in werkelijkheid de groeivoeten g_{ir} niet in alle regio's identiek zijn. De structuurcomponent is daarom niet gelijk aan $g_r - g_n$. Wat resteert noemen we de restcomponent en komt overeen met

$$\sum_i s_{ir} (g_{ir} - g_{in}) \quad (4)$$

Ze geeft dus een indruk van de mate waarin de regionale ontwikkeling van de bedrijfstakken verschilt van de nationale. Men spreekt daarom ook vaak van de regionale component.

Voor onze doeleinden kunnen we volstaan met deze eenvoudige opsplitsing in twee componenten. In een aantal andere studies zijn pogingen ondernomen uit de regionale component weer andere componenten af te splitsen met een eigen specifieke interpretatie. We verwijzen voor goede overzichten hiervan naar Nguyen en Salvidar, 1979 en Oosterhaven en Van Loon, 1979 en voor partiële bijdragen naar Klaassen en Paelinck, 1972, Stilwell, 1969 en Wever, 1971. In onze analyse staat de structuurcomponent als boven gedefinieerd centraal en kan een verdergaande decompositie dus gemist worden (met onze analyse vergelijkbare toepassingen zijn o.a. te vinden in Lasuen, 1971, Norton en Rees, 1979 en Paraskevopoulos, 1974).

We proberen met de aangegeven decompositiemethode dus zicht te krijgen op het belang van de bedrijfstakstructuur voor de regionale groei. Nu moeten we vooraf al een belangrijke kanttekening maken. Uit allerlei andere toepassingen van de decompositiemethode is namelijk gebleken dat het resultaat mede afhankelijk is van de gekozen regio-indeling en het aantal bedrijfstakken dat men onderscheidt. De onderzoeker lijkt dus zelf het resultaat ten dele in eigen hand te hebben. Dit brengt Richardson ertoe op te merken: "an unscrupulous analyst could 'cook' his results by adjusting the fineness of industry detail" (Richardson, 1978, p. 205). In ons geval ligt echter de regionale

indeling vooraf vast. Bovendien gaat onze interesse uit naar de gedetailleerde bedrijfstakken. Een echte keuze om daarmee resultaten te beïnvloeden vindt dus niet plaats. De relevantie van bovenstaande kanttekening is daarom alleen de waarschuwing dat aan de verkregen resultaten geen universele geldigheid toegekend moet worden.

Een tweede opmerking vooraf betreft de vergelijkbaarheid van de uitkomsten voor de diverse deelperioden. Omdat we grootst mogelijke detaillering naar bedrijfstakken wensten te handhaven, is het aantal bedrijfstakken en dus de inhoud ervan niet over de gehele periode identiek. Voor de jaren vijftig hebben we ons op 33 takken gebaseerd, daarna op 27. Het verschil in detaillering is daarmee echter gering, zodat de resultaten wat dat betreft toch wel naast elkaar gezet mogen worden. Een grotere invloed zal worden uitgeoefend door verschil in inhoud van het begrip werkgelegenheid. De laatste deelperiode wijkt met name af, omdat we hiervoor per bedrijfstak alleen aantallen werknemers weten. Bij de interpretatie dient hiermee rekening te worden gehouden.

Tabel 3.5 geeft de resultaten van de decompositie voor de verschillende deelperioden. De decompositie is uitgevoerd op de groeivoeten over de gehele lengte der deelperioden. Laten we allereerst het teken van de componenten beschouwen. Op basis hiervan kunnen we een classificatie in vier groepen tot stand brengen:

<u>groep</u>	<u>structuurcomponent</u>	<u>regionale component</u>
1	positief	positief
2	positief	negatief
3	negatief	positief
4	negatief	negatief

Deze vier groepen bevatten achtereenvolgens regio's met de volgende eigenschappen (zie ook Paraskevopoulos, 1974 voor een analoge interpretatie):

groep 1: regio's met een gunstige structuur, terwijl bovendien de bedrijfstakken zich over het algemeen relatief gunstiger ontwikkelen dan landelijk.

groep 2: regio's met een gunstige structuur, namelijk relatief veel landelijk snelgroeiende bedrijfstakken, maar over het algemeen een relatief ongunstige ontwikkeling van de bedrijfstakken (bijv. door verliezen van arbeidsplaatsen in stagnerende bedrijfstakken). Volgens Paraskevopoulos is dit het typische patroon voor regio's waar de landelijke bevolking sterk geconcentreerd is. Daar vindt enerzijds decentralisatie plaats van routineproductie en anderzijds zijn de groeitakken oververtegenwoordigd.

groep 3: regio's met een ongunstige structuur (relatief weinig groeitakken), maar wel gunstige groeivoeten van de bedrijfstakken. Bijvoorbeeld landelijk stagnerende bedrijfstakken zouden het in deze regio's nog relatief gunstig doen. Dit patroon zou te verwachten zijn in de middelgrote en kleine "overloop"regio's.

Tabel 3.5. Resultaten decompositie-analyse

	1951/55			1955/60			1960/65		
	A	R	S	A	R	S	A	R	S
Groningen	-86	-58	-28	-71	-48	-23	-21	-13	-8
Friesland	-91	-38	-53	-124	-62	-62	-32	11	-43
Drenthe	-46	33	-79	-10	99	-109	-18	65	-83
Overijssel	-37	-5	-32	-57	21	-78	-32	26	-58
Gelderland	-30	-11	-19	0	24	-24	8	22	-14
Utrecht	10	-13	23	42	5	37	34	0	34
Noord Holland	15	-7	22	-13	-68	55	2	-35	37
Zuid Holland	11	-15	26	25	-22	47	3	-31	34
Zeeland	-52	-17	-35	-140	-80	-60	-39	7	-46
Noord Brabant	43	59	-16	57	89	-32	31	49	-18
Limburg	42	21	21	-2	41	-43	-28	19	-47

	1965/70			1970/74			1974/77		
	A	R	S	A	R	S	A	R	S
Groningen	-408	-323	-85	-90	-36	-54	-20	-10	-10
Friesland	-148	12	-160	-109	-48	-61	-5	-8	3
Drenthe	-190	206	-396	61	205	-144	33	66	-33
Overijssel	-437	34	-471	-93	94	-187	-49	57	-106
Gelderland	312	391	-79	127	185	-58	81	96	-15
Utrecht	674	355	319	306	187	119	69	-8	77
Noord Holland	-17	-304	287	-11	-163	152	-5	-67	62
Zuid Holland	-65	-344	279	-111	-221	110	-45	-106	61
Zeeland	-60	124	-184	-14	40	-54	117	110	7
Noord Brabant	312	475	-163	61	199	-138	26	137	-111
Limburg	-461	214	-675	3	207	-204	-15	76	-91

Toelichting. A = afwijking provinciale groei van de nationale, R = regionale of rest-component, S = structuurcomponent.
 Alle cijfers zijn uitgedrukt in procenten van de nationale groei. Alle groeicijfers hebben betrekking op de gehele deelperiode (dus géén jaarcijfers).

groep 4: regio's met zowel een ongunstige structuur als relatief ongunstige groeivoeten van de bedrijfstakken. Het zijn dus duidelijk de economische probleemregio's die tot deze groep behoren.

Het is interessant na te gaan of de resultaten voor de zes deelperioden een eenduidige classificatie van de provincies toelaten. Voor de meeste provincies is dat inderdaad het geval. De groepsindeling wordt als volgt:

- groep 1: (Utrecht)
- groep 2: Noord-Holland, Zuid-Holland
- groep 3: Noord-Brabant, Gelderland (behalve 51/55), Drenthe, Limburg (behalve 51/55), Overijssel (behalve 51/55)
- groep 4: Groningen, (Friesland).

Voor groep 1 zou alleen Utrecht in aanmerking komen, hoewel daar aan begin en eind van de studieperiode een geringe negatieve regionale component te registreren viel. Zeeland en Friesland blijven over als moeilijk classificeerbaar. Zeeland maakte een opmerkelijke verschuiving door: van groep 4, via 3 naar 1! Friesland lijkt het meest bij groep 4 te passen. De enkele keren dat één der componenten positief is, is de waarde ervan namelijk zeer gering.

We vinden dus inderdaad een groepsindeling die de kenmerken, die Paraskevopoulos noemde, goed weerspiegelt voor de Nederlandse situatie. Bovendien is de classificatie erg stabiel, met uitzondering van de positie van Zeeland.

Deze indruk van stabiliteit is evenwel vooralsnog slechts gebaseerd op een kwalitatieve analyse van de waarden van de componenten. Het is wenselijk aanvullend ook de precieze kwantitatieve gegevens te bestuderen. Het zou immers kunnen zijn dat hieruit bepaalde tendensen af te leiden zijn, die duiden op een mogelijke verschuiving van de ene groep naar een andere. Zo menen Norton en Rees, 1979 in een recente studie voor de Verenigde Staten een zeer vergaande verschuiving te ontdekken. Ze concluderen dat in de V.S. de traditionele groeiregio's hun gunstige sectorstructuur in de jaren zeventig verloren, ten voordele van meer perifeer gelegen regio's. Dat valt af te leiden uit de flinke afname van de structuurcomponent in de traditionele groeiregio's. In Nederland waren het de provincies in het "centrum": Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, die steeds een positieve structuurcomponent bezaten. Valt in de waarden van deze component nu ook zo'n duidelijke neergaande trend te ontdekken?

Uitgedrukt in procenten van de landelijke groei ligt de structuurcomponent in deze provincies aanvankelijk (tot 1965) op een redelijk constant niveau. In de periode 65/70 ligt de waarde zeer hoog (de landelijke groei is dan erg laag), om daarna duidelijk af te nemen. Procentueel blijft het niveau evenwel boven dat van vóór 1965 liggen. Nu worden deze cijfers natuurlijk sterk bepaald door de fluctuaties in de nationale groeivoet. Als alternatief kijken we daarom ook naar de component, uitgedrukt in procentpunten, dat wil zeggen dezelfde eenheden als de regionale groei. Het verloop was als volgt:

	51/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Utrecht	1,2	1,6	2,7	3,5	2,0	1,6
Noord-Holland	1,1	2,4	3,0	3,2	2,6	1,3
Zuid-Holland	1,3	2,0	2,7	3,1	1,8	1,3

Bij de interpretatie moeten we rekening houden met de variatie in de lengte der deelperioden. Doen we dat dan blijkt dat een duidelijk afnemende trend niet uniform aanwezig is. Utrecht heeft in de jaren zestig en zeventig een nogal stabiele component. Voor Noord-Holland geldt dat voor de periode 60/74. Daarna treedt in deze provincie een flinke afname op. De waarde blijft echter op het niveau van de jaren vijftig. Tot een echte afnemende trend kan nog moeilijk geconcludeerd worden. In het geval van Zuid-Holland lijkt de kans hierop groter. Daar vond in het eerste deel van de studieperiode een geleidelijke toename van deze component plaats, om later (jaren zeventig) weer geleidelijk te dalen. De component is echter nog dermate positief dat een trendbreuk naar negatieve waarden toe nog niet te verwachten is. De voorlopige conclusie (die later nog verder onderbouwd zal worden) is dat de centrumprovincies zich nog steeds weten te verzekeren van de belangrijkste groeitakken.

Valt er daarentegen in overige regio's een structuurbreuk in de structuurcomponent waar te nemen? Opmerkelijk is de positieve waarde in Drenthe en Zeeland in de laatste deelperiode. De waarde is evenwel erg gering en voorlopig eenmalig waargenomen, zodat het te ver voert om op basis hiervan tot zo'n breuk te concluderen. (Bovendien zou de waarde ook nog toe te schrijven kunnen zijn aan het feit dat we voor de laatste deelperiode alleen aantallen werknemers beschouwen.) Bij de overige provincies met een negatieve structuurcomponent is er geen enkele met een, over een lange periode, opmerkelijke tendens naar een positieve waarde toe. Het tegendeel is zelfs het geval in bijvoorbeeld Limburg, Noord-Brabant en Overijssel. De conclusie moet dus zijn dat er uit deze resultaten géén aanstaande verschuivingen tussen de groepen af te leiden zijn.

Als belangrijk motief tot het uitvoeren van deze decompositie noemden we de veronderstelling dat de bedrijfstakstructuur de regionale ontwikkeling voor een groot deel vastlegt. We zullen die veronderstelling aan de hand van de verkregen resultaten verder onderzoeken. Als ze juist is, dan zal in elk geval de structuurcomponent het grootste deel van het geanalyseerde groeiverschil $g_r - g_n$ moeten uitmaken. Een eenvoudige toets wordt gevormd door het aantal keren dat de absolute waarde van de structuurcomponent die van de restcomponent overtreft of eraan gelijk is. Voor het eerste deel van de studieperiode (tot '65) is dit aantal inderdaad ruim boven de 50%, namelijk 73%. Daarna ligt het echter veel lager: 36%. Daaruit blijkt dat in elk geval in de laatste helft van de periode de restcomponent duidelijk belangrijker is voor het begrijpen van de regionale groeiverschillen. Een andere toets op de bruikbaarheid van de structuurcomponent wordt gevormd door na te gaan hoeveel keren de component de richting van het te analyseren groeiverschil adequaat aangeeft. Hierin is een zeer opvallende dalende tendens aanwezig. Stemden de tekens aanvankelijk nog 10 van de 11 keren overeen (51/55), vervolgens 9 van de 11 (55/60, 60/65), daarna werd het 7 van de 11 (65/70), 5 van de 11 (70/74) en uiteindelijk 4 van de 11 (74/77). Dit toont aan dat de structuurcomponent aanvankelijk wel een goede indruk van de richting van de groei-afwijking verschafte, maar later zeer duidelijk niet meer.

We kunnen dit nog op een iets andere manier illustreren, namelijk door presentatie van zogenaamde "potentiële groeicijfers". Dat zijn de provinciale groeicijfers die we verkrijgen als op de provinciale bedrijfstakstructuur de nationale groeivoeten toegepast worden. In symbolen komt dit neer op $\sum_I s_{ir} g_{in}$. Vergelijking met de werkelijke provinciale groeicijfers geeft een overzichtelijke indruk van de mate waarin de regionale structuur voor de ontwikkeling van belang is. We presenteren deze vergelijking nog eens apart naast de voorgaande decompositie, omdat ze ons in staat stelt een directe vergelijking met resultaten van enkele andere onderzoekingen te maken (zie later). Tabel 3.6 geeft de werkelijke provinciale groei, de groeipotentie en nog een tweetal andere indicatoren. De eerste daarvan geeft de procentuele afwijking van het potentiële groeicijfer van de werkelijke groei. De tweede geeft de

Tabel 3.6. Groei en potentiële groei

	(1)	(2)	(3)	(4)	(1)	(2)	(3)	(4)
	1951/55				55/60			
Groningen	0,7	3,7	429	643	1,2	3,4	183	267
Friesland	0,5	2,4	380	940	-1,0	1,6	260	540
Drenthe	2,8	1,1	- 61	121	3,9	-0,4	-110	11
Overijssel	3,3	3,5	6	58	1,9	0,9	- 53	57
Gelderland	3,6	4,2	17	44	4,4	3,3	- 25	0
Utrecht	5,7	6,4	12	- 9	6,2	6,0	- 3	- 29
Noord Holland	6,0	6,6	10	- 13	3,8	6,8	79	14
Zuid Holland	5,7	6,4	12	- 9	5,4	6,4	19	- 20
Zeeland	2,5	3,4	36	108	-1,8	1,8	200	344
Noord Brabant	7,4	4,4	- 41	- 30	6,8	3,0	- 56	- 32
Limburg	7,3	6,3	- 14	- 29	4,3	2,5	- 42	2
Nederland + som absolute waarden in kolommen (3) en (4)	5,2		1018	2004	4,4		1030	1316
	(1)	(2)	(3)	(4)	(1)	(2)	(3)	(4)
	60/65				65/70			
Groningen	6,4	7,4	16	27	-3,4	0,2	106	132
Friesland	5,5	4,6	-16	47	-0,5	-0,7	- 40	320
Drenthe	6,7	1,4	-79	17	-1,0	-3,3	-230	210
Overijssel	5,5	3,4	-38	47	-3,7	-4,1	- 11	130
Gelderland	8,8	7,0	-20	- 8	4,6	0,1	- 98	- 76
Utrecht	10,9	10,8	- 1	-26	8,5	4,6	- 46	- 87
Noord Holland	8,2	11,1	35	- 1	0,9	4,3	378	22
Zuid Holland	8,3	10,8	30	- 2	0,4	4,2	950	175
Zeeland	5,0	4,4	-12	62	0,7	-0,9	-229	57
Noord Brabant	10,6	6,6	-38	-26	4,6	-0,7	-115	- 76
Limburg	5,8	4,3	-26	40	-4,0	-6,3	- 58	128
Ned. + som abs. waard. in kol. (3) en (4)	8,1		311	303	1,1		2261	1113
	70/74				74/77			
Groningen	-3,2	-2,8	13	47	1,6	1,8	13	25
Friesland	-3,5	-2,7	23	51	1,9	2,1	21	5
Drenthe	-0,6	-4,1	-583	-183	2,6	1,4	- 46	- 23
Overijssel	-3,2	-4,8	-50	47	1,1	-0,1	-109	82
Gelderland	0,5	-2,6	-620	-440	3,6	1,7	- 53	- 44
Utrecht	3,5	0,3	-91	-149	3,5	3,6	3	- 43
Noord Holland	-1,9	0,9	147	11	2,0	3,3	65	0
Zuid Holland	-3,5	0,2	106	51	1,1	3,3	200	82
Zeeland	-1,9	-2,6	-37	11	5,2	2,2	- 58	- 62
Noord Brabant	-0,6	-4,0	-567	-183	2,4	-0,2	-108	- 17
Limburg	-1,6	-5,1	-219	- 6	1,6	0,2	- 88	25
Ned.+som a.w. in k.(3)+(4)	-1,7		1856	1179	2,0		764	418

Toelichting. De potentiële groei is gedefinieerd als $\sum_{i=1}^n s_{i,t} g_{i,t}$. In kolom (3) staat de procentuele afwijking van (2) (potentiële groei) t.o.v. (1), in kolom (4) de procentuele afwijking van de nationale groeivoet t.o.v. (1). In de periode 74/77 is de werkelijke groeivoet (1) gebaseerd op cijfers voor alleen werknemers, omdat dit in deze periode ook bij de potentiële groei het geval is. Hierdoor verschillen de provinciale groeivoeten van die vermeld in tabel 2.1.

procentuele afwijking van de landelijke groei ten opzichte van het werkelijke provinciale groeicijfer. Aan de hand van deze indicatoren kunnen we beoordelen hoe goed het potentiële groeicijfer bruikbaar is voor prognoses over de werkelijke groei. Daartoe vergelijken we het met een eenvoudig alternatief: voor elke provincie de nationale groei als prognose hanteren zonder rekening te houden met de provinciale bedrijfstakstructuur.

Voldoet de potentiële groeivoet beter dan het nationale groeicijfer voor prognoses van de regionale groei? Om deze vraag te beantwoorden vergelijken we de gesommeerde absolute relatieve afwijkingen voor beide gevallen (zie tabel 3.6). De potentiële groeivoet blijkt dan behalve in de periode 1951/55 slechter te voldoen dan het nationale groeicijfer! Uit deze cijfers blijkt ook hoe ver potentieel en werkelijk groeicijfer gemiddeld uit elkaar liggen: van 28% (periode 60/65) tot 200% (65/70)! Nu geven deze indicaties slechts een totaalindruk. Het zou kunnen dat daarachter voor bepaalde provincies erg goede aansluitingen van potentiële en werkelijke groei schuilgaan. Nadere analyse van de provinciale cijfers in tabel 3.6 toont aan dat dit evenwel niet op overtuigende wijze het geval is. Alleen voor Utrecht is de aansluiting meestal redelijk te noemen. Verder valt nog op dat alleen in de periode 1960/65 de afwijkingen relatief gering zijn.

De niveaus van de "potentiële groei" blijken dus onbruikbaar als benadering van de werkelijke groei. Nu zou de potentiële groei wellicht nog wel bruikbaar zijn, als de afwijkingen met de werkelijke groei een zekere constantheid bezaten. Ook dat is evenwel niet het geval (noch relatief, noch absoluut). Dus de conclusie is dat de potentiële groei onbruikbaar is voor het doen van betrouwbare uitspraken over de werkelijke provinciale groei. Gebruik van het nationale groeicijfer voor een prognose van de provinciale groei blijkt, volgens onze ex-post evaluatie, over het algemeen zelfs nog te prefereren.

Uit de resultaten van de decompositieanalyse en de cijfers in tabel 3.6 blijkt dat we alleen een regelmaat kunnen ontdekken in provincies waarvoor de groeipotentie steeds een over- respectievelijk onderschatting van de werkelijke groei geeft. Het is op deze plaats interessant even stil te staan bij de vraag of er binnen provincies nog opmerkelijke verschillen bestaan. Die vraag valt eenvoudig te beantwoorden omdat we de beschikking hebben over een belangwekkend onderzoek verricht door de gezamenlijke ETI's. In dat onderzoek (ETI's, 1977) wordt voor de 40 COROP-gebieden voor de peiljaren 1963 en 1975 de tussenliggende werkelijke groei vergeleken met de groeipotentie. Een eerste conclusie uit dat onderzoek was dat toepassing van nationale groeicijfers op regionale bedrijfstakken een zeer slechte benadering van de werkelijke groei geeft. Een andere belangrijke conclusie was dat de overschatting van de groei aan de hand van de groeipotentie binnen provincies vaak te lokaliseren is in de grote agglomeraties. Om dat te illustreren hebben we in tabel 3.7 enige informatie uit deze studie overgenomen.

De overschatting in Groningen blijkt terug te voeren tot het "stedelijke" Overig Groningen, plus het rurale Oost-Groningen. In Friesland kan Noord-Friesland, met o.a. Leeuwarden als oorzaak genoemd worden. In Drenthe is er echter uniform sprake van onderschatting, evenals in Overijssel. Voor Gelderland vonden we als geheel een onderschatting, uit de COROP-resultaten blijkt dat dit voor de agglomeratie Arnhem/Nijmegen niet het geval is. In Noord-Holland is de overschatting niet terug te vinden in het noorden, wèl in het geagglomereerde zuiden van de

Tabel 3.7. Groei en potentiële groei in COROP-regio's 1963-1975¹⁾

		Groei in procenten 1963-75	Potentiële ²⁾ groei
Groningen	1 Oost Groningen	0,8	5,7
	2 Delfzijl e.o.	27,5	4,2
	3 Overig Groningen	8,0	13,5
Friesland	4 Noord Friesland	11,0	15,4
	5 Z.W. Friesland	17,4	10,1
	6 Z.O. Friesland	27,9	13,7
Drenthe	7 Noord Drenthe	36,5	18,4
	8 Z.O. Drenthe	14,8	10,1
	9 Z.W. Drenthe	32,6	14,7
Overijssel	10 Noord Overijssel	24,5	12,6
	11 Z.W. Overijssel	16,9	11,2
	12 Twente	-1,2	-3,0
Gelderland	13 Veluwe	40,2	17,2
	14 Achterhoek	23,6	5,9
	15 Arnhem/Nijmegen	13,7	19,0
	16 Z.W. Gelderland	21,8	5,2
Utrecht	17 Utrecht	31,2	21,8
Noord Holland	18 Kop Noord Holland	27,3	17,9
	19 Alkmaar e.o.	31,3	18,8
	20 IJmond	28,3	26,4
	21 Agglomeratie Haarlem	3,1	21,4
	22 Zaanstreek	-1,0	5,9
	23 Gr. Amsterdam	3,1	18,3
	24 Gooi + Vechtstreek	11,3	18,9
Zuid Holland	25 Agglomeratie Leiden	10,0	18,2
	26 's Gravenhage	2,7	29,9
	27 Delft en Westland	31,7	21,9
	28 Oost-Zuid Holland	23,1	10,7
	29 Groot Rijnmond	-0,8	11,3
	30 Zuid-Oost Zuid Holland	13,5	8,6
Zeeland	31 Zeeuws Vlaanderen	20,1	5,7
	32 Overig Zeeland	27,4	13,5
Noord Brabant	33 West Noord Brabant	23,2	13,7
	34 Midden Noord Brabant	12,3	-5,5
	35 Noor-Oost Noord Brabant	30,3	11,6
	36 Z.O. Noord Brabant	19,4	8,5
Limburg	37 Noord Limburg	39,7	13,7
	38 Midden Limburg	29,7	13,7
	39 Zuid-Limburg	-6,8	-15,9
Nederland		13,4	

Noten: 1) Heeft betrekking op aantal werknemers, bron: ETI's, 1977.

2) Nationale groei toegepast op regionale bedrijfstakken (SBI-indeling in 44 takken).

provincie. Ook in Zuid-Holland is de overschatting in de meest geürbaniseerde gebieden het meest opvallend en vindt elders zelfs onderschatting plaats. Zeeland, Noord-Brabant en Limburg geven een uniform beeld te zien van steeds onderschatte groei.

Gemeenschappelijke kenmerken van de COROP-regio's met een overschatting van de groei zijn in het algemeen de relatief lage groeiwoet en de relatief sterke urbanisatie van deze gebieden. Dit zou er op kunnen duiden dat de negatieve regionale component hier toe te schrijven valt aan ongunstige lokatiefactoren, in de zin van beperkte beschikbaarheid van ruimte en van arbeidskrachten (zie ETI's, 1977, p. 30). We komen verder op nog terug op deze, en andere, verklarende factoren (hoofdstukken 4, 5 en 6).

Het ETI-onderzoek bevestigt dus onze conclusie dat de structuurcomponent ons niet verder helpt bij het analyseren van regionale groeiverschillen. Bezien we een selectie van de omvangrijke internationale literatuur op dit terrein, dan blijkt deze conclusie overigens niet opzienbarend. Ter illustratie vatten we kort enkele bevindingen van andere onderzoekers samen. Stilwell, 1969, concludeerde voor 9 Britse regio's dat de structuurcomponent een redelijk goede indicatie van de groeipotentie geeft, maar toch overheerste de regionale component in vier van de negen regio's. Paraskevopoulos, 1974, bestudeerde 41 staten van de V.S. over twee perioden en vond (met 32 bedrijfstakken) in 44 van de 82 gevallen dat de regionale component het belangrijkste was. Lasuen, 1971, concludeerde uit een studie voor Venezuela dat de regionale component belangrijker is dan de structurele. Voor Nederland deed Wever, 1971 eerder een soortgelijk onderzoek, zij het alleen voor 15 industriële bedrijfstakken. Bij de ontwikkeling van provincies in de periode 1950-63 overheerste in 8 van de 11 gevallen de regionale component. Voor 155 kleinere regio's bleek voor dezelfde periode de samenhang tussen de structuurcomponent en het te analyseren groeiverschil eveneens minimaal. Zijn conclusie was dan ook: "Dit betekent dat op basis van de industriële samenstelling in de regio niets kan worden voorspeld over de totale shift" (Wever, 1971, p. 24).

Onze aandacht dient dus eerder uit te gaan naar de regionale dan naar de structurele component uit de decompositie-analyse. We zullen daarom nu de opbouw van de regionale component verder onderzoeken. Dat doen we door de ontwikkeling van individuele bedrijfstakken in de provincies nader te beschouwen. We kunnen dan achterhalen welke bedrijfstakken het regionaal beter of slechter doen dan nationaal. Dit inzicht is natuurlijk belangrijk voor zowel een verklarende analyse, als voor toekomstprognoses.

3.4. De bedrijfstakken nader beschouwd

Bij de verdere analyse van ontwikkelingen op meer gedesaggregeerd niveau dan de eerder besproken vier hoofdsectoren, zullen we ons vooral bezighouden met de individuele bedrijfstakken. Voor een goed aansluitend beeld over de hele periode en voor volledige vergelijkbaarheid met andere deelstudies binnen dit project, hebben we ook de ontwikkelingen van de eerder gedefinieerde tien sectoren bekeken. We zullen de bespreking van de bedrijfstakken volgens deze hiërarchische sector- en bedrijfstakindeling organiseren.

Appendix 3B bevat de provinciale groeivoeten voor de tien sectoren en appendix 3C voor de bedrijfstakken. Deze informatie is gebruikt om in tabel 3.8 een schematische indruk te geven van het gedrag van de bedrijfstakken in de diverse provincies, in vergelijking met de nationale ontwikkeling. We geven in deze tabel allereerst een globale karakteristiek van de ontwikkeling van de nationale werkgelegenheid in de sector/bedrijfstak. Deze karakteristiek maakt het mogelijk de sterke en zwakke bedrijfstakken te selecteren. Voor toekenning van scores zijn de volgende regels gehanteerd:

++ in aaneensluitende perioden opvallend positieve groeivoeten, welke die van de totale landelijke werkgelegenheid overtreffen. Deze score staat voor (absoluut en relatief) de meest expansieve onderdelen van de nationale economie.

+ gunstige groeivoeten, namelijk positief en beter dan de nationale als deze laatste negatief is (absoluut is er dan wel sprake van expansie, relatief ten opzichte van andere takken echter niet als de groei kleiner was dan de landelijke).

- ongunstige groeivoeten, niet per se negatief, maar wel kleiner dan de totale nationale groei.

-- in aaneensluitende perioden opvallend negatieve groeivoeten, steeds slechter dan de landelijke groei. Deze score duidt op bedrijvigheid die absoluut en relatief een sterke terugval vertoont.

Bij het toekennen van de scores laten we toe dat er maximaal in één periode een afwijking van bovenstaande criteria optreedt. De eerste kolom van tabel 3.8 vat het resultaat van deze ruwe sterkte/zwakte-analyse samen.

Vervolgens hebben we voor elke bedrijfstak de provinciale groei vergeleken met de landelijke. Op basis hiervan kennen we de provincies weer een score toe: beter (+), overwegend beter (+(-)), slechter (-), overwegend slechter (-(+)) dan de landelijke groeivoet van de bedrijfstak, of afwisselend beter en slechter (+/-). Een verandering in positie wordt met een → aangegeven.

Tabel 3.8. Provinciale bedrijfstakprofielen (op basis van werkgelegenheid)

Sectoren + bedrijfstakken	Karakteristiek nationale ontw.	Gron.	Fr.	Dr.	Ov.	Geld.	Utr.	NH.	ZH.
<u>I Prim. sector</u>	--	-	-→+	-	+(-)	-→+	-(+)	+(-)	+
land- en tuinb.	--	-	-	-	-(+)	-→+	+	+(-)	+
bosbouw	-	-	-/+	-	-→+	+/-	+→	+/-	+/-
visserij	--	+→	-	-	+/-	-→+	-→+	-(+)	+(-)
mijnbouw	--	-→+	-→+	-→+	-→+	-→+	+/-	+/-	+
<u>II Sector II</u>	+→--	-	-→+	+/-	+(-)	+	+(-)	-	-
voeding en genot	--	-	-→+	+→	+	+	+	-	-
papier	+→--	-	+(-)	+(-)	+/-	-	+→	-	-(+)
<u>III Sector III</u>	--	+/-	+	+→	-(+)	+	+(-)	-	-
textiel ¹⁾	--	-/+	+	+→	-(+)	+(-)	+	-(+)	-
kleding ¹⁾	--	+→	+	+	-→+	+→	-	-	-
leer+schoenen ¹⁾	--	-	+	+	-	+→	-	-	-
hout+meubelen	--	-(+)	-(+)	+(-)	+	+	-/+	-(+)	-
<u>IV Intermed.goed.</u>	++	+(-)	+(-)	+→	+	-	-	+	-(+)
chemie	++	+	+(-)	+→	+	-	-/+	-	-/+
bouwmaterialen	+→--	+/-	+(-)	+(-)	-(+)	-	+(-)	+→	-
basismetaleen	++	+	+	-	+	+	-	+	-
<u>V Invester.goed.</u>	+	+(-)	+	+	+/-	+→	-	-	-
overige metaal ¹⁾	-	-	+	+	+/-	+→	+/-	-	-
elektrotechniek ¹⁾	+→	+	+	+	+	+/-	-	+	-
transportmidd. ¹⁾	-	-	+	+	+	-	-	-	-
overige industr. ¹⁾	++	+	+→	+	+	+	+→	-	-
<u>VI Bouwnijverheid</u>	+→	-(+)	+/-	+	+	+/-	-(+)	-	-
<u>VII Openbaar nut</u>	+	+→	+	+	+/-	+	+/-	-	-
<u>VIII Handel+vervoer.</u>	+/-	-	-	+/-	-→+	+	-→+	-(+)	-
handel	++	-	-	+	+(-)	+	+	-(+)	-
vervoer	+→	-	-(+)	-	-→+	-→+	-→+	-(+)	+→
<u>IX Informatiesec.</u>	++	+/-	+(-)	+	+	+(-)	+	-	-
communicatie	++	-(+)	-(+)	+(-)	+	+→	-→+	-	-
banken+verzek.	++	-	+(-)	+	+	+(-)	+(-)	-	-
graf.ind.+uitg.	+→--	+/-	+/-	+(-)	+	+	+/-	-	+→
<u>X Consumpt. dienst.</u>	++	-	-	+	+	+	+	-	+→
horeca	+/-	-	+(-)	+/-	+(-)	+/-	+(-)	+(-)	+(-)
reparatie ¹⁾	--	-	+	+	+/-	+/-	+→	-	+
overige diensten	++	-	-	+	+	+	+(-)	-	-

Voor toelichting zie volgende pagina.

Sectoren + bedrijfstakken	Zeel.	N.Br.	Lim.	Provincies met oververtegenwoordiging in 1960 en 1974
<u>I Primaire sector</u>	-(+)	->+	+>-	
land- en tuinbouw	+>	->+	+/-	Gr., Fr., Dr., Ov., Geld., Zee., N.Br., Lim.
bosbouw	+	+	-	Fr., Dr., Ov., Geld., Utr., N.Br.
visserij	+	-(+)		Fr., Ov., N.H., Z.H., Zeel.
mijnbouw		+	+>	Dr., Lim.
<u>II Sector II</u>	-	+	+	
voeding en genot	-	+	-	Gr., Fr., Dr., Geld.*, N.Br.
papier		+	+	Gr., Geld., Lim.
<u>III Sector III</u>	-(+)	+	+	
textiel ¹⁾	-(+)	+>	+	Ov., N.Br., Zeel.*
kleding ¹⁾	+	+	+	Gr., Dr., Ov., Geld., N.H.*, N.Br., Lim.
leer+schoenen ¹⁾	-	+	+	Geld., N.Br.
hout+meubelen	-/+	+	-/+	Gr., Fr., Geld., Utr.*, N.Br.
<u>IV Intermediaire g.</u>	+	+	->+	
chemie	+	->+	+(-)	Dr., Geld., Z.H., Zeel.*, Lim.
bouwmaterialen	+	+	-	Geld., Zegl., Lim.
basismetaleen ¹⁾	+	+/-	->+	N.H., Utr.*
<u>V Invester. goed.</u>	->+	+	+	
overige metaal ¹⁾	+	+	+	Dr.*, Ov., Geld., Utr., N.Br., Lim.*
elektrotechniek ¹⁾	+	-	+/-	Ov., N.Br.
transportmidd. ¹⁾	->+	+	+	Utr.*, N.H., Z.H., Zeel.*
overige industr. ¹⁾	+>	-	+	Gr., Fr., Dr., Ov., Geld., Zeel.*, N.Br.*, Lim.*
<u>VI Bouwnijverheid</u>	+	+	+(-)	Fr., Dr., Geld., Utr., Z.H., Zeel.
<u>VII Openbaar nut</u>	+/-	+	+	Gr., Utr.*, N.H.*, Z.H.*, Zeel., Lim.*
<u>VIII Handel+vervoer</u>	-	+	+	
handel	-	+	+	Gr.*, Fr.*, Utr., N.H., Z.H., Zeel.*
vervoer	-(+)	->+	-(+)	Gr., N.H., Z.H.
<u>IX Informatiesect.</u>	->+	+	+	
communicatie	-	+	+(-)	Gr.*, N.H., Z.H., Utr.*
banken+verzek.	+/-	+	+	Utr., N.H., Z.H.
graf.ind.+uitg.	+/-	+(-)	+	Utr., N.H., Z.H.
<u>X Consumpt.dienst.</u>	-(+)	+	+(-)	
horeca ¹⁾	-(+)	->+	-	Geld.*, Utr.*, N.H., Zeel., Lim.
reparatie ¹⁾	+/-	+	-	Gr., Fr., Dr.*, Geld.*, Utr., N.H.*, Zeel.
overige diensten	+/-	+	+	Utr., N.H., Z.H.

Toelichting. De wijze van toekenning van de scores en de betekenis ervan is in de tekst te vinden. Een pijl (→) duidt er op dat de positie veranderd is. Bij bedrijfstakken met 1) is de karakterisering gebaseerd op informatie voor alleen de jaren zestig en zeventig, vanwege het ontbreken van geschikte gededesaggregeerde gegevens voor de jaren vijftig. Een * in de laatste kolom geeft aan dat er maar in één van de twee genoemde jaren sprake was van een oververtegenwoordiging.

Ook in dit geval laten we bij de karakterisering "beter" en "slechter" toe dat er maximaal in één periode niet aan de gestelde eis voldaan is. Deze scores zijn in tabel 3.8 te vinden. Ten slotte is per bedrijfstak nog nagegaan in welke provincies de bedrijfstak relatief oververtegenwoordigd was in 1970 en in 1974, op basis van een vergelijking van de provinciale en de nationale bedrijfstakstructuur. Deze globale informatie staat in de laatste kolom van tabel 3.8 vermeld, terwijl de bedrijfstakstructuren zelf in tabel 3.9 weergegeven zijn.

In de nu volgende beschrijving zullen we in sommige gevallen ook de aandelen van provincies in de totale werkgelegenheid van een bedrijfstak noemen. Deze ruimtelijke spreiding van de afzonderlijke takken kan uit tabel 3.10 worden afgelezen.

I. Primaire sector

Deze sector kenmerkt zich over de hele studieperiode door sterk negatieve ontwikkelingen, die hun oorsprong vonden in de beide voornaamste bedrijfstakken: landbouw en mijnbouw.

Tabel 3.9. Nationale en provinciale bedrijfstakstructuren, 1960 en 1974

Bedrijfstakken	Nederland		Groningen		Friesland		Drenthe		Overijss.		Gelderland	
	1960	1974	1960	1974	1960	1974	1960	1974	1960	1974	1960	1974
land- en tuinb.	12,4	7,4	15,9	9,1	24,8	14,7	35,4	19,0	21,6	13,7	18,5	11,2
bosbouw	0,1	0,06	0,0	0,0	0,1	0,07	0,3	0,2	0,2	0,1	0,3	0,2
visserij	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,0	0,0	0,2	0,2	0,0	0,0
mijnbouw	1,4	0,5	0,0	0,5	0,1	0,1	2,1	1,2	0,5	0,4	0,1	0,1
voeding en genot	5,4	4,6	7,4	5,4	8,9	8,0	5,7	5,5	4,7	4,6	5,2	4,9
papier	0,7	0,7	2,5	2,2	0,3	0,5	0,2	0,4	0,1	0,2	1,9	1,8
textiel	2,7	1,7	0,8	0,8	0,4	0,6	1,1	1,7	13,5	7,5	1,8	1,3
Kleding	2,1	1,6	3,5	3,2	1,0	1,0	1,5	1,7	3,4	2,5	2,3	1,9
leer+schoenen	0,7	0,5	0,1	0,1	0,1	0,1	0,4	0,3	0,1	0,1	0,8	0,6
hout+meubelen	1,8	1,5	2,1	1,8	2,4	2,0	1,2	1,1	1,4	1,5	2,7	2,5
chemie	2,4	2,8	1,5	1,8	0,5	0,7	3,6	5,4	1,4	2,3	3,6	3,1
bouwmaterialen	1,3	1,2	1,2	1,1	0,7	1,0	1,0	1,0	1,1	0,9	2,4	2,0
basismetaal	0,5	0,7	0,0	0,4	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,4
overige metaal	4,9	5,1	4,1	4,6	3,4	4,8	3,8	5,3	6,3	7,1	5,8	6,2
elektrotechniek	2,4	2,7	1,5	2,7	1,6	2,3	0,9	1,5	2,2	3,4	1,6	1,9
transportmidd.	2,2	2,0	1,9	1,5	1,9	1,9	0,9	1,2	0,4	0,7	1,4	1,1
overige industr.	1,0	1,4	1,2	1,7	1,2	2,0	1,2	2,2	0,8	1,5	1,1	1,4
bouwnijverheid	9,7	10,5	9,4	10,1	9,4	11,8	8,0	10,6	9,4	10,3	9,4	11,2
openbaar nut	0,9	1,0	0,9	1,5	0,8	1,0	0,3	0,5	0,7	0,9	0,8	0,9
handel	14,6	15,4	15,3	15,1	14,9	14,0	9,9	11,6	11,3	13,0	12,0	13,3
vervoer	5,6	5,0	6,4	5,3	3,8	3,3	2,7	2,6	2,5	2,5	3,1	2,7
communicatie	1,2	1,4	1,3	1,4	1,2	1,4	0,8	0,8	1,1	1,3	1,0	1,1
banken en verzek.	1,9	2,7	1,3	2,0	1,4	2,6	0,5	1,1	0,6	1,3	1,2	2,2
graf. ind.+uitg.	1,5	1,6	1,4	1,5	0,9	1,0	0,8	1,0	1,1	1,4	1,2	1,2
horeca	2,2	2,1	1,8	1,7	1,7	1,9	1,6	1,8	1,5	1,6	2,2	2,2
reparatie	1,9	1,9	2,1	2,0	1,9	2,2	1,8	2,0	1,8	1,8	2,0	1,9
overige diensten	18,4	24,1	16,4	22,4	16,2	20,9	14,1	20,4	12,1	19,1	17,5	22,9
			Utrecht	Nrd. Holl.	Zuid Holl.	Zeeland			Nrd. Brab.	Limburg		
land- en tuinb.	7,3	4,3	5,3	3,1	6,0	4,2	23,2	12,1	14,2	8,3	13,5	8,2
bosbouw	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0
visserij	0,0	0,0	0,3	0,15	0,5	0,2	1,1	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0
mijnbouw	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	16,3	5,3
voeding en genot	4,8	4,2	5,1	3,8	4,5	3,6	5,1	3,8	7,8	6,8	3,3	3,0
papier	0,4	0,4	0,7	0,6	0,3	0,3	0,0	0,1	0,4	0,5	1,1	1,6
textiel	2,1	1,3	0,9	0,7	0,7	0,3	2,8	1,5	6,0	3,6	1,1	1,1
Kleding	1,2	0,7	3,2	1,5	1,0	0,6	0,9	1,2	2,3	2,2	2,4	2,8
leer+schoenen	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,05	0,1	0,0	3,9	2,6	0,1	0,1
hout+meubelen	1,9	1,0	1,5	1,1	1,8	1,2	1,2	0,9	1,9	1,9	1,4	1,3
chemie	2,4	2,5	2,2	2,3	2,6	3,1	2,3	4,2	1,5	1,9	3,7	5,3
bouwmaterialen	1,1	0,8	0,4	0,3	1,2	1,1	1,3	1,3	0,8	1,0	3,8	3,5
basismetaal	1,3	0,6	1,6	2,2	0,2	0,3	0,0	0,2	0,3	0,5	0,3	0,3
overige metaal	5,8	5,3	4,6	4,1	4,9	4,4	2,8	4,2	5,2	5,6	3,7	5,3
elektrotechniek	2,1	1,7	1,4	1,5	1,5	1,4	0,3	1,7	7,7	8,2	2,0	2,6
transportmidd.	2,3	1,0	2,6	2,1	3,7	3,4	4,4	4,1	1,6	1,8	0,3	1,1
overige industr.	0,9	1,4	0,9	1,0	1,1	1,2	0,7	1,5	1,2	1,2	0,8	1,7
bouwnijverheid	10,8	11,7	9,0	9,2	10,8	10,8	10,0	12,0	9,6	10,2	8,7	10,3
openbaar nut	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	1,2	1,3	0,8	0,8	0,7	1,1
handel	15,3	16,8	17,6	18,3	16,8	17,0	15,5	15,0	11,9	13,3	11,8	12,9
vervoer	4,6	4,8	8,1	6,3	9,1	8,2	4,9	4,5	2,2	2,5	3,3	3,6
communicatie	1,0	1,5	1,5	1,5	1,4	1,7	1,1	1,1	0,8	1,0	0,8	0,9
banken+verzek.	2,4	3,8	3,5	4,5	2,7	3,1	0,8	1,6	1,0	1,6	0,6	1,6
graf. ind.+uitg.	2,0	1,9	2,8	2,8	1,7	1,7	0,4	0,5	0,9	1,1	0,8	1,1
horeca	2,4	2,0	2,6	2,5	2,1	2,0	2,7	3,1	2,0	1,6	3,0	2,7
reparatie	2,4	2,3	2,0	1,7	1,8	1,9	2,3	2,1	1,7	1,7	1,8	1,7
overige dienst.	23,9	28,7	21,0	27,6	22,3	27,2	15,1	21,2	14,3	19,9	14,6	20,7

Toelichting. De tabel bevat procentuele aandelen van de bedrijfstakken in de totale werkgelegenheid (landelijk resp. provinciaal).

Tabel 3.10. Ruimtelijke spreiding van de bedrijfstakken in 1960 en 1974.

Bedrijfstakken	Groningen		Friesland		Drenthe		Overijssel		Gelderland		Utrecht	
	1960	1974	1960	1974	1960	1974	1960	1974	1960	1974	1960	1974
land- en tuinb.	5,2	4,4	7,5	7,0	7,5	6,0	13,2	12,9	16,0	16,9	3,3	3,6
bosbouw	0,7	0,0	4,0	4,0	9,2	0,9	11,9	10,5	31,2	30,2	10,1	6,2
visserij	2,1	2,2	5,4	4,7	0,0	0,0	6,9	6,2	1,3	1,1	0,5	0,6
mijnbouw	0,1	11,6	0,2	0,9	3,9	10,7	2,6	12,1	0,8	3,6	0,3	0,8
voeding en genot	5,5	4,2	6,2	6,4	2,8	3,0	6,6	7,1	10,3	12,2	5,0	5,9
papier	14,9	11,7	1,6	2,3	0,8	1,4	1,6	1,9	29,9	27,9	3,6	3,6
textiel	1,3	2,0	0,6	1,7	1,1	2,2	38,5	30,7	7,1	9,5	4,3	5,6
kleding	6,8	5,7	1,7	2,6	1,9	3,4	12,3	11,7	11,6	12,9	3,3	2,6
leer+schoenen	0,5	0,7	0,6	1,2	1,6	0,9	1,5	1,0	12,1	12,9	1,2	0,8
hout+meubelen	4,8	4,4	5,0	4,8	1,8	1,9	6,0	6,5	16,1	20,0	5,8	4,4
chemie	2,5	2,7	0,7	0,9	4,1	4,3	4,6	6,3	16,1	11,3	5,6	5,5
bouwmaterialen	3,8	4,2	2,1	3,0	2,0	2,1	6,3	5,4	19,8	18,0	5,0	4,0
basismetale	0,2	2,3	0,4	1,4	0,0	0,0	0,1	0,9	6,0	5,7	14,7	4,3
overige metaal	3,5	3,2	2,7	3,6	2,0	2,9	9,8	9,3	12,6	13,6	6,6	6,7
elektrotechniek	2,5	4,3	2,5	3,0	1,1	2,1	7,0	9,0	7,3	7,7	4,9	4,1
transportmidd.	3,4	2,7	3,2	4,1	1,1	1,8	1,5	2,8	6,6	5,9	5,8	1,7
overige industr.	4,9	5,4	4,4	5,3	3,3	4,5	5,8	8,8	11,1	11,7	5,1	6,0
bouwnijverheid	3,9	4,0	3,6	4,1	2,2	2,9	7,3	7,0	10,3	11,7	6,2	6,6
openbaar nut	4,3	5,8	3,3	4,0	1,0	1,6	6,0	6,5	10,2	11,1	6,8	6,9
handel	4,3	3,3	3,9	3,0	1,8	1,9	5,9	6,1	8,8	9,9	5,9	6,9
vervoer	4,6	3,4	2,5	2,2	1,3	1,3	3,4	3,9	5,9	6,5	4,6	6,7
communicatie	4,4	4,0	3,8	3,5	1,8	1,6	6,9	6,9	8,8	9,1	5,0	3,7
banken+verzek.	2,7	2,7	2,7	3,3	0,7	1,2	2,4	3,8	6,5	10,4	6,9	9,0
graf. ind.+uitg.	3,6	3,7	2,3	2,2	1,3	1,7	5,3	6,5	8,1	9,0	7,4	6,9
horeca	3,3	2,8	2,9	3,3	1,9	2,6	5,1	6,1	10,9	11,1	6,2	6,6
reparatie	4,5	4,1	3,8	4,2	2,5	2,8	7,3	6,4	10,9	11,4	6,9	6,6
overige diensten	3,6	3,8	3,3	3,1	2,0	2,3	5,0	5,8	10,2	11,3	7,3	6,8
totale werkgel.	4,1	3,8	3,8	3,5	2,6	2,6	7,6	6,9	10,7	11,3	5,6	5,5
	Nrd.Holl.		Zuid Holl.		Zeeland		Nrd. Brab.		Limburg			
land- en tuinb.	7,9	7,9	11,9	14,8	4,3	3,3	14,9	15,3	8,4	7,8		
bosbouw	4,4	2,0	7,7	5,8	0,7	2,0	14,3	36,7	5,8	1,5		
visserij	20,9	20,5	50,7	46,6	11,0	17,5	1,2	0,6	0,1	0,0		
mijnbouw	0,2	1,3	1,5	6,6	0,0	0,3	0,2	1,8	90,3	50,3		
voeding en gen.	17,3	15,1	20,5	19,1	2,1	1,6	18,9	20,9	4,7	4,7		
papier	19,0	15,1	9,7	9,2	0,0	0,4	6,6	9,6	12,2	16,9		
textiel	6,1	7,3	6,2	4,6	2,4	1,7	29,2	28,5	3,3	6,2		
kleding	27,6	15,3	11,0	8,3	1,0	1,4	13,9	21,4	8,9	14,5		
leer+schoenen	6,2	5,4	2,8	2,2	0,3	0,1	71,8	73,2	1,4	1,5		
hout+meubelen	15,4	11,2	24,2	18,4	1,5	1,3	13,5	18,6	6,1	8,4		
chemie	17,2	14,6	26,8	26,0	2,3	3,9	8,0	9,8	12,1	14,7		
bouwmaterialen	5,3	5,1	22,7	20,9	2,2	2,5	7,9	12,7	22,9	22,1		
basismetale	56,5	60,2	11,4	9,5	0,0	1,9	6,4	10,1	4,4	3,8		
overige metaal	17,5	13,8	24,4	20,5	1,3	1,6	13,7	16,3	5,9	8,7		
elektrotechniek	10,5	10,0	15,3	10,4	0,2	1,7	42,4	40,9	6,4	6,9		
transportmidd.	21,9	18,2	41,3	40,1	4,6	4,6	9,6	13,2	1,1	5,1		
overige industr.	16,9	12,7	25,6	20,6	1,6	2,3	15,1	12,2	6,2	10,7		
bouwnijverheid	17,1	16,2	27,3	24,5	2,3	2,7	12,9	13,6	6,9	6,9		
openbaar nut	21,7	19,1	26,3	23,0	3,0	2,9	11,2	11,4	6,3	8,6		
handel	22,3	21,6	28,2	26,0	2,4	2,1	10,6	12,9	6,2	6,3		
vervoer 26,5	26,5	22,6	39,5	38,2	2,0	2,0	5,1	7,8	4,6	5,5		
communicatie	23,3	20,3	29,8	29,6	2,0	1,8	9,1	10,2	5,0	5,2		
banken+verzek.	33,4	28,9	34,6	26,0	1,0	1,2	6,6	9,1	2,4	4,6		
graf. ind.+uitg.	32,8	29,8	27,3	24,3	0,6	0,9	7,4	9,9	3,9	5,0		
horeca	21,5	23,2	23,6	22,0	2,8	3,1	11,7	11,4	10,3	8,8		
reparatie	19,4	16,7	23,4	24,8	2,7	2,5	11,6	13,1	7,1	6,5		
overige dienst.	20,9	20,1	29,6	26,0	1,9	2,0	10,1	11,5	6,1	6,3		
totale werkgel.	18,4	18,3	24,4	23,8	2,3	2,2	13,0	13,9	7,7	7,2		

Toelichting. De cijfers in de tabel geven het aandeel van de bedrijfstak in een provincie, in procenten van het landelijke cijfer.

Land- en tuinbouw

Het aandeel van deze bedrijfstak in de werkgelegenheid daalde overal aanzienlijk. In 1974 werd een niveau van ruim 7% in geheel Nederland bereikt. De bedrijfstak valt daarom qua werkgelegenheid als een der meest stagnerende takken aan te merken. De teruggang is het sterkst geweest in de periode 1960/74. Voor de meest recente periode wijzen onze cijfers op een behoorlijk werkgelegenheidsherstel, maar hiervan kan een nogal slechte kwaliteit van de gegevens de oorzaak zijn (ze hebben voor deze periode bovendien alleen betrekking op werknemers). Bezien we de ruimtelijke spreiding, dan is er sprake van een relatieve oververtegenwoordiging in alle provincies buiten het centrum (Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Over- of onderverteenwoordiging bepalen we hier steeds door de spreiding over provincies van een bedrijfstak te vergelijken met die van de totale werkgelegenheid, zie tabel 3.10). Vooral Drenthe en in mindere mate Friesland en Overijssel vallen op met grote aandelen van deze bedrijfstak. In deze provincies was deze bedrijfstak lange tijd de grootste werkverschaffer en stond wat dit betreft zelfs in 1974 nog op de tweede plaats!

Uit de groeivoeten valt op te maken welke karakteristieken deze bedrijfstak per provincie vertoonde. Een eerste constatering is dat alle groeivoeten zonder uitzondering negatief waren, met uitzondering van de laatste deelperiode (zie appendix 3C). De relatief gunstige situatie in de centrumprovincies en recenter in Noord-Brabant en Gelderland (zie tabel 3.8) zal vooral verklaard moeten worden uit de samenstelling van deze op zichzelf nogal heterogene bedrijfstak (bijv. een groter aandeel van de zich relatief gunstig ontwikkelende tuinbouw in deze provincies). Bovendien kan de omvang van de bedrijfstak een rol gespeeld hebben. Namelijk in provincies met de kleinste aandelen voor deze bedrijfstak in 1960 was de groeivoet relatief het best. Omgekeerd hadden provincies met grote aandelen voornamelijk een slechtere groeivoet.

Bosbouw

Deze bedrijfstak is qua werkgelegenheid nauwelijks relevant. In de provincies waar deze bedrijfstak relatief het grootst is, kwam het aandeel in de totale werkgelegenheid op 0,3% in 1960 en 0,2% in 1974. De aantallen zijn ook steeds zo klein dat ze zich niet lenen voor het afleiden van zinvolle structurele trends.

Visserij

Ook deze bedrijfstak is nationaal vrijwel te verwaarlozen, maar dat kan provinciaal minder goed volgehouden worden. Immers in Zeeland was in 1960 nog ruim 1% van alle arbeidsplaatsen in deze bedrijfstak te vinden. De helft van de landelijke werkgelegenheid was echter in Zuid-Holland te vinden en verder nog 20% in Noord-Holland. Deze bedrijfstak heeft zich als totaal zeer negatief ontwikkeld. De provinciale afwijkingen hiervan geven geen erg consistent beeld, behalve dat de twee provincies met de grootste aandelen in 1960 (Zeeland en Zuid-Holland) relatief de beste ontwikkeling te zien gaven.

Mijnbouw

Deze bedrijfstak omvat voornamelijk de winning van kolen, aardgas, aardolie, zand, grind, mergel en zout. In 1960 waren hiervoor landelijk 1,4% van de arbeidsplaatsen ingezet, welk aandeel in 1974 nog maar 0,5% bedroeg. Met deze aanzienlijke afname was deze bedrijfstak vanaf 1960 de tak met relatief de sterkste terugval in werkgelegenheid.

De ruimtelijke spreiding van deze bedrijfstak wordt natuurlijk bepaald door de vindplaats van grondstoffen. In het begin der periode vormden kolen de voornaamste basis van deze bedrijfstak. Negentig procent van de werkgelegenheid (in 1960) was dan ook te vinden in Limburg, waarmee in 16% van de provinciale werkgelegenheid werd voorzien. De enige andere provincie met een overconcentratie van deze bedrijfstak was Drenthe. De snelle afbouw van de steenkoolwinning vanaf 1965 leidde er toe dat deze overconcentratie in Limburg aanzienlijk afnam, al was er in 1974 de helft van de werkgelegenheid in de mijnbouw nog steeds in deze provincie te vinden. Voor de ruimtelijke spreiding zijn nu andere grondstoffen dan steenkool bepalend geworden en deze verklaren de huidige belangrijkheid van de mijnbouw in Drenthe, Groningen, Overijssel en Zuid-Holland. Overigens kwam buiten Limburg alleen in Drenthe het aandeel van deze bedrijfstak boven de 1% in 1974.

De verschuiving in het grondstoffengebruik verklaart ook het patroon in de relatieve provinciale groeivoeten: aanvankelijk in Limburg gunstig en elders ongunstig, later precies omgekeerd.

II. Sector II

Deze sector kenmerkte zich aanvankelijk door een redelijk gunstig werkgelegenheidsverloop (positieve landelijke groeivoet tot 1965) maar later een toenemende negatieve ontwikkeling. Dit patroon laat zich beter begrijpen als we de twee samenstellende bedrijfstakken afzonderlijk beschouwen.

Voeding en genot

Deze bedrijfstak valt als een zeer belangrijke aan te merken: in 1960 was het landelijk de grootste industriële bedrijfstak en in 1974 stond deze met een aandeel van 4,6% in de werkgelegenheid op de tweede plaats. Nationaal stagneerde de werkgelegenheid tot 1965, waarna een toenemende daling optrad.

Van deze activiteiten die voornamelijk consumptiegoederen voor binnen- en buitenlandse afzet produceren, zal de lokatie veelal of wel gericht zijn op de afzetmarkt of op de beschikbaarheid van noodzakelijke inputs (vanuit de landbouw en andere bedrijfstakken, of vanuit het buitenland). Deze oriëntatie verklaart de ruimtelijke spreiding, met een oververtegenwoordiging in vooral Friesland (hier was deze bedrijfstak overduidelijk de belangrijkste industriële tak, met 8% van de totale werkgelegenheid in 1974. De zuivel is hier een belangrijke component) en Noord-Brabant (waar het de tweede industriële bedrijfstak was met

7% van de werkgelegenheid in 1974. Een belangrijke poot hier is het Unileverconcern met diverse vestigingen in Oost-Brabant) en verder Groningen, Drenthe en Gelderland (alleen in 1974). Al deze provincies kunnen als min of meer agrarisch aangemerkt worden, waaruit blijkt dat de ruimtelijke spreiding in deze bedrijfstak meer samenhangt met agrarische activiteiten dan met afzetmarkten. Overigens is het niet zo, dat alle provincies met veel agrarische activiteiten ook een relatief belangrijke voedings- en genotindustrie hebben. Dit gaat namelijk niet op voor Zeeland, Limburg en Overijssel.

De interprovinciale variatie van de groeivoeten brengt verschillende provincies met een stabiel patroon van slechte of goede groei aan het licht. Deze zwakke bedrijfstak deed het relatief het minst slecht in de intermediaire provincies (Utrecht, Gelderland, Noord-Brabant) en Overijssel en het slechts in zowel centrum- (Noord-Holland en Zuid-Holland) als periferie- (Limburg, Groningen, Zeeland) provincies. Als verklaring hiervan biedt de ruimtelijke situering geen houvast. De produktsamenstelling geeft daarvoor waarschijnlijk betere mogelijkheden (bijv. de vleesverwerking was expansief en droeg belangrijk bij aan de gunstige ontwikkelingen in Noord-Brabant en Gelderland. Voor een uitgebreide bespreking van de gedifferentieerde ontwikkelingen binnen de voedings- en genotindustrie verwijzen we naar Jansen en De Smidt, 1974).

Papier

De papierindustrie gaf nationaal een stabiel werkgelegenheidsaandeel te zien in 1960 en 74: 0,7%. Dat wil evenwel niet zeggen dat de ontwikkeling ook stabiel was. In de eerste helft van de periode was er namelijk sprake van een zeer sterke expansie, daarna maakte deze plaats voor een toenemende contractie.

De ruimtelijke spreiding laat zich voor een deel verklaren uit de grondstoffenvoorziening. De belangrijkheid van goed water voor verschillende productieprocessen verklaart de overconcentratie in Gelderland (met name Oost Veluwe), Limburg (met name Maastricht) en Groningen (waar natuurlijk ook de voorziening van stro vroeger een invloed had). Het nogal grote aandeel van Noord-Holland hing eerder samen met de aanvoer van grondstoffen (cellulose) uit het buitenland (zie Jansen en De Smidt, 1974).

Opvallend is dat de ontwikkelingen van deze provincies nogal uiteenliepen: in vooral Groningen en minder opvallend in Gelderland en Noord-Holland was de groeivoet continu slecht, terwijl ze in Limburg juist opvallend hoog was. Verder valt voor Noord-Brabant nog een opvallend gunstige ontwikkeling te registreren. Utrecht vertoonde een sterke terugval van zeer goede groeicijfers naar zeer slechte.

Al met al overheerst voor de papierindustrie een relatief negatief beeld voor het centrum plus Gelderland en Groningen, en een positiever beeld voor de rest, maar met name voor de zuidelijke provincies.

en Drenthe. Vooral in Noord-Brabant en Limburg steeg hierdoor het aandeel in de landelijke werkgelegenheid aanzienlijk, tot totaal 36% in 1974. In het drietal resterende provincies (Groningen, Overijssel, Gelderland) was de ontwikkeling discontinu.

Leer en schoenen

Evenals de kledingindustrie, vormt een der opvallendste stagnerende bedrijfstakken de leer- en schoenenindustrie. Vanaf 1960 valt een toenemende negatieve groei waar te nemen, zij het niet in alle provincies. Overigens is de omvang van deze bedrijfstak landelijk weinig indrukwekkend: in 1974 0,5% van de werkgelegenheid, daarmee de kleinste industriële bedrijfstak vormend.

Op provinciaal niveau vormt Noord-Brabant de grote uitzondering op deze uitspraak. Hier was en is dan ook 72 à 73% van de nationale werkgelegenheid in deze bedrijfstak te vinden. De enige andere provincie met een oververtegenwoordiging was Gelderland, met 12 à 13% van de nationale werkgelegenheid.

Het provinciale ontwikkelingspatroon vertoonde enige gelijkenis met de vorige bedrijfstak. Opnieuw relatief slechte groeivoeten in de centrumprovincies, Groningen en nu ook Zeeland, Overijssel en Drenthe en relatief gunstige in Noord-Brabant, Limburg en Friesland.

Hout en meubelen

De hout- en meubelindustrie vertoonde van deze vier bedrijfstakken de minst slechte groeivoeten. Landelijk daalde het werkgelegenheidsaandeel slechts van 1,8% in 1960 naar 1,5% in 1974.

De ruimtelijke spreiding laat zich gedeeltelijk begrijpen uit de aanwezigheid van hout als grondstof met name door invoer uit het buitenland (bijv. uit Duitsland en van elders via zeehavens). We noteren een overconcentratie in Groningen, Friesland, Gelderland, Noord-Brabant en Utrecht in 1960. Gelderland en Noord-Brabant namen in 1974 bijna 40% van de werkgelegenheid voor hun rekening.

Het ruimtelijke ontwikkelingspatroon legt de zwakke positie van het centrum bloot met een terugval van het totale landelijke aandeel van 46% in 1960 naar 34% in 1974. Dit gebeurde ten gunste van het aandeel van vooral Noord-Brabant, Gelderland, Limburg en Overijssel.

IV. Intermediaire goederen

Als totaal is deze sector als de sterkste groeisector binnen de industrie aan te merken, met alleen in de laatste deelperiode een negatieve groeivoet. Wat de samenstellende bedrijfstakken betreft voldoen de chemie en basismetaal aan dit beeld, maar de bedrijfstak bouwmaterialen etc. niet.

Chemie

Met een werkgelegenheidsaandeel van 2,8% in de landelijke werkgelegenheid was de chemie (inclusief rubber en kunststofverwerkende industrie) een van de grotere industriële bedrijfstakken. Het was tevens in de bestudeerde periode een opvallende expansieve bedrijfstak.

Slechts een deel van de activiteiten in de chemie is geconcentreerd in zeehavengebieden. We noteren bijvoorbeeld in 1974 een oververtegenwoordiging in Zuid-Holland en Zeeland (samen 30% van de nationale werkgelegenheid). In de laatste provincie was de chemie daarmee de grootste industriële bedrijfstak geworden. De hoogste aandelen in de provinciale werkgelegenheid waren echter in landinwaarts gelegen provincies te vinden: Limburg (DSM) en Drenthe (o.a. synthetische garens en vezels), waar de chemie de grootste industriële bedrijfstak vormt. Verder scoort ook Gelderland hoog.

Het ruimtelijke ontwikkelingspatroon laat de continu zeer sterke groei zien van deze groeiende bedrijfstak in Zeeland (als zeehavenindustrie bij Vlissingen en Terneuzen), en in mindere mate ook in Groningen (als zeehavenindustrie bij Delfzijl), Overijssel, Limburg en Friesland. In de laatste helft van de periode valt ten slotte Noord-Brabant ook op met goede groeivoeten (o.a. Shell-Moerdijk die rond 1970 van start ging, maar vooral een expansie van de rubber- en kunststofverwerkende industrie). Relatief slecht was de ontwikkeling vooral in Gelderland en Noord-Holland en in Zuid-Holland. Drenthe gaf een omslag te zien van een zeer sterke groei in de jaren vijftig en zestig (met een concentratie in Emmen) naar een relatief sterke teruggang in de jaren zeventig.

Bouwmaterialen, aardewerk en glas

Een bedrijfstak met tot 1965 een redelijke groei, maar daarna in toenemende mate een negatieve ontwikkeling. De ruimtelijke lokatie valt voor een deel terug te voeren op de grondstoforiëntatie, zoals de aanwezigheid van rivierklei voor de baksteenindustrie, van zand voor de glasindustrie en van mergel voor de cementindustrie. We zien dan ook overconcentraties in op de eerste plaats Limburg (o.a. aardewerk, glas en cement in Maastricht) en in Gelderland (baksteenindustrie langs de rivieren). Ook Zeeland vertoonde een kleine oververtegenwoordiging (beton en cement voor o.a. de Deltawerken?).

Beide provincies met een sterke overconcentratie bezaten ook het meest negatieve ontwikkelingspatroon, te zamen met Zuid-Holland en in de laatste helft van de periode Noord-Holland. Daarentegen was de ontwikkeling in Zeeland en Noord-Brabant opmerkelijk gunstig. Eveneens overwegend gunstig was het verloop in Friesland en Drenthe (de positieve ontwikkeling stemde hier grotendeels overeen met een relatief gunstig verloop in de bouwnijverheid, zie later).

Basismetaleel

Een bedrijfstak met in de jaren zestig en zeventig (eerste helft) een zeer forse groei. Qua aandeel in de werkgelegenheid is de basismetaleel

overigens niet zo interessant: slechts 0,7% in 1974.

Het ruimtelijke spreidingspatroon wordt overheerst door de lokatie van Hoogovens in IJmuiden. In 1974 was 60% van de nationale werkgelegenheid in Noord-Holland te vinden. Alleen Utrecht gaf daarbuiten in 1960 nog een oververtegenwoordiging te zien, met 15% van de landelijke werkgelegenheid (met name in staalfabrieken).

De meest opvallende negatieve ontwikkeling was waarneembaar in Utrecht met een terugval van het aandeel in de landelijke werkgelegenheid van 15 naar 4%. Ook Zuid-Holland gaf nogal ongunstige groeivoeten te zien. Daarentegen was de basismetaleen opvallend expansief in Zeeland (o.a. aluminium: Pechiney in Vlissingen), Groningen (ook o.a. aluminium: Aldel in Delfzijl), Friesland, Overijssel, Noord-Holland, Noord-Brabant en recentelijk ook Limburg.

V. Investeringsgoederen

Een sector met in de jaren vijftig en zestig een aanzienlijke uitbreiding, maar in de jaren zeventig een lichte terugval in arbeidsplaatsen. Binnen de sector was het beeld evenwel zeker niet uniform.

Overige metaal

De overige metaal, ofwel metaalprodukten en machine-industrie, vormde in 1974 met 5,1% van de werkgelegenheid landelijk de belangrijkste industriële bedrijfstak. De ontwikkeling ervan laat zich met onze cijfers alleen vanaf 1960 beschrijven. We nemen landelijk vanaf 1965 toenemende negatieve groeivoeten waar. Bij de ruimtelijke spreiding valt de overconcentratie in Overijssel op en verder in Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en in 1974 ook in Drenthe en Limburg.

De ontwikkeling was het meest ongunstig in Noord- en Zuid-Holland en Groningen; daarentegen opvallend gunstig in Drenthe, Friesland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Met name in Drenthe en Limburg nam daardoor de belangrijkheid voor de provinciale werkgelegenheid aanzienlijk toe.

Elektrotechniek

De elektrotechniek, met in 1974 2,7% van de nationale werkgelegenheid, was tot 1970 als een sterk expansieve bedrijfstak te classificeren. In de jaren zeventig is dat evenwel veranderd.

De ruimtelijke spreiding van de elektrotechniek komt voor een zeer groot deel overeen met de spreiding van Philipsvestigingen (Philips had in 1973 in Nederland bijv. 97.000 werknemers, waarvan de helft in Noord-Brabant; zie Pinder, 1976, p. 122, bij een nationale werkgelegenheid in de elektrotechniek van ongeveer 125.000) en verklaart dat 41 à 42% van de werkgelegenheid in Noord-Brabant te vinden was, waar deze bedrijfstak met 8% van de provinciale werkgelegenheid binnen de industrie aan de top stond. Buiten deze "Philips-provincie" was Overijssel in 1974 het enige andere geval van oververtegenwoordiging. Uit de

groeicijfers voor de jaren zestig en zeventig blijkt dat de expansie van de elektrotechniek zich buiten Noord-Brabant voltrok, met name in het noorden, Overijssel en in Zeeland. Het betreft voornamelijk expansie van Philips, die zich na 1960 geheel voltrok buiten Noord-Brabant, met name in ontwikkelingscentra, zoals Stadskanaal, Drachten en Hoogeveen (Pinder, 1976, p. 122) met voldoende arbeidskrachten aanwezig plus aantrekkelijke overheidssteun (zie later). Noord-Brabant, Zuid-Holland en Utrecht laten continu een relatief slechte ontwikkeling zien.

Transportmiddelen

Het totaalbeeld van de transportmiddelenindustrie is matig negatief,, resulterend in een kleine daling van het aandeel in de nationale werkgelegenheid (tot 2% in 1974).

De ruimtelijke spreiding is voor een deel terug te voeren op de aanwezigheid van zeehavens, waar scheepsbouw en reparatiebedrijven zich oprichten; voor vliegvelden geldt dit met betrekking tot de vliegtuigbouw en -reparatie. Vandaar de concentratie in de provincies Noord- en Zuid-Holland (in Zuid-Holland bestond in 1975 80% van de transportmiddelenindustrie uit scheepsbouw en reparatiebedrijven) en Zeeland, waarin in 1974 73% van de werkgelegenheid te vinden was. In de twee laatstgenoemde provincies was de transportmiddelenindustrie daarmee de belangrijkste industriële bedrijfstak. Buiten deze provincies gaf alleen Utrecht in 1960 een relatief groot aandeel te zien.

De ontwikkeling in de jaren zestig en zeventig was het meest ongunstig in Utrecht, waar in de periode 65/74 een spectaculaire afname van de activiteit plaatsvond (wagonbouw en spoorwegwerkplaatsen). Verder vertoonden een relatief slecht patroon: Groningen (teruggang scheepsbouw), Gelderland, Noord-Holland en Zuid-Holland. Daarentegen deed zich een relatief gunstige ontwikkeling voor in Drenthe, Friesland, Overijssel en het meest treffend in Noord-Brabant en Limburg, waar de concentratie van de autofabricage aan bijdroeg (DAF opende in 1967 zijn vestiging in Born, Limburg).

Optische en overige industrie

Van alle bestudeerde bedrijfstakken was dit de sterkste groeier. Het aandeel in de landelijke werkgelegenheid steeg daardoor van 1% naar 1,4% in 1974.

Deze bedrijfstak was nogal gelijk gespreid over het land. Een enigszins opmerkelijke oververtegenwoordiging was in 1974 te vinden in de drie noordelijke provincies, Overijssel, Zeeland en Limburg.

Uitgezonderd een enkel klein negatief groeigetal in de jaren vijftig, vond er in alle provincies steeds een opmerkelijke expansie plaats. Er deed zich in de snelheid waarmee dit gebeurde nog wel enige variatie voor. De snelste expansie vond plaats in de bovengenoemde vijf provincies, plus Gelderland. Waarbij overigens de groei in Friesland en

Zeeland recent duidelijk is afgezwakt. De minst snelle expansie is te lokaliseren in de centrumprovincies: Noord- en Zuid-Holland over de gehele periode en Utrecht in de jaren zeventig. Ook in Noord-Brabant waren de groeicijfers relatief laag.

VI. Bouwnijverheid en bouwinstallatiebedrijven

Een sector met in de jaren vijftig en zestig een aanzienlijke expansie van arbeidsplaatsen, maar daarna een afname. Het grote belang van deze sector blijkt uit het aandeel in de totale nationale werkgelegenheid, wat in de buurt van 10% lag.

Provinciaal vertoonde het belang van deze bedrijfstak geen opzienbarende verschillen. Een relatief geringe oververtegenwoordiging bestond in 1974 in: Zeeland, Friesland, Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland.

De naar verhouding slechtste ontwikkeling valt te lokaliseren in de drie centrumprovincies; de beste in Drenthe, Overijssel, Zeeland en Noord-Brabant en ook wel Gelderland.

VII. Openbare nutsbedrijven (gas, elektriciteit, water)

Met matig positieve groeicijfers was dit landelijk een der sterke bedrijfstakken. Landelijk lag het aandeel in 1974 op 1%, waarmee het de kleinste dienstenbedrijfstak was.

De meeste provincies zaten met hun aandeel in 1974 ook in de buurt van deze 1%. Alleen Groningen en Zeeland kwamen hier flink bovenuit, en Limburg in mindere mate.

De ontwikkeling bleef over de hele periode achter in Noord- en Zuid-Holland en was opvallend positief in Limburg, Groningen (tot 1970) en Drenthe en minder opvallend ook in Gelderland en Noord-Brabant. In het noorden vormt de toegenomen gasdistributie in de jaren zestig hiervoor een verklaring. Verder lijkt het verloop van de werkgelegenheid in deze bedrijfstak in enige mate overeen te stemmen met het bevolkingsverloop per provincie.

VIII. Handel en vervoer

Een sector met landelijk overwegend positieve groeivoeten, behalve in de periode 65/74. Van de twee samenstellende bedrijfstakken was het verloop in de handel duidelijk gunstiger dan in de vervoerssector.

Handel

De handel omvat groot- en detailhandel. Met 15% van de nationale werkgelegenheid nam deze bedrijfstak steeds een belangrijke positie in.

Voor de lokatie van de handel vormen de aanwezigheid van een afzetmarkt en gunstige transportmogelijkheden de voornaamste facetten. Vandaar de continue overconcentratie in de drie centrumprovincies, met bijna 60%

van de landelijke werkgelegenheid in 1974. Er zijn verder geen provincies waar zowel in 1960 als in 1974 een oververtegenwoordiging van de handel te vinden was.

De handel ontwikkelde zich landelijk gunstig. Provinciaal was dat het sterkst het geval in Noord-Brabant, Limburg, Drenthe, Gelderland, Utrecht, allemaal provincies met een relatief snelle bevolkingsaanwas. De groei bleef achter in Zuid-Holland, Zeeland, Groningen, Friesland en Noord-Holland, waar ook de bevolkingsgroei relatief gering was. Het lijkt er daarom op dat het verloop in de handel bepaald wordt door de verzorgende activiteiten, waarvoor de mogelijkheden sterk afhankelijk zijn van de bevolkingsontwikkeling.

Vervoer

De vervoerssector omvat o.a. zee- en luchtvaart, binnenlandse vervoersbedrijven, en reisebureaus. Landelijk liep het aandeel van het vervoer terug, door een negatieve groeivoet in de jaren 1965/74.

De vervoerssector was ruimtelijk zeer sterk geconcentreerd. Namelijk in Noord- en Zuid-Holland (havens en vliegvelden) was in 1974 60% van de werkgelegenheid te vinden. De enige andere provincie met een oververtegenwoordiging was Groningen.

Het ontwikkelingspatroon van het vervoer in de provincies was opmerkelijk omdat er, afgezien van Groningen en Drenthe met een relatief slecht verloop, zich geen duidelijk continue uitschieters aftekenden. Het patroon was instabiel, met veel verschuivingen in onderlinge posities.

IX. Informatiesector

Deze samenvoeging van drie bedrijfstakken heeft als totaal een zeer sterke groei doorgemaakt. Ook nu weer is deze constatering echter niet op alle drie de bedrijfstakken toepasbaar.

Communicatie

De ontwikkeling van de communicatiebedrijven was landelijk over de hele periode matig positief. Het werkgelegenheidsaandeel nam daardoor toe van 1,2% in 1960 tot 1,4% in 1974.

Een oververtegenwoordiging voor beide jaren was alleen aanwezig in Noord- en Zuid-Holland, voor 1960 eveneens in Groningen en voor 1974 eveneens in Utrecht. Voor de twee westelijke provincies trad echter een continue deconcentratie op, die in Noord-Holland het meest opvallend was. In Utrecht vielen daarentegen vanaf 1960 de hoogste groeivoeten te registreren. Andere provincies met een relatief sterke groei waren Overijssel, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg. Gelderland gaf vanaf 1965 een opmerkelijke ommekeer te zien: van relatief zwakke naar relatief sterke groeivoeten.

Bank- en verzekeringswezen

Met de overige industrie was deze bedrijfstak in de beschouwde periode de snelste groeier: het landelijke aandeel steeg zeer sterk van 1,9% in 1960 naar 2,7% in 1974.

De ruimtelijke spreiding was duidelijk ongelijk. De grootste overconcentratie gaf Noord-Holland te zien, gevolgd door Utrecht en Zuid-Holland. In deze drie provincies was in 1974 64% van de werkgelegenheid geconcentreerd. Aan de andere kant valt de relatieve onbelangrijkheid van deze bedrijfstak in Drenthe, Overijssel en de drie zuidelijke provincies op.

Het waren precies deze laatste provincies waar een inhaalbeweging plaatsvond, evenals in Gelderland, Friesland en Utrecht. Dit ging alleen ten koste van de aandelen van Noord- en Zuid-Holland en, zij het minder sterk, ook van Groningen.

Grafische industrie en uitgeverijen

Deze gebruikelijk als industrieel aangemerkte bedrijfstak is hier onder de informatiesector gegroepeerd. Een bedrijfstak met aanvankelijk zeer gunstige groeicijfers, maar in de jaren zeventig zijn deze omgeslagen in negatieve zin.

Deze bedrijvigheid is voornamelijk op steden gericht, wat tot uitdrukking komt in de ruimtelijke spreiding. De drie centrumprovincies waren de enige provincies met een oververtegenwoordiging (concentraties in grote steden als Amsterdam en Den Haag). Ongeveer 60% van de werkgelegenheid was hier in 1974 geconcentreerd.

Er valt in de bestudeerde periode evenwel een deconcentratie uit deze drie provincies waar te nemen, ten gunste van de rest, maar vooral Overijssel, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en ook wel Drenthe.

X. Consumptieve diensten

De als consumptieve diensten gegroepede activiteiten vormden in de tweede helft van de periode de snelst groeiende sector. De samenstellende bedrijfstakken laten zien dat dit toe te schrijven valt aan de overige diensten.

Horeca

De Horeca (hotels, restaurants en café's) gaf landelijk nogal een wisselvallig verloop te zien, al resulteerde per saldo wél een toegenomen werkgelegenheid.

Ruimtelijk vertoonden de toeristisch attractieve provincies de grootste aandelen: Noord-Holland, Zeeland, Limburg, Gelderland en Utrecht in 1960. Een duidelijk ruimtelijk patroon is in het werkgelegenheidsverloop maar moeilijk te ontdekken. De "slechte groeiers" waren Limburg, Groningen, Zeeland en Noord-Brabant tot 1970. Continu relatief snelle groeiers waren er niet. Wel overheerste een gunstig beeld in de drie centrumprovincies, Overijssel en Friesland.

Reparatie van gebruiksgoederen

Voor zover we over deze bedrijfstak gegevens hebben (vanaf 1960) overheerste een matig negatief beeld (vanaf 1965), waardoor landelijk een stabilisatie van het werkgelegenheidsaandeel optrad (op 1,9%).

De ruimtelijke spreiding is nogal gelijkmatig, samenhangend met de bevolkingsgerichtheid van dit soort activiteiten. De duidelijkste overconcentraties vertoonden Utrecht, Zeeland en minder sterk Groningen en Friesland.

Gezien de bevolkingsgerichtheid zou een samenhang van het werkgelegenheidsverloop met het bevolkingsverloop verwacht mogen worden. Voor sommige provincies ging dit globaal wel op, voor andere niet. Het meest gold het nog voor de gunstige groeiers: Friesland, Drenthe, Noord-Brabant, maar ook Zuid-Holland behoorde tot deze groep. De continu slechte groeiers waren Groningen en Noord-Holland (beide een geringe bevolkingsgroei), maar ook Limburg.

Overige diensten

Van de hier onderscheiden bedrijfstakken was deze qua werkgelegenheid de belangrijkste: een kwart van alle arbeidsplaatsen in 1974 en een zeer snelle expansie, tot in de jaren zeventig toe. In deze bedrijfstak is een erg breed scala van activiteiten samengevoegd, met zowel een stuwend als verzorgend karakter, en zowel particulier als overheid (onderdelen zijn o.a.: zakelijke diensten, medische en veterinaire diensten, cultuur en recreatie, onderwijs, maatschappelijk werk, allerlei persoonlijke diensten).

Een ruimtelijke concentratie was waarneembaar in de drie centrumprovincies (54% van de werkgelegenheid in 1974), maar deze nam af door de achterblijvende ontwikkeling in voornamelijk Zuid-Holland en minder sterk in Noord-Holland. Ook Groningen en Friesland verloren terrein, al is de groeivoet van de eerstgenoemde provincies sedert 1960 aanzienlijk bijgetrokken. De echte winnaars waren Noord-Brabant, Limburg, Gelderland, Overijssel en Drenthe. Dit patroon is opmerkelijk analoog aan dat van de bevolkingsgroei, wat zou kunnen duiden op een overheersend bevolkingsverzorgend karakter van de overige diensten.

3.5. Een totaalbeeld van de bedrijfstakken

In het bovenstaande hebben we een aantal opvallende ruimtelijke verschillen in de ontwikkeling van bedrijfstakken aangestipt. Hier en daar deden we al een poging mogelijke verklaringen voor het waargenomen patroon aan te dragen. We zullen hierbij nog wat langer stilstaan in de nog volgende hoofdstukken. Daartoe is het evenwel zinvol als afsluiting van dit hoofdstuk het geheel aan informatie nog eens samenvattend te bezien. Tabel 3.8 vormt daarvoor een goed uitgangspunt. Wat voor opmerkelijks valt er dan uit de provinciale bedrijfstakprofielen te halen?

Allereerst het zeer uniforme patroon van Zuid-Holland: een vrijwel continue deconcentratie van werkgelegenheid in vrijwel alle bedrijfstakken, zowel stagnerende als groeiende. Alleen voor enkele dienstentakken ging dit in een aantal deelperioden niet op.

Een soortgelijke constatering geldt voor Noord-Holland, met dit verschil dat daar enkele industriële bedrijfstakken een uitzondering vormden.

De resterende centrumprovincie Utrecht bleek eerder in de decompositie-analyse een positieve regionale component te bezitten (behalve in de periode 74/77). Nu blijkt dat de relatief gunstige ontwikkeling niet uniform voor alle bedrijfstakken gold. Ze moet voornamelijk gezocht worden bij de diensten, waar vooral enkele snelle groeiers relatief hoge groeivoeten te zien gaven (bank- en verzekeringswezen, handel, overige diensten). Bovendien bezaten enkele industriële bedrijfstakken nog relatief gunstige groeicijfers, het duidelijkst in enkele bedrijfstakken die landelijk als stagnerend doorgingen!

In de decompositie-analyse was de enige andere provincie met continu een negatieve regionale component Groningen. Tabel 3.8 laat zien dat dit toe te schrijven is aan de slechte groei van de diensten, waarvan geen enkele bedrijfstak een continu positief beeld bezat. Verder overheerste in de primaire sector een negatief beeld. Dat gold ook, maar minder sterk, in de industrie en bouw.

Er waren in de industrie evenwel enkele opmerkelijke positieve uitschieters, namelijk de landelijk sterkste groeiers. De landelijk stagnerende industriële bedrijfstakken deden het hier echter relatief nog slechter!

Voor Friesland vonden we een minder stabiele regionale component, die overigens wél overwegend positief was. Deze positieve waarde is terug te voeren op de industrie, waarin geen enkele bedrijfstak een continu negatief beeld vertoonde. Zowel landelijk stagnerende als expanderende industrieën deden het in Friesland over het algemeen relatief goed. Dat kan niet gezegd worden van de diensten. Binnen deze sector deden zich zowel relatief gunstige als ongunstige ontwikkelingen voor, waarbij de laatsten het meeste gewicht in de schaal legden, omdat ze de belangrijkste onderdelen (handel en overige diensten) betroffen.

Ten slotte noteerden we eerder voor Zeeland een negatieve regionale component in de jaren vijftig en later een positieve.

Onze meer gedetailleerde cijfers laten zien dat in de dienstensector geen continu gunstig afstekende bedrijfstakken aanwezig waren. Dat was sinds 1960 wél het geval in de industrie, namelijk in de intermediaire- en investeringsgoederen producerende bedrijfstakken (de snelste industriële groeiers) en in de bouw. De landelijk zwakke industrieën deden het in Zeeland veelal relatief nog slechter.

De nog resterende provincies kenmerken zich allemaal door de eerder gevonden continu positieve regionale componenten in de decompositie

van de groei. Met behulp van tabel 3.8 lopen we weer na, hoe uniform deze tendens over de bedrijfstakken gespreid was. Uit onze cijfers blijkt dat de uniformiteit van de relatieve groeivoeten tussen de bedrijfstakken binnen deze provincies zeer groot was.

Noor-Brabant bijvoorbeeld gaf slechts in twee industrieën een continu (vanaf 1960) slechte groeivoet te zien (elektrotechniek en overige industrie). Voor de rest overheerste een positief beeld, zowel in industrie als diensten en zowel in stagnerende als expansieve bedrijfstakken.

Voor Limburg was eveneens een verhoudingsgewijs slechte groei een uitzondering: slechts voor twee industriële bedrijfstakken en twee diensttakken was dit het geval. Géén enkele van deze vier was landelijk als duidelijk expansieve activiteit te classificeren. Dus ook hier een vrijwel uniform beeld voor industrie en diensten en voor stagnerende en expansieve activiteiten.

Drenthe gaf continu slechts drie uitzonderingen te zien: één landelijk stagnerende industrie (leer en schoenen), één expansieve industrie (basismetaal) en één bedrijfstak in de diensten (vervoer). Daarnaast verslechterde de relatieve positie in een drietal industrieën, waarvan twee landelijk stagnerend en één expansief (chemie). Zodoende lijkt recent de groeipotentie van de industrie in deze provincie getaand te zijn.

In Overijssel waren bij de bedrijfstakken in de dienstensector géén continu slechte groeiers aan te wijzen. Bij de industrie daarentegen wèl enkele: textiel, leer en schoenen, bouwmaterialen en voor een deel van de periode bovendien de kleding. In drie van de vier gevallen betrof dit landelijk sterk stagnerende activiteiten.

Ten slotte Gelderland. Bij de diensten géén opmerkelijke continu negatieve uitschieters (wèl enige instabiliteit bij vervoer en communicatie), bij de industrie wèl, namelijk papier, chemie, bouwmaterialen en transportmiddelen. Bovendien verslechterde de positie van een aantal industrieën: kleding, leer en schoenen en overige metaal. Zodoende overheerste recentelijk het aantal relatief slechte groeiers in de industrie van deze provincie. Gelderland lijkt daarmee het patroon van Utrecht te gaan volgen (verdere concentratie van diensten en deconcentratie van de industrie).

Tot zover dan de enigszins uitvoerige beschouwing over de afzonderlijke bedrijfstakken. We noemden reeds hier en daar enigszins terloops de mogelijke verklarende elementen voor de waargenomen mutaties. In de volgende twee hoofdstukken zullen we daar uitvoeriger op ingaan.

Appendix 3A. Bedrijfstakindelingen27 NEI-bedrijfstakken

	<u>SBI-no.</u>	<u>Sector</u>
land- en tuinbouw	01	I
bosbouw	02	
visserij	03	
mijnbouw	11, 12, 19	II
voeding en genot	20, 21	
papier	26	III
textiel	22	
kleding	23	
leer + schoenen	24	IV
hout + meubelen	25	
chemie	28 t/m 31	V
bouwmaterialen	32	
basismetaal	33	
overig metaal	34, 35	VI
elektrotechniek	36	
transportm.	37	VII
overige industrie	38, 39	
bouwnijverheid	51, 52	VIII
openbaar nut	40	
handel	61 t/m 66	IX
vervoer	71 t/m 76	
communicatie	77	X
banken en verzekeringen	81, 82	
graf. ind. en uitgeverijen	27	X
horeca	67	
reparatie	68	
overige diensten	83, 84, 85, 90 t/m 98	

31 ISIC-takken

	<u>ISIC-no.</u>	<u>Sector</u>
landbouw	01	I
bosbouw en jacht	02-03	
visserij	04	
steenkolenmijnen	11	II
overige delfstoffenwinning	12-19	
voedingsmidd. (dierlijk)	20a	III
voedingsmidd. (overige)	20b	
dranken en tabak	21-22	IV
papier	27	
textiel	23	V
schoeisel en kleding	24	
leer en rubber	29-30	VI
hout en meubelen	25-26	
chemie en olieraff.	31-32	VII
aardewerk en glas	33	
metaalnijverheid	34-39	VIII
bouwnijverheid	40	
openbaar nut	51-52	IX
groothandel	61a	
kleinhandel	61b	X
vervoer	71-72	
communicatie	73	IX
banken en giro	62	
verzekeringen	63	X
drukkerijen en uitgeverijen	28	
horeca	84a	X
huiselijke diensten	84b	
overige pers. diensten	84b	X
medische en gezondheidsd.	82a	
vrije beroepen, n.e.g. bedrijven	82b	X
vermakelijkheidsinstell.	83	
Rijk en ov. publiekr. lichamen en soc. verz.		X
Openbaar en bijzonder gesubsidieerd onderwijs		

Appendix 3B. Provinciale groeivoeten tien sectoren 1951-77

II. Voeding, genot, papier

	51/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Groningen	-0,3	-0,4	-0,9	-3,6	-3,3	-2,2
Friesland	-0,2	-1,0	0,2	-0,9	-1,8	-2,4
Drenthe	1,7	0,3	1,1	0,0	-2,9	-3,1
Overijssel	1,1	0,5	1,2	-0,9	-2,4	-1,8
Gelderland	1,1	2,3	1,4	-0,1	-1,3	-2,6
Utrecht	1,2	1,6	-0,2	1,5	-1,3	-2,8
Noord Holland	-0,3	0,1	-0,5	-3,1	-2,3	-4,4
Zuid Holland	-1,2	0,1	-0,6	-1,7	-2,4	-3,1
Zeeland	-0,7	0,2	-0,1	-4,0	-5,2	0,1
Noord Brabant	1,0	1,0	1,5	-0,9	-1,4	-1,5
Limburg	0,2	1,6	1,9	-0,5	-1,6	-1,5
Nederland	0,1	0,6	0,4	-1,3	-2,0	-2,6

III. Textiel, kleding, leer, schoeisel, meubelen

Groningen	-0,2	-0,1	2,6	-4,3	-11,0	-11,3
Friesland	0,1	0,2	3,0	-3,2	-4,4	-6,7
Drenthe	1,3	3,4	5,4	-1,9	-7,3	-11,8
Overijssel	1,1	-0,9	-1,5	-7,3	-7,2	-7,4
Gelderland	1,3	0,8	0,9	-2,1	-6,1	-8,8
Utrecht	1,1	-0,4	-1,2	-5,5	-4,9	-5,9
Noord Holland	-1,1	-2,6	-0,8	-8,0	-10,0	-9,2
Zuid Holland	-2,8	-2,4	-1,2	-7,0	-7,3	-7,8
Zeeland	-1,6	-4,0	1,1	-5,7	-9,7	-8,1
Noord Brabant	1,6	0,5	0,4	-3,5	-7,4	-8,3
Limburg	0,5	1,4	1,4	-0,4	-3,1	-7,6
Nederland	0,1	-0,6	-0,0	-4,9	-7,1	-8,3

IV. Chemie, bouwmaterialen, basismetaal

Groningen	3,2	4,6	4,2	0,2	2,7	-0,5
Friesland	2,4	3,4	6,8	3,2	-0,7	3,0
Drenthe	8,8	6,6	5,7	2,0	-2,8	-3,3
Overijssel	5,4	0,5	4,9	1,3	0,7	-1,5
Gelderland	1,3	-1,0	2,0	-1,9	-2,3	-3,3
Utrecht	5,1	2,1	0,5	-1,5	-0,2	-2,7
Noord Holland	5,7	0,6	3,6	1,4	2,2	-1,6
Zuid Holland	3,5	3,6	3,3	0,8	-1,5	-2,2
Zeeland	7,5	7,8	3,1	7,2	5,3	2,4
Noord Brabant	6,5	3,0	3,8	5,2	1,9	-0,3
Limburg	3,1	1,0	1,7	1,8	0,9	-1,2
Nederland	3,9	1,9	3,0	1,1	0,3	-1,6

V. Overige metaal, elektrotechniek, transportm., overige industrie

Groningen	2,4	3,7	4,2	0,3	0,5	0,3
Friesland	5,8	5,0	5,7	1,8	1,1	-0,7
Drenthe	6,0	5,1	6,5	2,7	3,8	-1,0
Overijssel	2,0	1,1	4,1	1,7	-0,4	0,3
Gelderland	4,0	2,0	2,6	1,6	-0,4	-1,2
Utrecht	2,2	-0,3	1,7	-1,2	-1,1	-3,1
Noord Holland	3,1	1,0	0,5	-0,6	-1,8	-1,8
Zuid Holland	2,1	0,7	0,8	-0,6	-1,5	-1,9
Zeeland	-0,6	-0,4	5,4	2,6	-0,2	-0,1
Noord Brabant	5,2	3,9	2,9	1,5	0,1	-0,5
Limburg	5,3	3,7	4,8	4,7	3,3	0,9
Nederland	3,2	1,8	2,3	0,8	-0,3	-0,9

VII. Openbaar nut

Groningen	3,3	1,9	5,3	5,0	-0,3	-1,1
Friesland	0,0	1,6	4,1	2,0	1,6	0,1
Drenthe	5,1	1,8	6,2	3,6	4,9	-8,3
Overijssel	3,2	-0,6	4,1	1,9	-0,3	-8,8
Gelderland	1,2	0,9	2,6	1,9	1,5	0,5
Utrecht	4,5	2,0	1,9	0,5	-1,4	2,9
Noord Holland	1,1	-0,1	0,8	0,4	0,1	-0,6
Zuid Holland	0,9	0,3	1,1	-0,1	0,2	-0,2
Zeeland	2,4	0,0	2,9	0,5	-0,1	2,1
Noord Brabant	1,9	1,2	1,5	2,1	0,5	0,3
Limburg	4,4	3,9	3,1	5,2	2,4	0,4
Nederland	1,8	0,7	2,0	1,4	0,5	-0,7

Vervolg Appendix 3B.

51/55 55/60 60/65 65/70 70/74 74/77

VIII. Handel en vervoer

Groningen	0,0	0,2	1,6	-2,2	-4,1	1,2
Friesland	-0,2	-0,3	0,1	-0,8	-2,9	2,9
Drenthe	0,4	1,4	3,4	0,1	-0,8	4,7
Overijssel	0,7	1,5	1,9	0,7	0,3	1,8
Gelderland	1,4	2,3	2,9	0,9	0,3	3,1
Utrecht	0,8	1,7	2,8	2,6	0,4	2,4
Noord Holland	2,3	1,5	2,3	-1,5	-1,0	1,1
Zuid Holland	2,3	1,8	1,9	-0,8	-1,6	-0,2
Zeeland	0,9	0,8	1,5	-1,2	-1,1	3,4
Noord Brabant	1,1	2,5	3,4	2,0	1,5	2,2
Limburg	1,9	2,4	2,3	-0,2	0,7	1,1
Nederland	1,7	1,8	2,2	-0,3	-0,7	1,2

IX. Communicatie, banken en verz., graf. ind. en uitgeverijen

Groningen	2,3	2,4	3,6	1,6	1,4	2,3
Friesland	1,8	2,6	3,7	4,1	1,8	2,1
Drenthe	4,1	3,4	4,8	3,4	3,2	3,6
Overijssel	3,3	2,9	4,5	3,4	3,1	3,6
Gelderland	2,0	3,2	5,3	3,7	4,6	0,9
Utrecht	3,5	2,7	4,7	4,6	3,4	3,2
Noord Holland	2,1	1,6	2,3	2,1	0,9	1,5
Zuid Holland	2,5	2,1	2,4	1,3	0,8	0,7
Zeeland	1,8	1,3	2,6	5,8	2,2	3,1
Noord Brabant	2,3	3,5	4,8	4,7	4,0	2,6
Limburg	2,0	3,7	4,9	6,6	2,9	3,9
Nederland	2,4	2,3	3,2	2,8	2,0	1,7

X. Overige diensten, reparatie, horeca

Groningen	0,3	0,8	2,6	3,1	4,0	3,0
Friesland	-0,1	1,2	2,6	3,0	2,4	2,2
Drenthe	1,7	1,8	4,0	3,8	4,3	3,5
Overijssel	1,3	1,8	4,1	3,9	3,1	2,5
Gelderland	1,5	2,1	3,4	3,6	4,0	4,1
Utrecht	1,4	2,7	3,1	3,5	3,9	2,8
Noord Holland	1,0	1,3	2,4	3,9	1,4	2,5
Zuid Holland	1,6	1,8	2,5	2,5	1,2	2,9
Zeeland	0,9	1,5	2,8	3,9	2,5	2,3
Noord Brabant	2,1	1,8	4,1	4,1	2,8	4,3
Limburg	1,6	1,4	2,9	2,8	2,5	3,5
Nederland	1,3	1,7	2,9	3,3	2,3	3,1

Toelichting

Voor de precieze aggregatie van bedrijfstakken tot 10 sectoren zie appendix 3A. Twee sectoren, te weten primaire sector en bouw, zijn hier weggelaten, omdat de groeivoeten al in tabel 3.2 opgenomen zijn. De cijfers betreffen weer jaarlijkse groei, constant verondersteld tussen de peiljaren.

Appendix 3c. Provinciale groeivoeten bedrijfstakken 1951-77

<u>Land- en tuinbouw</u>	51/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Groningen	-1,6	-3,5	-4,8	-5,5	-5,4	-2,0
Friesland	-1,5	-3,5	-4,2	-5,1	-4,3	0,5
Drenthe	-2,3	-2,5	-4,5	-6,7	-5,5	4,1
Overijssel	-2,3	-1,7	-3,9	-4,6	-4,0	-0,2
Gelderland	-2,6	-3,3	-3,5	-4,0	-3,5	5,3
Utrecht	-1,8	-2,7	-4,0	-2,7	-2,4	6,1
Noord Holland	-1,7	-1,7	-3,7	-4,9	-3,3	2,4
Zuid Holland	-1,4	-2,0	-2,2	-3,1	-2,2	4,1
Zeeland	-1,0	-2,6	-5,2	-6,4	-5,8	-0,9
Noord Brabant	-2,2	-3,2	-3,7	-4,0	-3,8	5,8
Limburg	-1,8	-2,7	-3,9	-5,4	-4,0	10,9
Nederland	-1,9	-2,7	-3,7	-4,5	-3,8	3,9
<u>Bosbouw</u>						
Groningen	0,0	0,0	-7,8	-12,9	9)	1)
Friesland	0,0	0,0	4,0	-10,4	-15,4	23,6
Drenthe	0,0	0,0	-0,9	-12,4	-48,7	46,0
Overijssel	0,0	0,0	-0,8	-11,1	-12,1	41,6
Gelderland	0,0	0,0	0,1	-9,6	-12,9	2,4
Utrecht	0,0	0,0	2,1	-5,3	-28,4	15,5
Noord Holland	0,0	0,0	2,8	-11,4	-28,2	90,4
Zuid Holland	0,0	0,0	-5,6	-8,1	-13,7	10,3
Zeeland	0,0	0,0	-	10,8	-12,0	59,5
Noord Brabant	0,0	0,0	1,4	-3,1	0,3	10,4
Limburg	0,0	0,0	-2,4	-10,8	-33,8	66,3
Nederland	0,0	0,0	0,0	-8,3	-13,8	16,7
<u>Visserij</u>						
Groningen	0,0	0,0	-0,7	-9,7	-11,7	-13,0
Friesland	0,0	-3,5	-1,2	-9,1	-15,6	-2,8
Drenthe	0,0	0,0	x	x	x	x
Overijssel	0,0	-2,3	2,3	-7,4	-20,6	20,8
Gelderland	0,0	-4,9	-9,5	-15,6	2,9	8,5
Utrecht	0,0	-4,9	-23,6	-	11,4	64,4
Noord Holland	0,0	-4,4	-0,6	-8,7	-14,4	10,9
Zuid Holland	0,0	-1,0	-9,1	-6,6	-8,3	-9,9
Zeeland	0,0	-2,0	-2,9	-3,8	-6,6	-4,9
Noord Brabant	0,0	-11,1	-0,7	-15,0	-20,5	54,4
Limburg	0,0	0,0	-	-100,0	x	2)
Nederland	0,0	-2,3	-4,8	-7,3	-10,9	-2,6
<u>Mijnbouw</u>						
Groningen	0,0	-10,2	33,3	31,7	7,0	4,0
Friesland	0,0	-12,9	3,6	-3,5	-0,7	39,7
Drenthe	0,0	-7,5	-8,0	-1,2	-5,0	6,6
Overijssel	-0,3	-1,9	2,2	-3,8	-1,8	-2,6
Gelderland	-4,5	-4,4	3,5	-8,8	3,1	5,8
Utrecht	0,0	-12,9	-15,7	-	5,5	43,7
Noord Holland	-6,1	-10,6	-1,6	-18,6	35,0	158,6
Zuid Holland	4,7	2,1	2,3	-6,2	0,2	3,4
Zeeland	x	0,0	x	x	3)	-11,3
Noord Brabant	2,7	-12,9	0,5	2,8	10,4	49,2
Limburg	3,0	-0,1	-3,5	-16,9	-25,5	-41,0
Nederland	2,4	-1,3	-3,2	-14,5	-17,1	-12,0
<u>Voeding en genot</u>						
Groningen	-1,3	-0,3	-1,9	-3,6	-4,2	-2,4
Friesland	-0,3	-1,2	-0,0	-1,1	-1,8	-2,4
Drenthe	1,3	0,3	0,7	-0,4	-2,9	-3,2
Overijssel	0,9	0,6	0,8	-0,8	-2,4	-2,1
Gelderland	0,7	1,7	0,7	0,6	-1,3	-2,4
Utrecht	1,1	1,2	-0,8	1,8	-1,2	-2,2
Noord Holland	-0,6	0,0	-0,7	-3,1	-2,5	-4,6
Zuid Holland	-1,3	-0,2	-0,9	-1,8	-2,5	-3,0
Zeeland	-0,7	-0,2	-0,1	-4,3	-5,8	0,1
Noord Brabant	0,9	0,8	1,2	-1,1	-1,5	-1,5
Limburg	-1,1	-0,5	-0,2	-1,5	-2,2	-1,7
Nederland	-0,2	0,3	-0,1	-1,4	-2,2	-2,6

Vervolg appendix 3C

<u>Papier</u>	51/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Groningen	2,2	-0,8	1,8	-3,6	-1,3	-1,8
Friesland	2,0	6,7	6,7	3,2	-1,1	-1,9
Drenthe	18,9	0,0	8,6	7,5	-3,2	-2,4
Overijssel	5,7	-1,4	10,0	-3,3	-2,0	3,9
Gelderland	2,4	3,8	3,2	-1,8	-1,1	-3,0
Utrecht	2,7	7,0	5,9	-1,9	-2,1	-9,8
Noord Holland	1,9	1,0	0,8	-2,7	-1,1	-3,5
Zuid Holland	0,3	3,5	2,8	-0,1	-2,4	-5,4
Zeeland	x	0,0	x	5)	19,7	x
Noord Brabant	2,2	5,9	6,0	3,3	0,3	-1,4
Limburg	5,5	7,5	7,5	1,4	-0,3	-1,2
Nederland	2,4	3,0	3,6	-0,9	-1,0	-2,7
<u>Textiel</u>						
Groningen	-2,2	-8,6	2,7	-2,4	-4,5	-12,0
Friesland	3,2	0,0	8,6	0,1	-0,8	-0,4
Drenthe	5,7	8,9	1,4	9,0	-9,5	-12,4
Overijssel	0,8	-1,9	-2,9	-8,2	-6,5	-7,3
Gelderland	-2,0	-0,5	-0,6	-3,3	-3,3	-7,6
Utrecht	5,0	0,3	-0,4	-4,2	-2,8	-6,2
Noord Holland	0,5	-3,2	0,5	-3,3	-7,1	-8,3
Zuid Holland	-0,8	-2,9	-3,9	-8,3	-6,9	-4,5
Zeeland	0,0	-7,8	0,0	-10,4	-9,2	-5,2
Noord Brabant	1,3	-0,7	-1,5	-5,6	-6,9	-9,1
Limburg	1,9	1,0	1,3	-2,4	1,7	-3,3
Nederland	0,7	-1,6	-1,6	-5,8	-5,8	-7,5
<u>Kleding</u>						
Groningen	0,7	1,2	2,8	-4,3	-17,1	-17,2
Friesland	-1,9	-1,7	3,3	-2,3	-6,9	-17,8
Drenthe	-2,2	1,2	8,4	-4,7	-6,0	-18,6
Overijssel	1,3	1,9	0,9	-6,9	-9,6	-13,2
Gelderland	1,9	1,5	1,5	-3,0	-11,1	-19,3
Utrecht	-1,3	1,5	-1,0	-6,0	-12,4	-18,9
Noord Holland	-1,5	-3,3	-2,1	-10,9	-13,1	-16,8
Zuid Holland	-3,9	2,9	-0,8	-8,1	-11,3	-16,8
Zeeland	-2,9	-0,8	8,0	-0,2	-14,9	-14,2
Noord Brabant	1,7	2,3	4,4	-1,7	-8,6	-11,8
Limburg	-1,0	2,2	2,2	0,7	-7,6	-12,2
Nederland	-0,6	-0,1	1,0	-5,1	-10,6	-14,9
<u>Leer en schoenen</u>						
Groningen	5,1	6,4	7,2	-6,8	-11,1	-11,5
Friesland	23,6	5,2	-4,2	0,0	3,1	-7,6
Drenthe	18,9	14,9	1,3	-9,8	-18,9	-
Overijssel	11,3	1,7	-1,9	-5,7	-16,4	-10,5
Gelderland	4,1	2,5	0,4	-3,0	-12,7	-10,8
Utrecht	5,5	2,2	-1,3	-5,1	-19,4	-39,5
Noord Holland	-3,0	0,5	-0,7	-12,0	-5,2	-16,9
Zuid Holland	0,0	-1,5	-1,9	-6,9	-12,2	-5,5
Zeeland	-9,6	-5,6	0,0	-12,9	-24,5	4)
Noord Brabant	2,9	-0,6	-0,9	-4,3	-10,9	-7,1
Limburg	8,0	1,5	3,6	-1,2	-17,6	-7,2
Nederland	3,3	0,9	-0,6	-4,7	-11,1	-8,6
<u>Hout en meubelen</u>						
Groningen	-1,3	0,4	2,1	-4,9	-5,3	-5,4
Friesland	-0,8	0,9	2,1	-4,7	-4,9	-4,9
Drenthe	5,1	2,3	6,0	-6,3	-3,9	-4,3
Overijssel	0,2	3,8	4,1	-3,0	-6,1	-0,1
Gelderland	2,4	0,6	1,5	-0,4	-3,0	-4,4
Utrecht	-0,8	0,6	-2,2	-6,9	-1,9	0,1
Noord Holland	-0,1	-0,6	0,9	-5,7	-8,4	-2,3
Zuid Holland	-2,5	-1,7	-0,3	-6,0	-5,5	-6,0
Zeeland	-2,9	1,6	-2,4	-2,1	-4,0	-7,1
Noord Brabant	0,9	0,2	3,0	0,1	-2,8	-5,0
Limburg	0,2	-0,4	-0,1	-1,0	2,4	-5,1
Nederland	-0,3	-0,2	1,1	-3,4	-4,1	-4,2

Vervolg appendix 3C

Chemische industrie

	51/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Groningen	7,9	7,7	4,6	-0,0	3,2	-1,1
Friesland	10,7	2,1	7,5	3,1	-0,8	0,3
Drenthe	13,3	7,2	7,2	2,0	-2,8	-3,5
Overijssel	6,0	3,1	6,8	3,5	2,2	-0,6
Gelderland	2,4	-0,4	2,2	-2,2	-1,7	-4,0
Utrecht	8,2	2,2	2,4	2,3	0,6	-1,7
Noord Holland	5,9	0,5	2,8	-0,3	-0,1	-3,4
Zuid Holland	4,9	5,9	4,2	1,3	-0,5	-1,5
Zeeland	6,9	6,0	4,0	9,0	4,9	4,4
Noord Brabant	4,1	1,0	3,6	4,7	2,1	1,7
Limburg	6,0	1,8	3,0	4,5	2,9	0,0
Nederland	5,3	2,7	3,7	1,6	0,5	-1,3

Bouwmaterialen

Groningen	-1,3	0,4	2,8	-3,9	-0,1	0,5
Friesland	0,0	3,9	5,7	1,5	-3,5	3,2
Drenthe	-1,7	4,6	-1,2	2,3	-3,3	-1,5
Overijssel	4,9	-1,7	1,6	-4,4	-3,7	-6,4
Gelderland	0,1	-1,8	1,3	-2,5	-4,3	-4,7
Utrecht	0,8	1,8	1,5	-6,0	-3,2	-2,1
Noord Holland	4,3	0,8	1,4	-2,3	-3,4	-4,4
Zuid Holland	1,6	-0,3	0,8	-1,5	-4,8	-4,3
Zeeland	8,8	11,4	1,4	0,2	-2,5	-7,7
Noord Brabant	9,8	5,3	4,1	3,3	-0,9	-2,7
Limburg	0,7	0,2	0,5	-1,7	-2,9	-4,0
Nederland	1,8	0,6	1,4	-1,6	-3,3	-3,7

Basismetaal

Groningen			31,4	33,1	7,7	-0,1
Friesland			14,1	14,4	10,0	8,2
Drenthe			x	x	6)	7)
Overijssel			62,4	23,7	0,8	11,7
Gelderland			4,8	5,0	1,3	6,1
Utrecht			-4,3	-8,1	-	-8,4
Noord Holland			5,2	4,1	5,1	0,1
Zuid Holland			5,3	3,8	-0,8	-3,6
Zeeland			x	8)	40,6	x
Noord Brabant			3,8	13,0	6,1	-3,3
Limburg			-0,2	4,2	6,5	0,2
Nederland			3,9	4,5	4,5	-0,4

Overige metaal

Groningen			4,4	-1,4	-3,6	-3,2
Friesland			7,0	0,9	-0,5	-1,5
Drenthe			8,3	-0,2	0,5	-2,1
Overijssel			1,7	1,0	-3,3	-2,4
Gelderland			3,4	0,7	-1,8	-3,8
Utrecht			3,1	-1,0	-1,0	-4,0
Noord Holland			1,1	-2,0	-3,3	-3,3
Zuid Holland			1,6	-2,0	-2,3	-3,0
Zeeland			7,5	2,5	-5,2	-2,2
Noord Brabant			3,3	1,1	0,3	-1,2
Limburg			4,3	3,1	2,2	-1,3
Nederland			2,8	-0,2	-1,6	-2,5

Elektrotechniek

Groningen			9,3	3,8	2,6	-0,8
Friesland			8,4	0,5	-0,7	-1,2
Drenthe			6,8	4,1	9,3	-0,2
Overijssel			7,2	2,2	-0,1	0,3
Gelderland			2,1	3,4	-0,3	-4,0
Utrecht			-1,2	0,7	1,3	-4,6
Noord Holland			1,2	2,3	-0,6	-1,5
Zuid Holland			1,6	-1,5	-4,5	0,0
Zeeland			36,9	7,6	4,8	-0,3
Noord Brabant			2,2	2,0	-1,1	-2,2
Limburg			6,6	-0,3	-0,6	-2,8
Nederland			3,1	1,6	-0,7	-1,8

Vervolg appendix 3C

Transportmiddelen

	51/55	55/60	60/65	75/70	70/74	74/77
Groningen			-0,5	-3,6	-1,3	1,6
Friesland			0,6	0,9	3,3	0,2
Drenthe			0,4	5,5	4,0	-5,2
Overijssel			8,7	0,3	4,2	1,4
Gelderland			-1,8	-0,8	-0,5	-2,1
Utrecht			-1,4	-10,9	-14,4	-4,3
Noord Holland			-1,9	-0,7	-2,2	-2,6
Zuid Holland			-1,0	0,7	-1,2	-3,8
Zeeland			-0,6	-0,1	0,4	-0,1
Noord Brabant			4,2	0,4	1,6	-1,6
Limburg			2,3	24,8	6,7	3,7
Nederland			-0,4	0,2	-0,5	-2,2

Overige industrie

Groningen	2,4	3,7	3,4	4,4	8,0	5,9
Friesland	5,8	5,0	5,3	6,8	4,6	0,4
Drenthe	6,0	5,1	4,7	8,5	6,9	2,2
Overijssel	2,0	1,1	9,8	4,5	8,1	7,4
Gelderland	4,0	2,0	3,5	5,4	5,2	9,4
Utrecht	2,2	-0,3	6,0	6,6	3,2	1,2
Noord Holland	3,1	1,0	2,2	1,3	3,1	3,9
Zuid Holland	2,1	0,7	2,3	2,4	3,3	3,8
Zeeland	-0,6	-0,4	9,5	6,2	4,9	4,1
Noord Brabant	5,2	3,9	3,2	0,9	4,2	10,2
Limburg	5,3	3,7	3,2	12,8	9,7	7,8
Nederland	3,2	1,8	3,7	4,2	5,1	5,8

Bouwnijverheid

Groningen	1,5	2,2	2,4	-0,4	-1,0	-2,3
Friesland	2,3	1,0	5,3	0,3	-2,6	-1,3
Drenthe	5,3	3,9	5,0	1,8	0,1	-1,3
Overijssel	3,7	2,0	3,7	-1,4	-2,6	0,3
Gelderland	2,6	1,9	3,2	3,0	-3,1	1,1
Utrecht	2,3	1,4	3,9	1,5	-3,8	-1,9
Noord Holland	3,2	1,1	2,5	-0,3	-2,6	-0,9
Zuid Holland	3,2	1,1	2,5	-0,7	-3,5	-2,2
Zeeland	4,7	-1,3	4,1	0,8	-1,3	0,1
Noord Brabant	4,7	2,0	3,8	0,3	-2,4	-0,5
Limburg	3,4	1,6	4,5	-0,7	-3,2	-0,3
Nederland	3,3	1,5	3,3	0,1	-2,8	-0,9

Openbaar nut

Groningen	3,3	1,9	5,3	5,0	-0,3	-1,1
Friesland	0,0	1,6	4,1	2,0	1,6	0,1
Drenthe	5,1	1,8	6,2	3,6	4,9	-8,3
Overijssel	3,2	-0,6	4,1	1,9	-0,3	-8,8
Gelderland	1,2	0,9	2,6	1,9	1,5	0,5
Utrecht	4,5	2,0	1,9	0,5	-1,4	2,9
Noord Holland	1,1	-0,1	0,8	0,4	0,1	-0,6
Zuid Holland	0,9	0,3	1,1	-0,1	0,2	-0,2
Zeeland	2,4	0,0	2,9	0,5	-0,1	2,1
Noord Brabant	1,9	1,2	1,5	2,1	0,5	0,3
Limburg	4,4	3,9	3,1	5,2	2,4	0,4
Nederland	1,8	0,7	2,0	1,4	0,5	-0,7

Handel

Groningen	0,5	-3,4	1,1	-0,8	-3,6	2,0
Friesland	0,0	-0,0	1,7	-0,6	-3,1	3,2
Drenthe	0,7	2,0	3,4	0,9	-0,5	5,8
Overijssel	1,2	2,5	2,0	1,1	0,1	1,9
Gelderland	1,7	2,9	3,4	1,3	0,3	3,2
Utrecht	1,4	2,8	2,9	2,8	0,0	3,1
Noord Holland	2,2	1,8	3,3	-0,7	-0,9	1,0
Zuid Holland	2,5	1,6	2,1	-0,2	-1,3	0,1
Zeeland	1,0	1,5	1,6	-1,1	-1,0	3,1
Noord Brabant	1,5	3,2	3,5	1,8	1,4	2,1
Limburg	2,2	2,9	2,6	-0,4	0,7	1,6
Nederland	1,9	2,0	2,6	0,3	-0,5	1,5

Vervolg appendix 3C.

Vervoer

	51/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Groningen	-1,4	-0,7	2,8	-5,6	-5,6	-0,7
Friesland	-0,7	-1,1	-0,3	-1,6	-2,4	1,8
Drenthe	-0,6	-0,5	3,3	-3,0	-2,2	0,4
Overijssel	-0,8	-1,9	1,6	-1,5	1,1	1,7
Gelderland	0,6	0,05	0,8	-0,8	0,6	2,6
Utrecht	-0,6	-1,0	2,4	2,1	1,8	0,5
Noord Holland	2,3	0,6	0,2	-3,5	-1,5	1,4
Zuid Holland	1,7	2,1	1,5	-1,8	-2,1	-0,8
Zeeland	0,5	-1,3	1,3	-1,6	-1,4	4,2
Noord Brabant	-0,3	-0,1	3,0	2,7	1,7	2,7
Limburg	1,0	0,8	1,2	0,4	0,9	-0,4
Nederland	1,4	1,2	1,3	-1,7	-1,2	0,4

Communicatie

Groningen	2,3	0,3	2,4	0,2	0,6	3,8
Friesland	1,3	1,0	2,4	1,4	0,1	2,6
Drenthe	3,4	2,4	1,8	0,3	1,4	3,0
Overijssel	3,7	1,3	3,2	1,0	1,2	1,7
Gelderland	1,8	2,0	4,4	0,8	0,6	-1,9
Utrecht	1,6	0,6	8,1	3,2	3,9	3,9
Noord Holland	2,0	-0,9	1,1	1,1	0,1	0,5
Zuid Holland	1,4	0,5	2,3	2,7	0,1	0,4
Zeeland	1,8	0,7	2,4	0,5	0,2	2,4
Noord Brabant	3,0	2,3	4,7	2,3	0,7	3,7
Limburg	1,2	1,8	2,4	1,8	2,0	3,3
Nederland	1,8	0,7	2,8	1,8	0,7	1,2

Banken en verzekeringen

Groningen	2,5	3,3	6,2	3,8	3,0	1,7
Friesland	1,8	4,1	6,5	7,4	3,1	3,8
Drenthe	9,1	5,3	10,6	6,0	6,9	7,3
Overijssel	3,3	3,4	6,7	9,6	7,0	6,5
Gelderland	2,2	4,7	8,4	7,2	8,4	2,5
Utrecht	2,4	4,4	5,8	7,7	5,5	3,0
Noord Holland	2,3	2,9	3,1	3,9	2,9	3,2
Zuid Holland	2,8	2,9	2,5	1,6	2,9	2,6
Zeeland	4,4	2,3	3,0	11,7	3,2	5,3
Noord Brabant	1,6	4,1	5,4	7,5	8,1	4,5
Limburg	2,7	4,6	8,7	12,4	5,9	6,2
Nederland	2,6	3,3	4,1	4,7	4,4	3,4

Grafische ind. en uitgeverijen

Groningen	2,0	3,7	2,2	0,5	-0,2	1,6
Friesland	2,5	2,6	0,9	0,7	0,4	-4,4
Drenthe	2,0	2,9	3,3	3,5	0,2	-1,4
Overijssel	3,0	4,2	4,5	1,1	0,9	2,1
Gelderland	2,0	2,9	2,6	1,0	1,0	-0,2
Utrecht	6,2	2,6	1,5	0,6	-1,6	2,8
Noord Holland	2,0	1,3	2,0	0,0	-2,2	-1,4
Zuid Holland	3,4	2,6	2,2	-0,4	-2,4	-3,5
Zeeland	-1,2	1,0	2,7	4,1	3,6	-1,5
Noord Brabant	2,5	4,0	4,3	3,4	0,4	-2,6
Limburg	2,2	4,9	4,1	4,3	-1,0	0,3
Nederland	2,7	2,5	2,4	0,7	-1,2	-1,2

Horeca

Groningen	-2,0	0,6	1,0	-1,6	-4,5	5,4
Friesland	-2,5	1,2	3,1	-0,0	-0,9	6,8
Drenthe	-1,1	0,0	4,1	-0,1	1,9	-1,5
Overijssel	-0,5	1,5	2,6	-0,8	1,4	1,0
Gelderland	0,1	1,1	3,1	-0,8	-3,0	3,1
Utrecht	2,2	4,6	1,5	-1,8	-2,7	4,1
Noord Holland	0,8	1,7	1,5	-0,7	0,0	-0,9
Zuid Holland	0,9	2,3	0,8	-0,8	-2,6	2,9
Zeeland	0,0	0,1	2,3	1,5	-2,4	2,0
Noord Brabant	-1,3	0,4	0,8	-1,6	-0,3	7,5
Limburg	0,0	-2,5	1,8	-3,0	-3,1	2,3
Nederland	0,2	1,4	1,6	-1,1	-1,5	2,4

III. Sector III

Een gemeenschappelijk kenmerk van de hierin gegroepede bedrijfstakken is de hoge arbeidsintensiteit van de produktie. De sector valt als geheel als stagnerend te typeren. Alle vier de samenstellende bedrijfstakken geven een opmerkelijke terugval in arbeidsplaatsen te zien, waarbij evenwel het provinciale beeld bij de vier bedrijfstakken in diverse gevallen varieert.

Textiel

De uitstoot uit de textielindustrie begon in de jaren vijftig en veroorzaakte een aanzienlijke daling in het aandeel in de landelijke werkgelegenheid (van 2,7% in 1960 naar 1,7% in 1974).

De ruimtelijke spreiding van de textielindustrie is alleen historisch te begrijpen (uit de aanwezigheid van goedkope arbeid en wol als grondstof). In 1960 was 68% van de landelijke werkgelegenheid te vinden in twee provincies: Overijssel en Noord-Brabant. Vooral in Overijssel was en is de textiel (van groot) belang voor de provinciale werkgelegenheid (een aandeel van 13,5% in 1960 en 7,5% in 1974, daarmee de grootste industriële bedrijfstak vormend). Behalve deze twee provincies moet Zeeland nog genoemd worden, met in 1960 een relatief groot aandeel voor de textiel.

Het werkgelegenheidsverlies verliep in Overijssel geprononceerder dan in Noord-Brabant, waar pas in de jaren zeventig relatief ongunstige groeivoeten voorkwamen. Ook in Zuid-Holland was het beeld relatief ongunstig. Daarentegen was het verloop relatief gunstig in Friesland, Utrecht, Limburg en ook wel in Gelderland. Opmerkelijk is de mutatie van Drenthe: na een flinke positieve groei in de jaren vijftig en zestig, de laatste jaren een nog flinkere negatieve ontwikkeling.

Kleding

De hier gebruikte cijfers voor de kledingindustrie laten alleen toe een beeld te krijgen vanaf 1960. In die periode blijkt landelijk een ontwikkeling plaatsgevonden te hebben, die nog negatiever was dan die in de textielindustrie. Vanaf 1965 zien we in alle provincies flinke negatieve groeivoeten, die in grootte aanzienlijk zijn toegenomen.

Provincies met een oververtegenwoordiging van deze bedrijfstak waren in 1960 Groningen (3,5% van de provinciale werkgelegenheid), Overijssel, Gelderland, Noord-Holland (28% van de nationale werkgelegenheid), Noord-Brabant en Limburg.

De ruimtelijke spreiding van deze bedrijfstak is in de beschouwde periode wel flink veranderd. De drie centrumprovincies en vooral Noord-Holland, vertoonden een zeer negatieve ontwikkeling. In Noord-Holland halveerde het aandeel in de nationale werkgelegenheid bijna in 15 jaar tijd. Een continu relatief gunstig beeld vertoonde de kledingindustrie in de drie zuidelijke provincies en de noordelijke provincies Friesland

Vervolg appendix 3C

Reparatie

	51/55	55/60	60/65	65/70	70/74	74/77
Groningen			0,5	-0,8	-3,2	-2,1
Friesland			3,1	0,3	-2,8	-4,3
Drenthe			2,5	0,7	-2,5	-2,2
Overijssel			1,9	-1,4	-4,9	1,1
Gelderland			1,3	0,3	-2,0	-2,2
Utrecht			3,0	0,6	-3,3	-1,3
Noord Holland			0,7	-2,0	-3,3	-2,2
Zuid Holland			2,6	-0,2	-2,8	-0,7
Zeeland			0,1	-0,3	-3,2	2,7
Noord Brabant			3,0	0,2	-2,0	1,9
Limburg			1,5	-2,2	-2,7	-0,9
Nederland			1,9	-0,6	-2,9	-0,9

Overige diensten

Groningen	0,5	0,8	3,0	4,0	5,1	3,2
Friesland	0,1	1,2	2,5	3,6	3,1	2,4
Drenthe	2,0	2,0	4,2	4,5	5,1	4,0
Overijssel	1,5	1,8	4,6	5,0	3,9	2,7
Gelderland	1,6	2,2	3,6	4,4	5,0	4,4
Utrecht	1,4	2,5	3,3	4,2	4,8	2,9
Noord Holland	1,0	1,3	2,6	4,8	1,8	3,0
Zuid Holland	1,6	1,7	2,7	3,0	1,7	3,1
Zeeland	1,0	1,6	3,3	4,8	3,7	2,3
Noord Brabant	2,4	1,9	4,6	5,0	3,4	4,3
Limburg	1,9	2,0	3,3	4,2	3,6	3,8
Nederland	1,5	1,7	3,2	4,1	3,0	3,3

Toelichting

Verklaring der tekens: - = mutatie nihil

x = klasse niet vertegenwoordigd

- 1) = de werkgelegenheid steeg van 0 naar 4
- 2) = de werkgelegenheid steeg van 0 naar 23
- 3) = de werkgelegenheid steeg van 0 naar 33
- 4) = de werkgelegenheid daalde van 3 naar 0
- 5) = de werkgelegenheid steeg van 0 naar 60
- 6) = de werkgelegenheid steeg van 0 naar 17
- 7) = de werkgelegenheid daalde van 16 naar 0
- 8) = de werkgelegenheid steeg van 0 naar 187
- 9) = de werkgelegenheid daalde van 10 naar 0

Voor de perioden 1951/55 en 1955/60 zijn cijfers voor de in appendix 3A vermelde ISIC-bedrijfstakken gebruikt. De volgende invulling verdient daarbij voor deze twee perioden expliciet vermelding: mijnbouw (steenkol en overige delfstoffenwinning), voeding en genot (dierlijke en overige voedingsmiddelen en dranken en tabak), kleding (ISIC 24 inclusief schoeisel), leer en schoenen (ISIC 29-30 is inclusief rubber, exclusief schoenen), chemie (chemie en olieraffinaderijen), overige industrie (omvat de totale metaalnijverheid, ISIC-34-39, dus basismetaal, overig metaal, elektrotechniek, transportm. Vandaar dat voor deze bedrijfstakken voor de twee perioden géén cijfers te geven zijn), reparatie (zit voor deze perioden bij de metaalindustrie, dus hier bij de overige industrie). De rest spreekt voor zich.

4. VERKLARENDE FACTOREN VOOR RUIMTELIJK GEDIFFERENTIEERDE ONTWIKKELING

4.1. Verklaring van regionale groeiverschillen

Ruimtelijk blijkt er nogal wat variatie te bestaan in de werkgelegenheidsontwikkeling. Dat hebben we in de vorige twee hoofdstukken uitvoerig aangetoond. Voor mogelijke verklaringen voor ruimtelijk gedifferentieerde groei kunnen we o.a. terecht bij een omvangrijke literatuur, op het terrein van de regionale economie en de economische geografie.

Theoretische bijdragen kenmerken zich door het centraal stellen van enkele verklarende factoren die voor alle soorten activiteiten van belang geacht worden. Traditionele voorbeelden hiervan zijn:

- de neo-klassieke groeitheorie, waarin het aanbod van de produktiefactoren arbeid en kapitaal de groei bepaalt;
- het export-basismodel en het regionale input-output model, waarbij exogene ontwikkelingen in de vraag naar produkten doorslaggevend zijn;
- traditionele lokatietheorieën, met vooral de nadruk op transportkosten als verklaring voor ruimtelijke lokaties en ontwikkelingen;
- een aantal theorieën die de positieve invloed van reeds bestaande concentraties van activiteiten (agglomeraties) op de regionale groei-potentie benadrukken.

Empirische bijdragen zijn ruwweg in twee groepen op te delen. Een eerste groep betreft studies waarin één klein deel van de mutaties in activiteiten verder wordt onderzocht, namelijk dat welke door migratie van bedrijven wordt veroorzaakt. Bestudering van de hieraan ten grondslag liggende motieven kan inzicht geven in de factoren die voor regionale groeiverschillen relevant zijn. Zo'n bestudering gebeurt meestal via individuele enquêtes bij verplaatste bedrijven. Een tweede groep kenmerkt zich door een geaggregeerde aanpak. De geaggregeerde benadering bestaat hierin dat voor de totale mutatie in activiteiten, eventueel per bedrijfstak, in regio's een samenhang gezocht wordt met indicatoren die voor het functioneren van bedrijven en instellingen relevant geacht worden. Een gemeenschappelijk kenmerk van beide groepen empirische studies is, dat het aantal relevant geachte factoren doorgaans zeer ruim genomen wordt, in tegenstelling tot wat in veel theoretische analyses gebruikelijk is.

Voor het verkrijgen van meer inzicht in empirisch waargenomen groei-processen is het voor de hand liggend allereerst te onderzoeken welke belangrijke informatie uit andere empirische studies te verkrijgen valt. We zullen ons daarbij vooral oriënteren op voor Nederland verricht onderzoek. Uit deze verkenning leiden we enkele overheersende factoren af voor regionale groei-processen in Nederland, die we vervolgens zoveel mogelijk een kwantitatieve inhoud zullen geven. Voor elk daarvan voeren we dan later (in hoofdstuk 6) een globaal, partiële toetsing van de belangrijkheid ervan uit aan de hand van de in deze

studie beschikbare bedrijfstakgegevens. Een belangrijk vraagstuk dat zich hierbij aandient is dat van een mogelijke temporele mutatie in het gewicht der lokatiefactoren. Is er sprake van zo'n mutatie en zo ja vindt deze in bepaalde regio's generiek plaats voor alle activiteiten of selectief voor bepaalde typen activiteiten? Dit vraagstuk is daarom zo belangrijk, omdat het antwoord erop de basis legt voor toekomstprognoses van regionale groeiprocessen.

In het nu volgende zal één, wellicht zeer belangrijke, factor niet uitdrukkelijk vermeld worden. Dat betreft de uitwerking van het regionale beleid van de overheid. Voor de probleemstelling in deze studie vormt dit zo'n cruciale factor, dat een afzonderlijke behandeling ervan beter op zijn plaats is. Dat zal in hoofdstuk 5 gebeuren.

4.2. Relevante lokatiefactoren in andere studies

Een groot aantal factoren kan in principe aangeduid worden als relevant voor de mogelijkheden tot economische activiteiten in de verschillende regio's. In de zogenaamde Reb-methodiek van de Kamers van Koophandel duidt men deze factoren te zamen aan met de term produktiemilieu: het geheel van externe condities die voor de lokatiekeuze en het functioneren van bedrijven en instellingen van betekenis zijn (Reo, 1979, p. 35, 36). Deze externe condities, voor zover regionaal van belang, kunnen als volgt gegroepeerd worden (Reo, 1979, p. 36 e.v.):

1. Samenstelling van en relaties binnen de produktiestructuur.
2. Kwantiteit en kwaliteit arbeidsaanbod.
3. Bedrijfsruimte (grond, kantoren): beschikbaarheid en prijs.
4. Verkeersinfrastructuur en bereikbaarheid voor leveranciers en afnemers.
5. Capaciteit en kosten nutsvoorzieningen.
6. Consumentenmarkt.
7. Natuurlijk milieu (voorziening grondstoffen, milieunormen).
8. Woon-, leef- en voorzieningenmilieu.
9. Institutioneel kader.
10. Beleidskader, o.a. financiële tegemoetkomingen van de overheid.

Bij mobiliteitsonderzoek van bedrijven worden voor elk van deze groepen doorgaans een aantal indicatoren geselecteerd, waarvoor dan nagegaan wordt hoe belangrijk deze voor de ondernemers geweest zijn. Voor de periode 1950-62 vond een breed opgezet mobiliteitsonderzoek voor de industrie plaats, waarover gerapporteerd is in Reinink, 1970. Het diepgaande onderzoek naar migratiemotieven had echter alleen betrekking op de metaalindustrie, voor de jaren 1959-1962 (151 bedrijven). Een recent landelijk onderzoek voor industrie en diensten is beschreven in Pellenbarg, 1976, 1977. Dit landelijke onderzoek betrof slechts 50 bedrijven verplaatst in de jaren 1974 en 1975 (plus nog 14 die in 1970 en 1971 Amsterdam verlieten). Een zeer overzichtelijke bespreking van deze en een aantal andere recente partiële mobiliteitsstudies is te vinden in Pellenbarg, 1979.

Hoewel de genoemde en de vele andere mobiliteitsstudies elk op zich een erg partieel beeld geven van de belangrijkheid van lokatiefactoren, duiden de resultaten wèl in eenzelfde richting. In de jaren vijftig werden arbeidsaanbod en bedrijfsruimte als belangrijkste migratiemotieven genoemd in de industrie, met de eerste dominerend, terwijl het onderzoek voor de metaalindustrie ook de geografische bereikbaarheid en financiële tegemoetkomingen als belangrijke factoren aanmerkt. Bij de verplaatsingen vond in deze periode een belangrijk deel over lange afstand plaats, bijvoorbeeld 47% van partiële verplaatsingen betrof een afstand van meer dan 50 km. Uit de diverse recente deelstudies voor de jaren zestig en zeventig voor industrie en/of diensten concludeert Pellenbarg, 1979 dat bedrijfsruimte, bereikbaarheid en arbeidsmarkt de voornaamste lokatiefactoren waren, met de eerste twee hiervan dominerend. Het merendeel der verhuizingen vond over korte afstand plaats (suburbanisatie binnen het westen), waaraan angst voor verlies van personeel en klanten ten grondslag lag. Deze constatering geeft aan dat de factor arbeidsmarkt wellicht belangrijker was dan uit de genoemde motieven blijkt en dat de afzetmarkt eveneens een belangrijke rol speelde. Volgens Pellenbarg, 1977 is er in de jaren zestig en zeventig sprake van een toegenomen agglomeratiegevoeligheid bij de lokatiekeuze tot uiting komend in relatief meer migraties over korte afstand (binnen het westen of naar het zogenaamde Halfweggebied) dan migraties over langere afstand. De deconcentratie van bedrijvigheid vanuit het westen was in deze jaren minder omvangrijk dan in de jaren vijftig. Het suburbanisatieproces vanuit de agglomeratie overheerste sterk.

Bovengenoemde studies, gebaseerd op enquêtes bij ondernemers, geven slechts een partiële indruk van relevante lokatiefactoren (namelijk voor een kleine steekproef in bepaalde jaren). Een andere groep empirische studies beschouwt of de totaal migratie of de totale groei van regio's en onderzoekt de samenhangen hiervan met lokatiefactoren op geaggregeerd niveau.

We zullen hier niet ingaan op empirische studies die in andere landen uitgevoerd zijn. Een goed overzicht daarvan is te vinden in Molle, 1977 en Molle en Beumer, z.j.

Voor wat Nederland betreft moet allereerst de pioniersstudie van Vanhove, 1962 genoemd worden. Hij ging allereerst na of de decentralisatie van 20 bedrijfstakken vanuit het westen in de jaren vijftig samenhang vertoonde met bedrijfstakkenmerken. Een positieve samenhang werd gevonden met de groei van de bedrijfstak en het aandeel van arbeidskosten in de toegevoegde waarde en een negatieve met transportkosten en het aandeel van geschoolden. Vervolgens werd nagegaan met welke factoren de werkgelegenheidsontwikkeling in de industrie in de jaren vijftig in 42 regio's correleerde. Een positieve samenhang werd gevonden met de "structurele" werkloosheid (als maat voor het arbeidsaanbod) een negatieve met het gemiddeld inkomen (als maat voor het loonniveau). Van Duijn, 1975b, heeft deze studie herhaald voor de jaren

zestig. Hij vond een positieve samenhang met de arbeidsreserve en de industriële structuur (aandeel chemie en metaal aan begin van de periode) en een negatieve met de bevolkingsdichtheid, de industrialisatiegraad (deel beroepsbevolking werkzaam in de industrie) en het regionaal inkomen. Bartels en Roosma, 1979 beschouwden de provinciale werkgelegenheidsontwikkeling in de dienstensector in de jaren zeventig en vonden een positieve samenhang met een maatstaf voor de centrale ligging van de regio, de bevolkingstoename en de toename van de totale economische bedrijvigheid. Molle, 1977 bekeek de korte-afstand bedrijfsmigratie vanuit Amsterdam voor de jaren 1966-73 en vond dat emigratie vooral plaatsvond in geval van gebrek aan ruimte en transportproblemen en dat de keuze van de nieuwe lokatie vooral bepaald werd door de beschikbare ruimte, het voorzieningenniveau en de bereikbaarheid.

Van de twee regionale modellen die op het CPB ontwikkeld zijn sluit het Regionale Arbeidsmarkt Model (RAM) het best aan bij ons thema (CPB, 1973). Voor drie sectoren: industrie, bouw, diensten wordt de regionale component uit een decompositie-analyse (zoals in hoofdstuk 3 beschreven) gerelateerd aan enkele lokatiefactoren. Met provinciale gegevens voor 1955-60, 1960-65 werden de volgende relevante lokatiefactoren geselecteerd:

- voor de industrie: groei beroepsbevolking (excl. migratie), "potentiële" arbeidsreserve, en investeringspremies (géén significante samenhang);
- voor de diensten: groei totale regionale werkgelegenheid (vertraagd) en aandeel diensten aan begin van de periode;
- voor de bouw: "potentiële" arbeidsreserve, verandering groeitempo totale werkgelegenheid en aandeel van de sector aan begin van de periode.

Onlangs heeft Suijker, 1979 op erg interessante wijze de industrievergelijking van het RAM herschat, met provinciale jaarcijfers van de werkgelegenheid in de jaren 1955 t/m 65 en 1973 t/m 76. De regionale component wordt in deze studie verklaard uit: het werkloosheidsniveau (4 jrs. gemiddelde), de groei van de beroepsbevolking excl. migratie (4 jrs. gemiddelde), investeringspremies, een conjunctuurindicator en voor een aantal provincies dummy's (negatief voor Drenthe, positief voor Zeeland, Overijssel, Gelderland en Limburg). Het interessante is dat voor de eerste drie variabelen in de tijd variabele coëfficiënten worden verondersteld, namelijk door ze als functie van de nationale groei in de werkgelegenheid te definiëren. Hierdoor is de samenhang met deze variabelen in de jaren zeventig bijvoorbeeld maar half zo groot als in de jaren vijftig, hetgeen overeenkomt met de hypothese dat als de nationale groei groot is er meer mogelijkheden tot verandering van het spreidingsbeleid bestaan. De samenhang met de conjunctuur brengt tot uitdrukking dat probleemgebieden hiervoor gevoeliger zijn dan andere regio's: bij recessies een relatief sterkere negatieve invloed, bij hoogconjunctuur een relatief positieve. Bij de schatting is de significantie van de bovengenoemde functie van de nationale werkgelegenheidsgroei niet getoetst, de parameters zijn namelijk geprikt.

Het meest significant waren de twee arbeidsaanbodvariabelen en enkele dummy's, terwijl de mate van samenhang nogal laag was ($R^2 = 0.64$).

Het RAM-model is te beschouwen als een vereenvoudigde versie van het zogenaamde REM-model van het CPB (het Regionaal Economisch Model, zie Van Delft e.a., 1977). Voor de industrie fungeren hierin bijvoorbeeld als lokatiefactoren: een indicator voor de ligging ten opzichte van het westen, de arbeidsreserve, de investeringsprijs (deze twee variabelen zijn beide gewogen met de inverse van de nationale werkloosheid: naarmate deze hoger is, is de invloed van beide variabelen geringer), bevolkingsdichtheid (als benadering van de kwaliteit van arbeid en andere agglomeratievoordelen). Voor de diensten met name de mutatie van de regionale produktie (deze is bepalend voor het verzorgende deel), een maatstaf voor de ligging ten opzichte van de bevolkingsspreiding, en de arbeidsreserve. Met de gepubliceerde schattingsresultaten is het jammer genoeg niet mogelijk een oordeel te vormen over de kwaliteit hiervan.

Uit dit beknopte en deels selectieve overzicht van een aantal relevante empirische studies blijkt dat we maar moeilijk tot ondubbelzinnige uitspraken kunnen komen over de relatieve belangrijkheid van diverse lokatiefactoren. Namelijk de voornaamste bevindingen kunnen als volgt worden samengevat:

- de beschikbaarheid van bedrijfsruimte komt uit micro-studies als belangrijke factor naar voren, maar is bij geaggregeerde studies niet getoetst. Het gaat hier om de aanwezigheid van industrieterreinen, van kantoorgebouwen en de prijs van beide;
- de totaal beschikbare arbeid blijkt in beide type studies een belangrijke factor, althans voor de industrie, maar de belangrijkheid lijkt afgenomen met het terugvallen van de totale industriële groei. In de visie van het CPB is een krappe arbeidsmarkt in het westen (zoals in de jaren zestig) de motor achter een deconcentratie van arbeidsplaatsen vanuit dit gebied (zie hiervoor CPB, 1976 en ook de nota RSEB, 1977);
- uit gedesaggregeerde studies blijkt de bereikbaarheid een belangrijke factor te zijn. Dat geldt zowel voor leveranciers van inputs, als afnemers van outputs. Op globaal regionaal niveau betekent dit dat nationaal gerichte activiteiten een aantrekkelijke lokatie vinden in of nabij het economische centrum van het land. Voor activiteiten die voor inputs of outputs op het buitenland zijn aangewezen, geldt dit ten dele ook indien hiervoor van water- of luchttransport gebruik gemaakt wordt. Voor internationaal wegtransport liggen de zuidelijke provincies relatief gunstig. Regionaal verzorgende activiteiten, met name in de dienstensector, zijn voor hun ontwikkeling natuurlijk afhankelijk van de bevolking en de aanwezigheid van allerlei economische activiteiten;
- agglomeraties in het westen oefenen enerzijds een aantrekkingskracht uit door een aantal daar geconcentreerde voordelen (diversiteit in kwaliteit arbeid, goede bereikbaarheid van afnemers en leveranciers,

informatievoorziening), anderzijds kan de concentratie van economische activiteiten de verdere groeimogelijkheden beperken. Voor de industrie lijkt dit laatste effect belangrijker dan het eerste te zijn geweest in de jaren vijftig en zestig (bijv. volgens de studies van Vanhove en Van Duijn), terwijl recenter wellicht het eerste overheerst (Jansen, 1979 en Pellenburg, 1979). Bij de dienstensector is wat het niet-regionaal gebonden deel ervan betreft, in elk geval in recente jaren een positieve samenhang met agglomeratiefactoren aan te geven. De toenemende mobiliteit binnen de diensten (Pellenburg, 1979) betreft dan ook korte-afstand suburbanisatie bij de westelijke agglomeraties en decentralisatie naar de Halfwegzone. Voor een specifiek deel van de niet-verzorgende diensten, en een deel van de industrie, namelijk kantooractiviteiten, is de sterke binding aan grote agglomeraties in de Randstad duidelijk (hier is 70 à 80% van de kantoorfuncties te vinden, zie Rompelman, 1979 en De Smidt, 1979);

- er is voor de Nederlandse situatie weinig bekend over verschillen in belangrijkheid van lokatiefactoren tussen de verschillende bedrijfstakken. Het onderscheid in de vermelde studies gaat meestal niet verder dan dat in enkele globale sectoren. Het is de vraag in welke mate bevindingen voor dit sterk geaggregeerde niveau voor de verschillende bedrijfstakken van toepassing zijn;
- de invloed van overheidsbeleid, buiten de voorziening en subsidiëring van industrieterreinen, is niet ondubbelzinnig vastgesteld. In gesaggregeerde studies wordt zowel een belangrijke positieve werking gemeld (Reinink, 1970) als géén te onderscheiden invloed (Pellenburg, 1977). Op geaggregeerd niveau wijzen sommige studies op positieve effecten, maar de gebruikte methodologische aanpak is te twijfelachtig om hieruit definitieve conclusies te trekken;
- uit de mobiliteitsstudies blijkt de bedrijfstak-mobiliteit niet samen te hangen met het expansieve karakter van een bedrijfstak (Reinink, 1970, Grit c.s., 1977, Pellenburg, 1979). Dat wil niet zeggen dat voor expansieve bedrijfstakken de groeimogelijkheden buiten het economische centrum niet beter waren. De expansie van deze takken (zie hoofdstuk 3) ging immers buiten dit centrum sneller. Verder droegen grote ondernemingen, die een flink deel van deze expansieve activiteiten controleerden (Philips, Unilever, AKZO, e.d.), in belangrijke mate bij tot de industriële groei buiten het centrum, met name in de jaren zestig (zie hiervoor Jansen, 1979). Het waren dan wel vooral produktie-eenheden die voor expansie buiten het centrum in aanmerking kwamen;
- in deze empirische studies worden verklarende factoren in geval van dalende werkgelegenheid niet afzonderlijk beschouwd. Het is echter aannemelijk dat deze anders zijn dan de vestigingsfactoren bij expansieve activiteiten. Factoren als: het type activiteiten wat in de bedrijfstak overheerst (bijv. beslissingseenheden versus produktie-eenheden), de arbeidsintensiteit van het produktieproces, de samenstelling van het produktenpakket binnen bedrijfstakken, het technologische potentieel, overheidssteun, e.d. zullen in stagnerende takken regionale groeiverschillen mede verklaren. Deze factoren zijn evenwel regionaal nauwelijks te kwantificeren.

4.3. De voornaamste lokatiefactoren nader beoordeeld

Bovenstaande constatering geven aan dat er op basis van bestaande empirische studies géén inzicht te krijgen is in het relatieve belang van verklarende factoren voor de bedrijfstakgewijze werkgelegenheids-groei. We zouden kunnen proberen deze leemte op te vullen door de eerder gepresenteerde groeicijfers per bedrijfstak met een doorsnee-analyse statistisch te relateren aan de voornaamste boven gepresenteerde regionale indicatoren. Zo'n poging wordt bijvoorbeeld momenteel door NEI-medewerkers ondernomen (zie Moller en Beumer, z.j.). We zijn echter van mening dat ook in dat geval géén ondubbelzinnige uitspraken over het relatieve kwantitatieve belang van lokatiefactoren voor de groeipotentie per bedrijfstak te verkrijgen zijn. Waarom niet?

- de aard van de hier onderscheiden bedrijfstakken verschilt nog aanzienlijk tussen provincies, zodat ook de relevante vestigingsfactoren voor een bedrijfstak per provincie kunnen verschillen. Hiermee is in een provinciale doorsnee-analyse niet goed rekening te houden;
- verschillende van de bovengenoemde factoren zijn niet kwantitatief meetbaar, en lenen zich zodoende niet goed voor een statistische analyse;
- sommige vestigingsfactoren vertonen empirisch een sterke samenhang (bijvoorbeeld: beschikbare ruimte, beschikbare arbeid, overheidsbeleid) zodat de afzonderlijke bijdrage van elk in een statistische analyse nauwelijks meetbaar zal zijn;
- de voor zo'n analyse noodzakelijke veronderstelling van interprovinciaal constante coëfficiënten is a priori niet acceptabel. Immers, een bepaalde beschikbaarheid aan bijvoorbeeld bedrijfsterreinen zal in Groningen een andere uitwerking hebben dan in Gelderland, o.a. vanwege de ligging van deze provincies;
- ook in de tijd varieert de relatieve belangrijkheid van de verklarende factoren, wat de mogelijkheden tot statistische analyse erg beperkt, mede vanwege de beschikbaarheid van slechts elf provinciale waarnemingen.

Om deze redenen hebben we géén pogingen ondernomen om de samenhang tussen het provinciale werkgelegenheidsverloop per bedrijfstak en enkele verklarende factoren kwantitatief te schatten. Als alternatief proberen we met een kwalitatieve globale benadering enkele samenhangen bloot te leggen. We zullen daarbij verklarende factoren minder op zichzelf beschouwen, maar meer als onderdelen van clusters van veelal onderling collineaire indicatoren. Als uitgangspunt is het aantrekkelijk een overzichtelijke profielschets van de belangrijkste algemene provinciale lokatiefactoren bij de hand te hebben. In tabel 4.1 is zo'n profielschets gegeven met zoveel mogelijk kwantitatieve indicatoren.

Voordat we trachten de bedrijfstakgewijze groei te relateren aan deze profielen, breiden we deze eerst nog uit met indicatoren voor het regionale overheidsbeleid. Dat gebeurt in het volgende hoofdstuk.

Tabel 4.1. Kwalitatieve profielschetsen provinciale lokatiefactoren

	Beschikbare ruimte grond (ind.terr.)		Arbeid		beloning	Bereik-		Regionale		Concentratie bev.+activ. (aanwezigheid agglom.-effect.)			
			kantoren	kwantiteit		kwantiteit	baaerheid	consum.markt					
			(1)	(2)	(3)	1960	1971	(4)	(5)	(6)	(7)		
Groningen	350	-	4,5	80	0,88	9	18	82	0	100	0,6	93	-
Friesland	170	-	4,3	82	1,04	7	17	77	-	118	0,6	84	--
Drenthe	230	-	6,4	79	1,72	6	17	79	-	124	1,3	80	--
Overijssel	260	-	2,6	76	1,48	7	16	79	0	167	1,5	91	-
Gelderland	230	0	2,1	77	1,97	9	19	83	0	231	1,6	90	0
Utrecht	200	+	1,5	76	1,84	13	25	85	0	258	1,6	105	+
Noord Holland	220	+	1,6	76	0,89	13	23	88	++	245	1,0	116	+
Zuid Holland	300	+	1,5	78	0,95	12	22	89	++	253	1,1	111	++
Zeeland	540	-	2,7	82	0,98	8	18	80	+	113	0,7	94	--
Noord Brabant	230	0	2,7	76	2,19	9	19	83	+	222	1,8	87	0
Limburg	350	-	2,2	78	1,68	9	18	86	+	133	1,6	89	0
Nederland				77		10	20	84					

Toelichting.

De indicatoren zijn op de volgende manier gemeten:

Grond: aanwezige opp. industrieterrein in 1976 (Bron Regionaal Statistisch Zakboek, 1977, p. 3) gedeeld door de industriële werkgelegenheid in 1974 (in m² per arbeidsplaats);

Kantoren: zeer ruwe indicator, gebaseerd op De Smidt, 1979, met + = relatief veel aanbod, 0 = matig aanbod m.n. in recente periode, - = geen opvallende overconcentratie van kantooractiviteiten

Werklozen (1): gemiddelde mannelijke werkloosheid 1952-1975 uit Bartels, 1977.

Niet-werkende vrouwen (2): percentage van vrouwen boven 15 jaar wat in 1960 niet werkte. Bron: Sociale Maandstatistiek CBS, mei 1977.

Toename bevolking 15-65 jaar (3): gemiddelde jaargroei 1955/77, berekend uit tabel 2.3.

Kwaliteit arbeidsaanbod: percentage beroepsbevolking met middelbare opleiding en hoger. Bron: volkstelling 1960 en 1971. De cijfers voor 1971 hebben alleen betrekking op personen waarvan de opleiding bekend was.

In 1960 werden personen waarvan de opleiding onbekend was daarentegen bij de groep "lager niveau" meegeteld.

Beloning: verdiend weekloon in gulden van mannelijke, ongeschoolde nijverheidsarbeiders 25 jr. en ouder. okt. 1959. ontleend aan Vanhove, 1962, p. 67.

Internationale bereikbaarheid (4): globale indruk op basis van aanwezigheid zeehavens, luchthavens, en ligging voor internationaal wegtransport. ++ = zeer gunstig, + = gunstig, - = slecht, 0 = niet opvallend goed of slecht.

Nationale bereikbaarheid (5): ligging t.o.v. nationale bevolkings spreiding, gemeten met bevolkingspotentiaal (voor bevolking 1973), ontleend aan Bartels en Roosma, 1979. Deze indicator stemt kwalitatief goed overeen met de "ponoswaarden" voor wegvervoer, gepresenteerd in Pellenburg, 1977.

Bevolkingsgroei (6): gemiddelde jaarlijkse groei bevolking, uit Regionaal Statistisch Zakboek, 1977, p. 8.

Inkomensniveau (7): inkomen per hoofd, met Nederlandse niveau op 100, uit Van Duijn, 1979.

Concentratie bevolking en activiteiten: gebaseerd op bevolkingsdichtheid en aantal stedelijke agglomeraties (zie voor dit laatste Van den Berg, c.s., 1979). ++ = zeer sterke concentratie, + = sterk, 0 = matig, - = zwak, -- = zeer zwak.

5. WOORD EN DAAD IN DE REGIONAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

5.1. Enkele beperkingen vooraf

Bij de in hoofdstuk 4 vermelde vestigingsfactoren is al terloops het overheidsoptreden ter sprake geweest. We zullen dat in dit hoofdstuk verder uitdiepen. Daarbij moeten we ons een aantal beperkingen opleggen.

We richten ons allereerst op het handelen van de nationale overheid. Andere bestuursniveaus, zoals het supranationale (EG) en het lokale en provinciale, worden hier buiten beschouwing gelaten. De reden hiervoor is dat de belangrijkste bevoegdheden voor het voeren van regionaal beleid, zeker wat het economische aspect betreft, bij de nationale overheid te vinden zijn. Het Europese regionale beleid heeft voor Nederland als enige belangrijke consequenties: een maximum aan de nationale regionale steun (20% op investeringen momenteel), en bijdragen voor enkele infrastructuurprojecten (voor een verdere behandeling van dit beleid, zie: Mangé, 1977 en Smit, 1976). De lokale overheid heeft wel een belangrijke invloed op het ruimtegebruik, zoals door middel van woningbouw, aanleg en prijs van industrieterreinen, afgifte van bouwen hinderwetvergunningen en het niveau van gemeentelijke belastingen. De bevoegdheden van de provinciale overheid zijn beperkter en betreffen alleen het opstellen van streekplannen en soms het hanteren van milieunormen. De instrumenten om de ontwikkeling van economische activiteiten te beïnvloeden moeten zodoende vooral op nationaal niveau gezocht worden, zoals verderop gedemonstreerd zal worden. Het nationaal ontworpen beleid bepaalt in feite de mogelijkheden van lagere bestuursniveaus om in te grijpen in deze ontwikkeling, want de centrale overheid stelt de beschikbare financiële middelen vast en verdeelt deze over regio's.

Vervolgens gaat het ons hier om het overheidsbeleid gericht op beïnvloeding van de regionale ontwikkeling van economische activiteiten. Daarom staat het regionaal (sociaal-) economische beleid (REB) centraal. Voor zover in dit kader van belang, zullen ook relevante aspecten van het ruimtelijke orderingsbeleid (ROB) genoemd worden.

Ten slotte moet opgemerkt worden dat het onmogelijk is een juiste indicatie van overheidsinspanningen voor regio's te geven. Immers vrijwel alle overheidsactiviteiten hebben een ruimtelijk gedifferentieerde uitwerking, en door een deel ervan wordt mede de economische groeipotentie van regio's beïnvloed. Maar een klein deel van de overheidsactiviteiten wordt evenwel als typisch regionaal beleid gepresenteerd. Een bestudering van de inhoud van dit laatste geeft dus géén volledig beeld van de inspanningen van de centrale overheid voor de verschillende regio's in het land. Waar mogelijk proberen we in het verdere vervolg van dit hoofdstuk dit probleem te omzeilen.

5.2. Algemene karakteristieken van het in Nederland gevoerde regionaal-economische beleid

In de in dit rapport beschouwde periode is er steeds sprake geweest van overheidsacties om de regionale economische ontwikkeling te beïnvloeden. Hoewel de concrete uitwerking hiervan in de loop der jaren veranderde, kunnen er toch een aantal vaste, algemene lijnen in dit beleid aangegeven worden. We noemen de belangrijkste:

1. Over de hele periode is er sprake geweest van een tweetal hoofd-doelstellingen.

Enerzijds het verbeteren van de situatie van zwakke regio's. Het beleid was daarbij vrijwel uitsluitend gericht op het werkgelegenheidsaspect. Met een aantal stimuleringsmaatregelen werd geprobeerd de werkgelegenheidsontwikkeling in regio's met grote werkloosheid te stimuleren. In beleidsnota's werd verder wel verwezen naar doelvariabelen als het regionale inkomensniveau en de kwaliteit van beschikbare arbeidsplaatsen, maar deze indicatoren speelden in de uitwerking van het beleid géén rol van betekenis. Het kwantitatieve werkgelegenheidsaspect heeft steeds overheerst (zie ook SER, 1978 voor deze visie).

Anderzijds de wens een betere spreiding van bevolking en economische activiteiten over het land te bereiken. Ook over vrijwel de gehele periode was er sprake van bezorgdheid over een te sterke concentratie van bevolking en economische activiteiten in een beperkt deel van het land: de Randstad. Veelvuldig is gewezen op de nadelen hiervan, en werd daarom de wens geuit een "betere" spreiding over het land te bewerkstelligen. Lange tijd bleef het echter voornamelijk bij woorden. De eerstgenoemde werkgelegenheidsdoelstelling kreeg het zwaarste gewicht en er werd gehoopt dat het spreidingsdoel daarmee automatisch gerealiseerd zou worden. Deze verwachting werd in de zesde nota inzake de industrialisatie van Nederland (1958, minister Zijlstra, blz. 39) treffend expliciet verwoord: "Het beleid had ten doel door een impuls van nieuwe werkgelegenheid de stagnerende economische ontwikkelingen in gebieden met acute structurele werkloosheid tot nieuw leven te brengen. Dat hierdoor tot op zekere hoogte de spreiding van de werkgelegenheid en dus van de bevolking over het gehele land mede in de hand werd gewerkt, was een bijkomend - zij het belangrijk - verschijnsel" en (blz. 40): "Wil men tot spreiding van de industrie en de ontlasting van het Westen komen, dan zal de oplossing moeten worden gezocht in een positief optreden van de overheid, namelijk door verbetering van vestigingsfactoren in bepaalde regionen en plaatsen buiten de Randstad". Uit deze visie vloeide voort het ontbreken van een actief afremmingsbeleid van de Randstad. Hoewel er aan het eind van de jaren zestig, begin jaren zeventig wél enkele afremmingsmaatregelen geconcretiseerd werden zijn deze niet erg voortvarend toegepast (zie later). Recenter lijkt men de voordelen van de concentratie in het Westen voor de nationale economie weer groter in te schatten dan de nadelen (gezien het groeikernenbeleid van de R.O. bijvoorbeeld, zie verderop).

2. Bij het vorm geven van het beleid overheerste het uitgangspunt dat het "werk naar de mensen" gebracht moet worden en niet omgekeerd. In een klein deel van de periode werd migratie van arbeidskrachten naar werkgelegenheidscentra wel gestimuleerd, maar in veel mindere mate dan de stimulering van kapitaalinvesterings in zwakke regio's.
3. Gezien het bestaande economische stelsel, met een volledige decentralisatie van de beslissing waar geproduceerd wordt op het niveau van individuele ondernemingen, was er de meeste ruimte voor globale indirecte maatregelen (maatregelen die een directe werking hebben op de factoren die de voorkeuren bij de lokatiekeuze beïnvloeden, en zodoende slechts indirect via het marktmechanisme deze lokatie zelf bepalen). Voor maatregelen die direct in de vorm van geboden of verboden de lokatie bepalen is in zo'n stelsel weinig ruimte. Wel blijkt dat deze ruimte in de loop der tijd is toegenomen, zodat dit type maatregelen inmiddels een bescheiden plaats heeft ingenomen in het beleidsinstrumentarium.
4. Bij de indirecte stimuleringsmaatregelen namen twee typen maatregelen de voornaamste plaats in:
 - verbeteringen in infrastructuur;
 - subsidies op gebruik van produktiefactoren.Bij de subsidies is steeds in sterke mate vertrouwd op generiek werkende kapitaal- en grondsubsidies, die in enkele jaren werden voorzien van een arbeidsplaatsencriterium. In feite passen deze slecht in het bestaande economische stelsel, omdat ze concurrentievervalsend werken. Daarom zijn investeringssubsidies in de jaren vijftig en zestig vrijwel steeds als tijdelijke maatregelen geïntroduceerd, waarvan men verwachtte dat ze na relatief korte tijd niet meer nodig zouden zijn. Deze verwachting is echter niet uitgekomen, zodat meer recent erkend lijkt dat deze subsidies eerder dienen als permanente compensatie van structurele lokatienadelen van bepaalde regio's.
5. De maatregelen in het kader van het REB waren niet gebaseerd op een visie omtrent verwachte en/of wenselijke bedrijfstakontwikkelingen. Het enige sectorale onderscheid wat gemaakt werd was dat in de jaren vijftig en zestig de stimulering alleen op de industrie gericht was. De dienstensector is pas erg laat bij het beleid betrokken, en dan aanvankelijk alleen het zogenaamde stuwende deel. Pas heel recent, met de invoering van de WIR, is er ook een bescheiden plaats ingeruimd voor resterende economische activiteiten zoals verzorgende diensten en landbouw bijvoorbeeld. Ook hieruit blijkt al dat de doelstelling verbetering van de economische structuur van zwakke regio's bij het ontwerpen van maatregelen weinig serieus genomen werd.

Ten einde bovenstaande uitspraken te onderbouwen, geven we een beknopt overzicht van de evolutie van de beleidsmaatregelen in de bestudeerde periode (paragraaf 5.3). Daarna presenteren we een aantal kwantitatieve indicaties voor de beleidsdaden (paragraaf 5.4). Voor we dat doen, moet nogmaals opgemerkt worden dat het beeld maar partieel is, omdat het

gebruik van een aantal mogelijk belangrijke instrumenten in een beperkt onderzoek als dit niet eenvoudig te achterhalen was. Het betreft:

- subsiëring van energiegebruik. Het is bekend dat voor sommige energie-intensieve vestigingen een lagere gebruiksprijs is vastgesteld, maar het is niet bekend in welke mate dit gebeurde en in welke gevallen precies (voorbeelden waarvan bekend is dat energiesubsidies verstrekt worden zijn Aldel in Delfzijl en Hoechst in Vlissingen);
- de ruimtelijke spreiding van overheidsactiviteiten en bestedingen. Zoals eerder opgemerkt heeft vrijwel elke overheidsactie een ruimtelijke implicatie. Het was voor dit rapport niet doenlijk een inventarisatie van zulke implicaties voor de regionale werkgelegenheid op te zetten. We zullen enkele onderdelen wël noemen. Bij infrastructuurele werken moeten we bedenken dat deze, voor zover het te stimuleren regio's betreft, gedeeltelijk afzonderlijk onder het regionale beleid vermeld worden. Maar buiten deze programma's en buiten deze regio's, zijn er nog tal van infrastructuurele werken's die wellicht veel belangrijker zijn voor ruimtelijke ontwikkeling. We zullen verderop trachten hiermee rekening te houden.

5.3. Overzicht van het REB-instrumentarium in de periode 1950-1979

Direct na de oorlog overheerste de nationale taak de negatieve effecten van de oorlog ongedaan te maken, met name door herstel van de verwoeste infrastructuur. Als doelstelling hierbij fungeerde een snelle groei van de nationale produktie, gebaseerd op snelle industrialisatie. Het hierop gerichte industrialisatiebeleid kreeg gestalte in de verschillende industrialisatienota's waarvan de eerste in 1949 verscheen. Deze nota's hadden als voornaamste doel enige coördinatie aan te brengen in het optreden van het particuliere bedrijfsleven. In de eerste nota werd duidelijk gemaakt dat hiervoor vrijwel alleen indirecte, stimuleringsmaatregelen gebruikt zouden worden (subsidies, voorlichting, lagere belastingen, Marshallhulp, stimuleren onderzoek bij TNO en ETI's). Alleen bij belangrijk geachte, maar voor particuliere ondernemers onaantrekkelijke activiteiten zou de overheid zelf actief zijn. Het na de oorlog kortstondig gehanteerde stelsel van vergunningen voor vestiging van bedrijven werd zo snel mogelijk afgeschaft, om het particuliere initiatief een grotere mate van vrijheid te geven.

Aan het eind van de jaren veertig was dit nationale streven zo overheersend dat er nog geen wettelijke vastgelegde instrumenten voor het regionale beleid aanwezig waren. Men zag de nationale wederopbouw gebaseerd op de historisch aanwezige concentratie van activiteiten in het Westen. Daarom lag de prioriteit bij grote infrastructuurprojecten in dit deel van het land. In de eerste Industrialisatienota bleef het bij enige lippendienst aan de wenselijkheid van een enigszins ruimtelijk gespreide industrialisatie.

Vanaf het begin der jaren vijftig is er expliciet aandacht geschonken aan de situatie van economisch zwakke regio's. De gebieden waarom het ging en de maatregelen die genomen werden, varieerden in de loop der

tijd. Bij het nu volgende overzicht hebben we een opsplitsing in deelperioden aangebracht gebaseerd op het tot stand komen van significante veranderingen in wettelijke regelingen. De hierin vervatte informatie is verkregen uit: beleidsnota's, begrotingen en de toelichtingen daarop van het Ministerie van EZ, publikaties in de Staatscourant, een aantal studies over regionaal beleid in Nederland, met name Bartels en Roosma, 1979, Cremers, 1975 en Vanhove, 1962.

I. Periode 1951 t/m 1958

Hoewel het vraagstuk van de nationale wederopbouw ook in deze jaren sterk overheerste, werd toch weer snel aandacht gevraagd voor de regionale problematiek. Reeds voor de oorlog was er bezorgdheid bij de nationale overheid over de problematische situatie van Z.O. Drenthe. Deze zorg keerde na de oorlog terug, door het optreden van uitzonderlijke werkgelegenheidsproblemen, veroorzaakt door o.a. ontwikkelingen in de economische structuur. De werkgelegenheid in de veenproductie liep namelijk structureel terug, terwijl daarnaast het arbeidsaanbod structureel toenam door een sterke bevolkingsgroei. Na veel overleg aan het eind van de jaren veertig kwam in 1951 de eerste officiële beleidsdaad tot stand. Op 31 juli werd bij wet een ontwikkelingsplan voor Z.O. Drenthe vastgesteld, om de industrialisatie hier te bevorderen. Het voornaamste instrument werd gevormd door investeringen in infrastructuur (industrieterreinen, openbare nutsvoorzieningen). Hiervoor werd 5 miljoen gulden uit de Marshallhulp afgezonderd.

Na deze eerste concrete stappen volgde in 1952 een ruimere concretisering van het regionale beleid voor een groter deel van het land. In voorgaande jaren was in een aantal beleidsnota's de visie van de nationale overheid op het regionale vraagstuk geformuleerd (met name in de Tweede Industrialisatienota, 1950 en de Nota Landelijke Spreiding der industrialisatie door concentratie, 1951). Hieruit bleek dat de volgende doelstellingen als uitgangspunt van het beleid dienden:

- tegengaan van grote tekorten aan arbeidsplaatsen in sommige regio's (bijv. in agrarische regio's, waar een snelle uitstoot uit de landbouw plaatsvond), door het stimuleren van industriële activiteiten en van emigratie van arbeidskrachten;
- voorkomen van te sterke concentratie van de industrie in het Westen. Aan deze concentratie zag men namelijk belangrijke nadelen verbonden: verlies van goede landbouwgrond in dit deel van het land, stijgende gemiddelde kosten bij verdere concentratie, een sociaal onverantwoord omvang van arbeidsmigratie en een te grote nationale gevoeligheid voor rampsituaties.

Het streven werd gericht op decentralisatie van de industriële ontwikkeling, maar wel ruimtelijk enigszins geconcentreerd om een efficiënte productie te garanderen. Dit streven staat bekend als geconcentreerde (of gebundelde) decentralisatie. Het is tot op heden een belangrijk uitgangspunt van het Nederlandse regionale beleid.

De vormgeving van het instrumentarium en de keuze van de gebieden waar beleid gevoerd zou worden, waren echter enkel op het eerste uitgangspunt gebaseerd. Ruimtelijk richtte het beleid zich op gebieden met

structurele werkgelegenheidsproblemen (met name ten gevolge van uitstoot uit de landbouw en veenwinning) tot uiting komend in hoge werkloosheidsniveaus, waar migratie géén afdoende oplossing kon betekenen, terwijl een oplossing door industrialisatie middels verbetering van vestigingsfactoren mogelijk geacht werd (Tweede Industrialisatienota, 1950). Zo werden in de wet op de Ontwikkelingsplannen van 23 juli 1952 in totaal negen ontwikkelingsgebieden vastgelegd:

Oost Groningen, Zuid-West Groningen, Oost Friesland, Zuid-Oost Drenthe, Noord-Oost Overijssel, Oost Westfriesland, Zuid-West Noord-Brabant, Noord-Oost Noord-Brabant en Noord Limburg (zie kaart A).

De creatie van arbeidsplaatsen zou vooral moeten geschieden in plaatsen van enige omvang: de industrialisatiekernen. Er werden er evenwel in totaal 42 aangewezen, waarvan er bovendien 4 buiten de ontwikkelingsgebieden vielen, namelijk de zogenaamde incidenteel te stimuleren ker-
nen. (Dit waren Helden en Venray in Limburg, Druten in Gelderland en Hoogeveen in Drenthe.)

De volgende instrumenten waren in deze periode van kracht:

1. Een migratiepremie in de vorm van een verhuiskostenvergoeding voor het verhuizen van werklozen uit de ontwikkelingsgebieden naar elders.
2. Kapitaalsubsidies voor industriële investeringen in de industrialisatiekernen. Namelijk de zogenaamde BIK-regeling (Bevordering Industrievestiging Kerngemeenten, in werking 30-7-1953 tot 20-4-1959). Deze bepaalde dat voor vestiging of uitbreiding van industriële bedrijven 25% van de bouwkosten premiabel was, met een maximum van f 25,- per m². Verder gold er een arbeidsplaatsencriterium: per 50 m² moest er minstens één werkloze mannelijke werknemer uit de geregistreerde gewestelijke arbeidsreserve in dienst genomen worden. Ten slotte moesten er in het bedrijf minstens 10 personen werkzaam zijn, wat een preferentie legde bij grootschalige activiteiten. De regeling was bedoeld als tijdelijk, omdat men niet blijvend zo'n concurrentievervalsende maatregel wilde handhaven. Zo werd er in de 5e Industrialisatienota van 1955 vermeld: "De getroffen maatregelen en de gehanteerde leningen hebben een compenserend karakter. Dit geldt i.h.b. voor de BIK. Zouden deze regelingen van kracht blijven nadat het vraagstuk der acute of structurele werkloosheid geheel of gedeeltelijk is opgelost, dan zouden zij haar compenserend karakter verliezen. Handhaving van bedoelde regelingen zou dan een discriminatie inhouden t.o.v. de overige delen des lands" (blz. 22). Er werd daarom reeds in 1955 en 1956 overwogen om gemeenten uit de BIK-regeling te laten afvloeien. Begin 1957 werd de regeling inderdaad beperkt: voor de gebieden ten westen van de Gelderse IJssel geheel buiten werking (vanwege optredende arbeidsschaarste) en elders voor uitbreidingen buiten werking (in het kader van bestedingsbeperking). Reeds eind 1957 werd evenwel de oude toestand hersteld, naar aanleiding van opnieuw olopende werkloosheidsniveaus.

3. Subsidies voor verbetering van de economische infrastructuur in de industrialisatiekernen (zoals industrieterreinen en -gebouwen, verkeersvoorzieningen, openbare nutsvoorzieningen). Deze regelingen werden het eerst ingevoerd. Op de begrotingen van 1951 en 1952 komen posten voor, voor rijkssubsidie bij het gereedmaken van industrieterreinen en -gebouwen (20% van bouwkosten, max. f 16,- per m² en aanvankelijk 80%, vanaf eind 1953 50% rijksbijdrage in ongedekte kosten van industrieterreinen met een maximum van f 2,50 per m²). Vanaf de begroting van 1953 verschijnen deze onder de kop Bevordering Regionale Industrialisatie. Deze bijdragen waren ook beschikbaar voor incidenteel te stimuleren kernen buiten de ontwikkelingsgebieden. Het infrastructuurbeleid voor de ontwikkelingsgebieden kreeg verder o.a. gestalte via een post op de begroting van EZ in 1955 voor de uitvoering van ontwikkelingsplannen, welke bedoeld was voor de aanleg van 32 industrieterreinen.

II. Periode 1959-1965

In 1959 werden er een aantal belangrijke veranderingen in het beleid aangebracht. Allereerst werd het werkingsgebied geografisch aanzienlijk uitgebreid. Men koos voor een groter geheel van zogenaamde probleemgebieden (ongeveer 3x het bestaande gebied), met ongeveer evenveel kernen als voordien, zodat de kernen verder uit elkaar kwamen te liggen en hun aantal in verhouding tot het oppervlak geringer werd. De bedoeling was plaatsen met een duidelijke centrumfunctie als kernen te selecteren.

De keuze van de probleemgebieden berustte ook nu weer op het werkgelegenheids criterium (zie de zesde Industrialisatienota van 1958). Name-lijk in aanmerking kwamen gebieden met:

- acute of toekomstige grote structurele werkloosheid (t.g.v. afname werkgelegenheid of grote bevolkingsaanwas);
- een aanzienlijk vertrekoverschot van de bevolking (expulsiegebieden). Door stimuleren van de ontwikkeling in de expulsiegebieden zou de emigratie naar de Randstad afnemen, zodat de druk op dit deel van het land minder zou worden. Op deze wijze hoopt men indirect een afremming van de concentratie in de Randstad tot stand te brengen.

In 1959 werden de volgende probleemgebieden aangewezen (zie kaart B):

- de gehele provincie Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland;
- Noord-Oost Overijssel;
- Oost Westfriesland plus de Wieringermeer;
- Oost Noord-Brabant (exclusief het grootste deel van de GAB-rayons Eindhoven en Helmond);
- Noord Limburg en Midden Limburg, ten westen van de Maas.

Binnen deze gebieden werden 41 ontwikkelingskernen aangewezen, daarbuiten nog 3 (Zwolle, Kampen, Etten). Slechts 19 van de vroegere 42 industrialisatiekernen behoorden nog tot de nieuwe kernen. Nieuw was ook het onderscheid binnen de kernen in 18 normale en 26 aanvullende kernen. Tot de eerste werden gerekend de grotere plaatsen, waar

de ontwikkeling van de infrastructuur moest plaatsvinden.

De criteria voor keuze van de probleemgebieden geven aan dat de doelstelling van het regionaal beleid primair gericht bleef op verbetering van de werkgelegenheidssituatie in probleemregio's.

In het instrumentarium werden in 1959 enige opvallende wijzigingen aangebracht:

1. Er kwam een verhuiskostenvergoeding voor arbeiders in probleemgebieden, die naar ontwikkelingskernen migreren. Dit was een principiële afwijking van de daarvoor bestaande migratiesubsidie, die het weggetrokken uit de probleemgebieden stimuleerde. Men zag in dat dit echter belangrijke negatieve effecten had voor de probleemgebieden, en bovendien een te grote bevolkingsconcentratie in het Westen veroorzaakte.
2. De regeling van de kapitaalsubsidies werd aangepast. Op 20 april 1959 werd van kracht een nieuwe kapitaalsubsidie binnen de BIO-regeling (Bevordering Industrialisatie Ontwikkelingskernen), als vervanging van de tijdelijke BIK-regeling en van een deel van de rijks-subsidies voor industrieterreinen. Ook de BIO-regeling was als tijdelijk bedoeld, namelijk voor 5 jaar (ze gold t/m 31 december 1964). De kapitaalsubsidies voor industriële investeringen in de ontwikkelingskernen waren als volgt opgezet:
 - bij uitbreiding voor additionele nieuwbouw 35 gulden per m² vloeroppervlak, mits er één arbeidsplaats per 50 m² gecreëerd werd (deze hoefde dus niet meer door een mannelijke werkloze bezet te worden);
 - bij vestiging een naar omvang van het gebouw oplopende subsidie:
 - 35 gulden per m² voor de eerste 1000 m²
 - 45 gulden per m² voor de volgende 1000 m²
 - 55 gulden per m² voor de volgende 1000 m²
 - 65 gulden per m² voor de volgende 1000 m²
 - 75 gulden per m² voor alles boven de 4000 m².De voorwaarde was dat er per 100 m² minstens één arbeidsplaats gecreëerd moest worden.Zowel voor vestiging als uitbreiding gold de eis dat de investering minimaal 500 m² oppervlak moest beslaan. Al met al een subsidieregeling die grootschalige projecten uitdrukkelijk bevoordeelde.
3. Een duidelijke regeling voor prijsreductie van industrieterreinen: namelijk de rijksoverheid kon in de ontwikkelingskernen en incidenteel te stimuleren kernen 50% van de aankoopprijs van terrein door een ondernemer subsidiëren. Voordien werden alleen directe investeringskosten van de gemeente gesubsidieerd. Deze subsidies waren ook onderdeel van de eerder genoemde BIO-regeling.
4. Ten aanzien van infrastructuurprojecten was er sprake van een intensivering. De nadruk viel op goede verbindingen met de economische zwaartepunten van het land en snelle aanleg van industrieterreinen en openbare nutsvoorzieningen. De financiële middelen hiervoor werden uitgebreid.

Tegen het eind van deze periode vond een opmerkelijk feit plaats: publikatie van de achtste en tevens laatste industrialisatienota (1963, De Pous). Het was de laatste binnen de serie industrialisatienota's omdat deze minister van mening was dat het industrialisatiebeleid voltooid was. Ook het regionale industrialisatiebeleid had volgens de nota duidelijk vruchten afgeworpen: de industrie was buiten het Westen relatief het meest gegroeid. Alleen in het Noorden viel de industriële groei tegen. De nota constateerde dat het regionale beleid meer een algemeen planologisch beleid zou moeten zijn, mede gericht op culturele en maatschappelijke voorzieningen. Tot een wezenlijk andere beleidsstrategie hebben deze opmerkingen echter niet geleid.

III. Periode 1965-1971

Deze periode kenmerkt zich door een nog verdere uitbreiding van het geografische werkingsgebied van het beleid en een belangrijke mutatie in de premiereregelingen. Voor het eerst worden er naast stimuleringsmaatregelen voor de zwakke regio's eveneens afremmingsmaatregelen voor het Westen ingevoerd, hoewel nog in zeer voorzichtige vorm.

In 1965 werd allereerst een nieuwe naamgeving geïntroduceerd: stimuleringsgebieden. Aan de bestaande probleemgebieden werden toegevoegd het Noordhollands Westerkwartier en Zuid-West Noord-Brabant. Er werden 20 primaire kernen aangewezen (nieuw waren Bergen op Zoom, Den Helder en Het Sloe) en 27 secundaire kernen. Later werd het gebied nog verder uitgebreid door toevoeging van nieuwe gebieden waar door industriële herstructureringsprocessen aanzienlijke werkloosheid dreigde. Als zogenaamde herstructureringsgebieden werden toegevoegd: in 1966 Zuid-Limburg (afbraak mijnbouw) en in 1968 (18 maart) Tilburg en omgeving (afbraak textielindustrie).

Zo bereikte het beleid in de tweede helft van de jaren zestig haar maximale geografische werkingsgebied, omvattend de gehele provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Limburg, Zeeland; vrijwel geheel Noord-Brabant; een flink stuk van Overijssel en een groot deel van Noord-Holland (zie kaart C). Andere mutaties vonden plaats ten aanzien van het gehanteerde instrumentarium:

1. De tijdelijke BIO-regeling werd begin 1965 vervangen door de SIO-regeling (Stimulering Industrievestiging Ontwikkelingskernen), eveneens voor een periode van 5 jaar (looptijd 1 januari 1965 t/m 31 december 1969). Nieuw was dat de bestaande arbeidsplaatsenvoorwaarde geheel verviel. Verder werd vanaf januari 1967 de mogelijkheid geschapen de SIO-regeling toe te passen op vestigingen in de dienstensector. De SIO-regeling is echter niet intensief meer gebruikt. Enkele jaren later werd een meer permanente nieuwe subsidievorm geïntroduceerd, waarvan een groter effect werd verwacht. In 1968 werd namelijk de IPR (Investerings Premie Regeling) van kracht. Deze voorzag in een subsidie op investeringen in vaste activa boven een bepaald minimum (behalve gebouwen dus ook grond en machines), onafhankelijk van het vloeroppervlak. Allereerst werd op 15 mei 1968 een premie van 25% voor investeringen bij vestiging van industriële

bedrijven in ontwikkelingskernen vastgesteld (maximaal 3 mln. premie). Daarna (12 februari 1969) werd voor uitbreiding van industriële investeringen 15% premie vastgesteld (maximaal 1,8 mln. premie) en, wat een belangrijke ontwikkeling was, werd ook de vestiging van een stuwend dienstverlenend bedrijf voor 25% premiabel. Voor dit laatste gold de voorwaarde dat er minstens 75 werknemers te werk gesteld moesten worden.

Behalve deze premiereregelingen bestond er nog een afzonderlijke regeling voor Zuid-Limburg gericht op de door het wegvallen van de mijnbouw noodzakelijke herstructurering van dit gebied: de regeling "Stimulering Industriële Omschakeling Limburg" (SIOL, ingevoerd 13 juli 1966 en ingetrokken per 1-1-1970) en een afzonderlijke regeling voor premies bij vestiging in Lelystad, de regeling Stimulering Ontwikkeling Lelystad (SOL, ingevoerd 17 oktober 1968 aanvankelijk tot 31 december 1974, maar later verlengd tot 1-1-1980). De SIOL gold voor nieuwe industriële bedrijven, waar werknemers te werk gesteld werden die voordien in Limburg werkzaam waren in de mijnbouw of in bedrijven die bij de mijnbouw betrokken waren. Ze hield in een 50% overheidsbijdrage in de koopprijs van het bedrijfsterrein en een subsidie van f 60,- voor elke m² waarop gebouwen of bedrijfsinstallaties stonden.

2. Vanaf oktober 1967 werd er een nieuwe vorm van kapitaalsubsidies toegepast, namelijk de vervroegde afschrijving (het principe van deze regeling was overigens al eind 1964 vastgelegd). De bepaling was dat er in twee achtereenvolgende jaren telkens 1/6 van de aanschaffingskosten van gebouwen vervroegd afgeschreven mocht worden. Hiermee wordt de betaling van een deel van de winstbelasting uitgesteld (als het bedrijf tenminste winstgevend is), zodat de contante waarde van belastingverplichtingen lager wordt. De regeling gold voor het gehele land, behalve Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland (exclusief de kop). Hiermee werd dus voor het eerst een discriminatie ten nadele van het Westen in het instrumentarium aangebracht. Dit gebeurde niet in de vorm van een heffing in dit gebied, maar door elders over het hele land financiële steun te verlenen. Deze maatregel kan zodoende beschouwd worden als de eerste concreet indirecte afremmingsmaatregel voor het reeds lang als congestiegebied beschouwde westelijke deel van Nederland. Een andere belangrijke eigenschap van deze maatregel was dat de overheidssteun niet beperkt was tot bepaalde activiteiten. Zo werden ook niet-industriële activiteiten duidelijker betrokken bij het regionale beleid.
3. In deze periode bestond de mogelijkheid om rentesubsidies te verlenen (sinds de begroting 67/68). Namelijk in geval van nieuwe industriëvestigingen die voor de betreffende gebieden van bijzonder belang werden geacht.
4. Een concrete afremmingsmaatregel die in deze periode gestalte kreeg, was de spreiding van rijksdiensten. De discussie over dit middel was al van oudere datum. Aan het eind van de jaren vijftig vroeg de Tweede Kamer de regering aan deze mogelijkheid tot afremming van

- de concentratie in het Westen aandacht te schenken. De ingestelde commissie Drees (Sr.) rapporteerde in 1961 met een eerste lijst van diensten, die voor spreiding in aanmerking kwamen. Vanaf 1967 werden er daadwerkelijk stappen ondernomen om dit te realiseren.
5. Omvangrijke infrastructuurprojecten werden in deze periode gestart, zoals uitbreiding van de havens te Vlissingen en Delfzijl en de aanleg van de Eemshaven. Voor Zuid-Limburg werd een afzonderlijk meerjarenprogramma voor de infrastructuur vastgesteld voor de periode 1966-1970.

IV. Periode 1971-1975

De eerste helft van de jaren zeventig gaf als opvallende kenmerken van het REB te zien:

- het afremmingsbeleid voor het Westen werd in concretere plannen vertaald;
- het stimuleringsbeleid werd geografisch weer wat beperkt.

Halverwege werd het stimuleringsbeleid beperkt tot het Noorden (Friesland, Groningen, Drenthe, N.O. Overijssel), Zuid-Limburg en Lelystad. Elders werd een afzonderlijk regionaal beleid onnodig gevonden. Voor deze gebieden zouden de beleidsonderdelen meer geïntegreerd moeten worden (met name een betere aansluiting van ROB en REB). De voornemens werden summier neergelegd in twee nota's: Nota Noorden des Lands (1972) en de herstructureringsnota voor Zuid-Limburg (1972). Een uitgebreide uiteenzetting van de beleidsstrategie voor beide gebieden werd in deze periode gestart en leidde uiteindelijk tot de Perspectievennota Zuid-Limburg: PPN (eind 1978) en het Integraal Structuur Plan Noorden des Lands: ISP (begin 1979). Naast de stimulering van deze regio's, kreeg het beleid tot afremming van het Westen door middel van een aantal belangrijke intenties duidelijker vorm. Dat bleek met name uit de voornemens neergelegd in de nota Haagse Agglomeratie en afremming van de kantorensector, 1972.

De voornaamste veranderingen in het gehanteerde instrumentarium waren de volgende:

1. De subsiëring van arbeidsmigratie werd uitgebreid. Zo gaf de migratieregeling 1971 een migratiepremie aan personen die werkloos zijn of dreigen te worden en in hun directe woonomgeving géén werk kunnen vinden maar elders, buiten de Randstad, wèl. De migratieregeling Noorden des Lands van 1971 gaf een subsidie voor de blijvende verplaatsing van werknemers uit de Randstad aan wie in het Noorden behoefte bestaat. Voor beide regelingen kwamen bijvoorbeeld in aanmerking werknemers van bedrijven die uit de Randstad worden verplaatst of die elders een nevenbedrijf vestigden.
2. Bij de IPR verviel voor stuwende diensten in 1972 de arbeidsplaatsenvoorwaarde.
3. Voor het Noorden werden er in 1972 een aantal bijzondere maatregelen genomen, zoals:
 - rentesubsidies van maximaal 3% voor projecten van uitzonderlijke betekenis in het Noorden;

- een energiesubsidie, namelijk een 5% korting op de aardgasprijs voor gasdistributiebedrijven en grootverbruikers in het Noorden;
 - een loonkostensubsidie van 30% voor elke moeilijke plaatsbare werkloze die een werkgever in dienst neemt. Deze regeling werd later voor het hele land van kracht (per 1 september 1973).
4. De oprichting van de eerste regionale ontwikkelingsmaatschappij. Deze maatschappij past binnen het streven naar een meer directe overheidsbeïnvloeding van de economische activiteit. In de jaren zeventig zijn een aantal van zulke maatschappijen opgericht met de staat als belangrijkste of enige aandeelhouder. In 1971 werd als eerste het industrialisatiebureau voor het Noorden des Lands opgericht, welk in 1974 vervangen werd door de NOM. Daarna zijn de andere ontwikkelingsmaatschappijen gevolgd: in Overijssel de OOM, in Gelderland de GOM en in Limburg het LIOF. Belangrijke taken van deze instellingen zijn: het aantrekken van nieuwe bedrijven, bedrijven behulpzaam zijn bij het vinden van financieringsmogelijkheden, kredieten verstrekken aan bedrijven en participeren in het aandelenpakket van bestaande of nieuwe ondernemingen (deze mogelijkheid tot participeren kent de GOM niet).

Alle belangrijke activiteiten van deze maatschappijen zijn tot nu toe gericht op industriële bedrijven. (Een uitzondering is de deelneming van het LIOF in Limburg in de Limburg Airlines B.V..) Verder beschikt alleen de NOM over een redelijke hoeveelheid financiële middelen. Het budget van de overige drie, vooral de OOM en de GOM, is zeer beperkt.

5. Plannen tot intensivering van het beleid tot spreiding van arbeidsplaatsen bij de overheid. Na een langzame start met het spreiden van arbeidsplaatsen aan het eind van de jaren zestig werd in 1972 besloten dit middel intensiever te gebruiken. In de genoemde regeringsnota (Nota Ontwikkeling Haagse Agglomeratie, 1972) werd het voornemen vermeld ongeveer 16.000 arbeidsplaatsen van de Randstad naar enige lokaties in vooral het Noorden en Zuid-Limburg over te hevelen. Hiervoor waren twee fasen voorzien. De eerste fase zou inhouden de spreiding van ruim 6.000 arbeidsplaatsen binnen 4 à 5 jaar. Dit aantal zou echter binnen 10 à 12 jaar op 16.000 gebracht moeten zijn, via de tweede fase. De belangrijkste bijdrage zou geleverd worden door de PTT (5.300 plaatsen) en het CBS (in zijn totaliteit). Onder invloed van maatschappelijke oppositie tegen dit streven en de toenemende werkgelegenheidsproblemen, ook in het Westen, werden deze voornemens evenwel al spoedig afgezwakt. Zo werd de overplaatsing van het CBS beperkt tot totaal 1.100 plaatsen (naar Heerlen). In latere jaren is deze afzwakking nog verder doorgezet (zie verderop).

V. Periode 1975-77

Het jaar 1975 kan als start van een nieuwe periode beschouwd worden. Met name de algemeen verslechterde werkgelegenheidssituatie leidde tot een aantal veranderingen in het beleid. Het stimuleringsbeleid werd

opnieuw op een groter gebied van toepassing (zie kaart D), terwijl het afremmingsbeleid verder naar de achtergrond verschoven werd.

1. Uitbreiding van de IPR.

- a. Allereerst werd ook de uitbreiding van stuwende diensten premiebel (7 mei 1975).
 - b. Het premiepercentage voor uitbreidingen werd opgetrokken van 15 naar 25% (9 september 1975). In gebieden met zeer hoge werkloosheid werd het premieniveau voor vestigingen en uitbreidingen later (8 juni 1977) zelfs tijdelijk opgetrokken tot 40% in afwachting van de WIR (zie later; het betrof Zuid-Limburg en de gemeenten Stadskanaal, Winschoten, Drachten, Oosterwolde, Dokkum, Kootsertille, Emmen, Coevorden en Hardenberg).
 - c. Er werd een gemengde premie ingevoerd (9 september 1975). Men kon voortaan kiezen tussen 25% premie, of 15% plus een bedrag per permanente arbeidsplaats (aanvankelijk 10.000 gulden, in 1977 opgehoogd tot 12.500).
 - d. Het werkingsgebied werd uitgebreid, met plaatsen waarvoor variërende premiestelsels golden (28 februari 1975). Zo werden IPR-premies in de industrie verstrekt in Zwolle, Kampen, Doetinchem, Oss, Cuyck, Uden, Bergen op Zoom, Tilburg, Den Bosch, Vledder, Venray, Vlissingen-Oost, Terneuzen en een deel van Twente; voor industrie en diensten in Almelo, Enschede, Hengelo, Helmond en Nijmegen en voor diensten in Goes (nota Regionaal sociaal-economisch beleid 1977-1980, p. 83). Hiermee werd het stimuleringsbeleid weer van toepassing op een gebied vergelijkbaar met dat aan het eind van de jaren zestig.
2. Aanpassingen van de vervroegde afschrijvingsregeling. De percentages werden opgetrokken: eerst tot totaal 40% (november 1974), later tot 50% (april 1975).
3. Afzwakking spreiding Rijksdiensten. De in de voorgaande periode ingezette afzwakking zette nu nog verder door. Opmerkelijk was allereerst dat de PTT-overplaatsing in april 1975 werd teruggebracht tot 3.400 plaatsen van de Centrale Directie. Deze overplaatsing behoort tot de zogenaamde eerste fase van het "intensieve" spreidingsbeleid. Het kabinet Den Uyl streefde ernaar deze fase in 1980 af te ronden. Verder werd in deze periode de spreiding van bestaande arbeidsplaatsen grotendeels verlaten. Men zou het accent gaan leggen op nieuwe diensten en nieuwe arbeidsplaatsen bij snel groeiende bestaande diensten. Zo zouden er in de periode 1980-1985 nog eens 5.000 plaatsen gespreid worden (nota Regionaal sociaal-economisch beleid 1977-1980).
4. De introductie van een stelsel vergunningen en heffingen voor het Westen. De sedert de jaren vijftig al aanwezige bezorgdheid om een mogelijk te sterke concentratie van activiteiten in het Westen van het land resulteerde pas in deze periode in een stelsel concrete maatregelen, bedoeld om de ontwikkeling in dit deel van het land (Zuid-Holland, Utrecht, Noord-Holland minus de kop) enigszins af te remmen. Deze maatregelen werden onder de naam Selectieve Investerings Regeling (SIR) op 1 oktober 1975 in werking gesteld. Ze

beoogden enige overheidscontrole op investeringen in de open lucht te bewerkstelligen. Een drietal instrumenten zou dit mogelijk moeten maken:

- a. Een meldingsplicht voor grote investeringen (bijvoorbeeld gebouwen boven 1 miljoen), minstens één maand voor aanvang van de bouw. De bedoeling van deze maatregel was de overheid de mogelijkheid te bieden met de investeerders te overleggen over een eventuele alternatieve vestigingsplaatskeuze. Met name door de korte meldingstijd komt hier in de praktijk weinig van terecht (zie ook verslag 1977 SIR, p. 4). Meldingen waaraan bezwaren kleven kunnen worden omgezet in een vergunningenprocedure (zie onder).
- b. Een verplichte vergunning voor grote investeringen (bijvoorbeeld gebouwen boven 3 miljoen). Deze vergunning zou voor het gehele Westen gelden, maar werd bij invoering van de SIR beperkt tot het Rijnmondgebied (plus elders aangemelde projecten waaraan bezwaren en onzekerheden kleven).
- c. Een heffing op investeringen in nieuwe gebouwen en nieuwe vaste installaties in de open lucht. (Verzorgende diensten waren vrijgesteld.) De heffing werd per 1 april 1975 gesteld op 10% voor gebouwen. Het werkingsgebied werd evenwel op 17 juni 1975 beperkt tot Rijnmond. Voor installaties gold in het hele SIR-gebied een heffing van 3%. Deze heffingen waren echter maar van zeer korte duur: op 9 juni 1976 werden ze opgeschort. Met de invoering van de WIR (zie onder) werd in 1978 een nieuwe heffing van kracht.

Voor wat de uitvoering van de SIR betreft is er een opsplitsing gemaakt. Een deel ervan is namelijk opgedragen aan het Openbaar Lichaam Rijnmond. Deze instantie handelt de aanvragen af voor het Rijnmondgebied, behalve wanneer het zeer grote investeringen betreft. (Een nadeel van deze decentralisatie is de kans dat belangen van regio's buiten Rijnmond in de afweging van Rijnmond geen rol zullen spelen. Een geheel centrale uitvoering zou een grotere onpartijdigheid kunnen verzekeren.)

VI. Periode 1977-heden

De jaren 1977/1978 markeren een nieuwe periode in het regionale beleid om drie redenen:

- het afremmingsbeleid in de vorm van de SIR werd intensiever van toepassing;
- het stimuleringsbeleid ging zich ook richten op bepaalde plaatsen in het Westen, die in het kader van het ruimtelijke ordeningsbeleid voor een extra bevolkingsgroei in aanmerking kwamen. Een hoofddoel van het ROB (zie de Verstedelijkingsnota, 1976) is namelijk de groei van de mobiliteit, ook tussen stadsgewesten, tegen te gaan, zodat voor plaatsen met een toenemende bevolking de groei van de werkgelegenheid bevorderd moet worden, ook in het Westen;
- de intensiteit van het stimuleringsbeleid werd aanzienlijk uitgebreid, tot een niveau dat niet eerder bereikt is in deze bestudeerde periode.

WIR-premies (behalve de toeslag grote projecten) te zamen een maximum van 50% voor gebouwen en 25% voor vaste installaties (het eerste maximum kan evenwel nog tot 65% worden uitgebreid, als de conjuncturele situatie daar aanleiding toe geeft!). Voor de regionale premies (IPR, Ruimtelijke Ordenings Toeslag en Bijzondere Regionale Toeslag) geldt de voorwaarde dat deze niet mogen uitkomen boven een netto-regionale subsidie (d.w.z. na berekening van eventueel relevante belastingen) van 20% van de totale investeringskosten van een project (de E.G.-eis). De hoogte van de te ontvangen IPR wordt zodanig gesteld dat deze grens niet wordt overschreden. (Voor de nogal ingewikkelde manier waarop dit gebeurt, zie bijvoorbeeld Van der Harst en Klaver, 1978).

4. Veranderingen in SIR-gebruik. Kort na de invoering van de WIR werd op 29 juni 1978 een SIR-heffing voor een groter gebied van kracht, namelijk de gehele Randstad en Veluwe. Voor nieuwe gebouwen werd deze op 15% gesteld (heffingvrije voet 250.000 gulden); voor nieuwe vaste installaties in de open lucht op 8% (heffingvrije voet 500.000 gulden). Een aantal gebouwen en installaties zijn vrijgesteld van de SIR-heffing, zoals in de landbouw, hotel- en horecabedrijven, detailhandelondernemingen, reisbureaus. Een lager tarief (5%) geldt voor gebouwen van pensioenfondsen, beleggingsinstellingen en spaarbanken (deze kunnen namelijk niet van de WIR profiteren). Deze heffingen impliceren niet dat er vanaf de genoemde datum in dit gebied een soort boete op investeren bestaat. Immers per saldo (inclusief WIR-premies) is er sprake van een positieve subsidie ook in dit afremmingsgebied. Ten opzichte van de rest van het land is er wél sprake van een relatief nadeel. Ten opzichte van de situatie vóór juni 1978 zal er gemiddeld genomen niet veel veranderd zijn (gezien de eerder bestaande mogelijkheid tot investeringsaftrek).

In 1979 werd een andere verandering in de SIR aangekondigd. Het kabinet Van Agt is van mening dat de vergunningsplicht die in Rijnmond geldt, overbodig is. Ze wil deze vervangen door de meldingsplicht die ook elders in het SIR-gebied geldt. Slechts incidenteel kan een investering dan nog aan een vergunningenprocedure worden onderworpen.

5. Spreiding Rijksdiensten. De realisering van de eerste fase van het intensieve spreidingsbeleid wordt nog verder vooruitgeschoven: men wil de PTT-overplaatsing nu halverwege de jaren tachtig voltooiën (NRC 20-1-1979). De plannen voor de eerste helft van de jaren tachtig blijven gericht op het spreiden van nog eens ongeveer 5.000 nieuwe arbeidsplaatsen (Zuid-Limburg 2.500, Perspectievennota Zuid-Limburg (PPN), 1978, p. 17 en het Noorden 3.000, Integraal Structuurplan Noorden des Lands (ISP), 1979, p. 50, dit is exclusief de nog te realiseren PTT-overplaatsing).
6. Ten slotte valt voor deze periode als opmerkelijk te noemen het voor het eerst presenteren van een geïntegreerd pakket beleidsmaatregelen voor de probleemregio's Zuid-Limburg (PPN, 1978) en het Noorden (ISP, 1979). De integratie betreft sociaal-economische,

sociaal-culturele en ruimtelijke aspecten. In beide gevallen valt op dat bij de doelstellingen het sociaal-economische aspect volledig overheerst en wel in de vorm van een traditionele werkgelegenheidsdoelstelling: wegwerken van de regionale component in de werkloosheid (op middellange termijn, op korte termijn van ongeveer 3 jaar wordt slechts stabilisatie van de werkloosheid als haalbaar gezien). De overige aspecten zijn duidelijk ondergeschikt. Nieuw in deze beleidsplannen is dat er concrete taakstellingen ten aanzien van de te creëren arbeidsplaatsen worden genoemd, waarvan de realisatie door periodiek overleg van regionale en nationale overheid gevolgd zal worden.

Voor we dit overzicht afsluiten willen we nog wijzen op een aantal maatregelen die boven niet genoemd zijn, maar die voor ons onderwerp wél relevant zijn. In de jaren zeventig gaf het werkgelegenheidsverloop aanleiding tot het toepassen van een breed scala van arbeidsmarktmaatregelen en tot financiële steunverlening van bedrijven met moeilijkheden. Bij de verdeling van financiën hiervoor is de regionale werkloosheidssituatie soms een belangrijk criterium geweest. Dat gold vooral voor de aanvullende werkgelegenheidsprogramma's (vooral in de bouw). Deze programma's en enkele andere maatregelen in het kader van het arbeidsmarktbeleid die recent intensief zijn toegepast zullen verderop nog ter sprake komen. Bij de steun aan individuele bedrijven ging het om zeer forse bedragen in de vorm van garanties, renteloze voorschotten, leningen, achtergestelde leningen en giften. Bij deze steunverlening was het regionale werkloosheidsniveau een der belangrijkste criteria, al blijkt er in de praktijk weinig de hand aan gehouden te zijn.

Ook namen in deze periode de overheidsactiviteiten gericht op het begeleiden van de herstructurering van industriële bedrijfstakken toe, o.a. via de NEHEM. In een aantal gevallen wordt financiële overheidssteun gebruikt om een bepaalde herstructurering te stimuleren, waarbij de regionale implicaties belangrijk zijn. Zo is er bijvoorbeeld voor de massiefkarton (voornamelijk in Oost Groningen) recent (1978) 100 miljoen beschikbaar gesteld voor herstructurering, zijn er voor de scheepsbouw sinds een aantal jaren (vanaf 1976) aparte investeringspremies beschikbaar en heeft de overheid vanaf 1974 via de stichting Wolcon 50 miljoen subsidie verleend voor herstructurering van de wolindustrie in Tilburg (voor behoud van totaal 450 arbeidsplaatsen, NRC, 30-3-79). Als bijzondere vorm van bedrijfstaksteun noemen we de maatregel (sinds midden 1979) om in kleine kernen 25% investeringssubsidie te verstrekken om één vestiging in de detailhandel met voedings- en genotmiddelen te realiseren. Dunbevolkte regio's hebben hier natuurlijk relatief meer baat bij.

Tot slot vatten we de meest relevante ontwikkelingen nog eens overzichtelijk samen, voor zover dat subsidies en heffingen op het gebruik van productiefactoren betreft, het voornaamste instrument van het regionale economische beleid.

Overzicht van subsidies en heffingen op factorgebruik in het regionale beleid

- 30-7-53/20-4-59 : BIK: kapitaalsubsidie van 25% op bouwkosten van industrie, met arbeidsplaatsenvoorwaarde.
- 1951 : Subsidie industrieterreinen 50% (Bevordering Regionale Industrialisatie, ten dele opgegaan in BIO en SIO).
- 20-4-59/31-12-64 : BIO: kapitaalsubsidie op bouwkosten industrie in guldens per opp. met arbeidsplaatsenvoorwaarde en subsidie industrieterreinen.
- 1-1-65/31-12-69 : SIO: als BIO, zonder arbeidsplaatsenvoorwaarde.
- 31-7-66/31-12-69 : SIOL: als SIO, voor Zuid-Limburg.
- okt.67/24-5-78 : vervroegde afschrijvingsregeling buiten het Westen, totaal 33 1/3%.
- 17-10-68 : SOL: investeringspremies en subsidies industrieterreinen in Lelystad.
- 15-4-68 : IPR vestiging industrie, 25% op vaste activa.
- 12-2-69 : IPR uitbreiding industrie, 15% op vaste activa.
- 12-2-69 : IPR vestiging stuwende diensten, 25% op vaste activa.
- nov. 74 : optrekking vervroegde afschrijving tot 40%.
- april 75/24-5-78 : " " " " 50%.
- 7-5-75 : IPR uitbreiding stuwende diensten, 15% op vaste activa.
- 9-9-75 : - IPR premiepercentage voor uitbreidingen opgetrokken naar 25%;
- introductie gemengde IPR-premie.
- 1-10-75 : invoering SIR in afgezwakte vorm (heffing gebouwen in Rijnmond 10% tot 9-6-76).
- 8-6-77 : - IPR-premie opgetrokken naar 40% voor aantal gebieden (tot 24-5-78);
- onderscheid tussen 25 en 15% premie.
- 29-6-78 : SIR-heffingen voor Randstad en Veluwe van kracht (15%, 8%).
- 24-5-78 : WIR-premies voor alle belastingplichtige ondernemers, met bijzondere regionale toeslag (20%, 10%) en ruimtelijke ordeningstoelage (15%, 7½%).

5.4. Enkele kwantitatieve indicaties van de beleidsintensiteit

In de vorige paragraaf zijn nog alleen een aantal maatregelen vermeld, die in het kader van het regionale economische beleid genomen werden. We zullen nu aan de hand van enkele kwantitatieve indicatoren proberen een beeld te geven van de intensiteit waarmee in de loop der tijd en voor de verschillende regio's de woorden in daden zijn omgezet.

Hoewel het bovenstaande overzicht al een indruk geeft van de tempo-rele ontwikkeling van de overheidsbemoeienis met regio's, is het toch nog interessant eens na te gaan of de voor het beleid gereserveerde

financiën hierbij aansluiten. Om daar een overzichtelijk beeld van te krijgen, zijn de bedragen op de begroting van EZ, voor artikelen die duidelijk onder het regionale beleid vallen, voor de verschillende jaren opgesteld. In tabel 5.1 worden deze naar een drietal (ten dele wat arbitrair gedefinieerde) groepen gepresenteerd. Per groep is een geschikt geachte deflator gebruikt, om uiteindelijk een reeks in constante prijzen te verkrijgen. Hiermee kan de temporele ontwikkeling beter beoordeeld worden. Als tweede indicator hiervan is in tabel 5.1 het aandeel van de voor regionaal beleid begrote bedragen in het totale begrotingstotaal van EZ nog vermeld.

Samen met de al eerder vermelde informatie kunnen we in de studieperiode duidelijk een aantal deelperioden aanwijzen:

- de jaren vijftig met een relatief onbelangrijke plaats voor het regionale beleid. Het procentuele aandeel op de begroting is in de meeste jaren iets meer dan 1%;
- de jaren 1960, 61, 62 gaven een flinke intensivering te zien, ten gevolge van een flinke uitbreiding van de middelen voor investeringssubsidies en infrastructuur, in grotere ontwikkelingskernen;
- in de jaren 1963-65 was er weer sprake van een afzwakking (wel op een veel hoger niveau dan de jaren vijftig), samenhangend met de visie dat het industrialisatiebeleid voltooid was (zie paragraaf 5.3);
- in de periode 1966-75 was er steeds sprake van een belangrijke plaats voor het regionale beleid, met een top in de jaren 73, 74 (gelet op de bedragen in constante prijzen). De uitbreiding van het gebied in deze periode en van diverse steunmaatregelen waren hiervan de oorzaak;
- in de jaren na 1975 is er sprake van een afzwakking van de hier gemeten specifiek regionale maatregelen. De uitgetrokken bedragen liggen echter nog steeds op een niveau dat in de jaren vijftig en zestig meestal niet bereikt werd.

Vermeldenswaard is nog de vaststelling dat bovenstaande karakterisering géén samenhang vertoont met de samenstelling van de opeenvolgende kabinetten.

De intensivering in 60-62 vond plaats onder een CDA/VVD-kabinet; in de periode 66-75 waren er zowel CDA/VVD- als CDA/PvdA-kabinetten; evenals na 75.

Aansluitend bij deze indeling in deelperioden mogen we verwachten dat, indien het beleid effectief geweest is, de effecten het meest duidelijk moeten blijken vanaf het midden der jaren zestig. We zullen in het volgende hoofdstuk nagaan of daar inderdaad wat van te merken is.

Aan welke gebieden zijn de steeds toegenomen bedragen voor regionaal beleid ten goede gekomen? In de vorige paragraaf is het gebied dat in de verschillende periodenvoor stimulering of afremming in aanmerking kwam al aangegeven. In tabel 5.2 is deze informatie voor de stimulering nog eens wat overzichtelijker samengevat. Allereerst is het aantal ontwikkelingskernen voor de verschillende deelperioden vermeld.

Tabel 5.1. Voor regionaal economisch beleid bij EZ uitgetrokken bedragen

Begrotingsjaar	Investeringssteun bedrijven			Overheidsinvesteringen			Ontw. maatschapp. en SIR		
	lopende	pr. deflator	const. pr.	lopende	pr. deflator	const. pr.	lop.	pr. defl.	const.pr.
1951	0,3	32,0	1	0,3	22,8	1,1			
52	0,3	34,2	1	0,3	24,7	1,0			
53	-	34,0	-	2,3	24,0	9,6			
54	2	36,0	5,6	1	26,4	3,8			
55	1,5	38,5	3,9	1	27,6	3,6			
56	1,5	41,4	3,6	0,8	29,9	2,5			
57	0,8	44,1	1,7	0,8	32,1	2,3			
58	0,8	44,8	1,7	0,8	32,8	2,3			
59	1	44,2	2,3	0,5	32,8	1,5			
60	10	45,1	22,2	10	33,7	29,7			
61	20	45,9	43,6	24	34,5	69,6			
62	20	46,7	42,8	29,5	35,9	82,3			
63	15	49	30,6	4,1	38,0	10,8			
64	14	51,9	27,0	3,6	41,0	8,8			
65	15	54,8	27,3	27,6	43,8	62,9			
66	27,5	57,6	47,9	38,2	46,7	81,8			
67	35,5	58,5	60,7	48,8	47,9	102			
68	28,5	59,5	47,9	69,0	50,0	138			
69	92	63,1	145,4	55,3	55,0	100,7			
70	37,6	68,1	55,3	50,9	58,7	86,5			
71	75,5	74,5	101,2	85,1	65,8	129,4			
72	86	77,8	110,9	100,8	72,5	139,1	0,7	68,0	1,0
73	114,2	81,8	139,3	114,7	81,2	141,1	1,2	75,5	1,5
74	143,3	90,5	157,6	120,8	91,0	132,9	3,7	87,1	4,3
75	118,1	100	118,1	114,3	100	114,3	7,9	100	7,9
76	130,8	108,8	120,3	85,5	109,2	78,7	10,3	108,8	9,5
77	205,9	117,3	175,0	91,4	119,8	75,9	15	116,3	12,9
78	147,8	125,2	118,2	119,4	129,1	91,9	17	123,1	13,8
79	286,2	133,1	214,7	70,3	138,4	50,6	18	123,8	14,6

Toelichting. Alle bedragen zijn in miljoenen en ontleend aan de diverse begrotingen van EZ. Van de eerste categorie investeringssteun bedrijven bestaat het grootste deel uit investeringssubsidies en bijdrage in kosten industrieterreinen. De tweede categorie betreft voornamelijk infrastructuurprogramma's. De derde categorie bestaat uit bedragen voor regionale ontwikkelingsmaatschappijen en industrialisatiebureaus, kosten uitvoering SIR en uitgaven voor ontwikkeling Zuid-Limburg in de jaren 73, 74 en 75. Als deflators zijn gebruikt: voor de eerste groep het prijsindexcijfer voor netto investeringen in vaste activa van bedrijven, voor de tweede groep hetzelfde indexcijfer maar dan voor de overheid en voor de derde het indexcijfer voor regelingslonen bij de overheid.

Vervolg tabel 5.1.

Begrotingsjaar	Totaal lopende pr.	constante pr.	Totaal begroting EZ	Procentueel aandeel van reg. beleid in totaal begroting EZ
1951	0,6	2,1	109	0,5
52	0,6	1,9	118	0,5
53	2,3	9,6	148	1,6
54	3	9,4	172	1,7
55	2,5	7,5	188	1,3
56	2,3	6,1	199	1,2
57	1,5	4,0	120	1,3
58	1,5	4,0	122	1,2
59	1,5	3,8	123	1,2
60	20	51,9	149	13,5
61	44	113,2	192	22,9
62	49,5	125,1	206	24,0
63	19,1	41,4	205	9,3
64	17,6	35,8	230	7,7
65	42,6	90,2	290	14,7
66	65,7	129,6	345	19,0
67	84,3	162,7	365	23,1
68	97,5	185,9	564	17,3
69	147,3	246,0	733	20,1
70	88,5	141,8	771	11,5
71	160,6	230,5	753	21,3
72	187,5	251,0	868	24,9
73	230	281,9	1068	21,5
74	267,8	294,8	1019	26,3
75	240,3	240,3	1199	20,0
76	226,6	208,5	1269	17,9
77	312,3	263,8	1938	16,1
78	284,2	224,0	2097	13,6
79	374,5	279,9	2536	14,8

Vervolg toelichting tabel 5.1.

De prijsindexcijfers voor investeringen zijn ontleend aan de nationale rekeningen van 1962 (jaren 1951 t/m 62, met 1958 als basis), 1968 (jaren 1957 t/m 1968, met 1963 als basis) en 1977 (jaren 1965 t/m 1977, met 1975 als basis). De reeksen zijn op ruwe wijze geschakeld met als basisjaar 1975. Voor de jaren 1978 en 1979 is een ruwe schatting gemaakt (de gemiddelde toename in de periode 1972 t/m 1977 is voor de mutatie in deze laatste jaren gebruikt). Het indexcijfer voor lonen (bron: maandstatistiek van prijzen, CBS, januari en maart 1976 en juli 1979) is omgezet van basisjaar 1972 in basisjaar 1975.

Vervolgens is een ruwe schatting gemaakt van het bevolkingsaandeel in ontwikkelingskernen per provincie, om een indicator te verkrijgen die ook rekening houdt met de bevolkingsomvang van de kernen. Hieruit vallen de volgende constatering af te leiden voor wat de beleidsintensiteit in de verschillende provincies betreft:

- de drie noordelijke provincies zijn relatief sterk in het beleid betrokken geweest, in alle beschouwde perioden. Uit de bevolkingsaandelen blijkt dat de grootste bemoeienis Groningen gold en de kleinste Drenthe;
- sinds het midden der jaren zestig nam echter Limburg de eerste plaats in wat beleidsintensiteit betreft;
- daarna volgt Noord-Brabant, met uitgezonderd het begin der jaren zeventig, een flink aantal kernen (met ongeveer 20% van de provinciale bevolking);
- vervolgens Zeeland met in de jaren zestig en de tweede helft van de jaren zeventig relatief veel beleidskernen met zo'n 20% van de bevolking;
- in Overijssel, Noord-Holland en zeker in Gelderland is het beleid over de gehele periode gezien weinig belangrijk geweest. Voor Overijssel is dit evenwel sinds 1975 veranderd, door uitbreiding van het stimuleringsgebied tot Twente. Met een waarschijnlijk te hoge schatting komen we zelfs op een bevolkingsdeel van 70% in recente jaren!

We kunnen dit globale beeld nuanceren door de ruimtelijke spreiding van een aantal gebruikte instrumenten te beschouwen. We doen dit voor zowel typisch regionale maatregelen, als ook voor enkele maatregelen met een uitdrukkelijk bedoelde regionale uitwerking. In tabel 5.3 is de volgende informatie samengebracht:

- de toegekende regionale investeringspremies;
- speciale regionale infrastructuurprogramma's;
- totale overheidsinvesteringen in de verschillende provincies;
- steun aan individuele bedrijven (waarbij we ook de activiteiten van regionale ontwikkelingsmaatschappijen betrokken hebben);
- aanvullende werken;
- gebruik van loonkostensubsidies;
- de effectivering van het beleid spreiding Rijksdiensten.

Ter vergelijking is tevens het provinciale bevolkingsaandeel in 1965 in deze tabel opgenomen. Wat zijn nu de meest opmerkelijke constatering die op basis van deze tabel te maken zijn?

- als we de totale investeringen van de overheid in vaste activa als indicator gebruiken (deze bestonden in 1973 bijv. voor 63% uit wegen en waterbouwkundige werken), is er géén preferentie voor infrastructuurprojecten in probleemregio's te ontdekken, behalve voor Zeeland. Vooral Limburg scoort hier laag. Van de speciale infrastructuurprogramma's profiteerden naar verhouding (gemeten aan bevolkingsomvang) Groningen en Zeeland het meest. De totale overheidsinvesteringen geven echter onzes inziens een betere indruk van infrastructurale werken. Dan zijn Zeeland en Zuid-Holland provincies met relatief de meeste investeringen (bij Zuid-Holland heeft dit natuurlijk te maken met de concentratie van overheidsactiviteiten in Den Haag, bij Zeeland met de Deltawerken). Daarna kwamen de drie noordelijke provincies met een naar verhouding redelijk groot aandeel;

Tabel 5.2. Ruimtelijke spreiding regionaal beleid

	Aantal kernen							Bevolk. aandeel in ontwikkelingskernen (in procenten)	
	1951 t/m 58	59-65	65-71	71-75	75-77	77-79	60-75	75-77	
Groningen	9	8	8	8	8	8	51	51	
Friesland	11	11	11	11	11	11	40	40	
Drenthe	3	7	7	7	8	8	33	33	
Overijssel	3	3	3	1	7	8	10	71	
Gelderland	1	-	-	-	2	2*	-	11	
Utrecht	-	-	-	-	-	2*	-	-	
Noord Holland	4	3	4	-	-	5*	12	-	
Zuid Holland	-	-	-	-	-	4*	-	-	
Zeeland	-	4	5	-	3	-	26	22	
Noord Brabant	7	5	7 +	-	7	7+1*	18	21	
Limburg	4	3	Tilburg 3+ Zuid- Zuid- 4+Zuid- Zuid- Limb. Limb. Limburg Limb.				64	66	

Toelichting

* duidt op groeikernen of groeisteden (welke niet tegelijk ook ontwikkelingskern zijn). Bij Noord Holland is de groeikern Almere meegeteld.

Lelystad, waar vanaf 1968 de SOL-regeling gold en dat vanaf 1978 als groeikern een ruimtelijke ordeningstoetslag uit de WIR geniet, is hier weggelaten.

In de periode 1965-70 wordt Tilburg apart genoemd, omdat het stad-gewest Tilburg als herstructureringsgebied werd aangewezen.

Voor Limburg hebben we apart Zuid-Limburg vermeld, omdat dit hele gebied sinds 1966 als herstructureringsgebied geldt (met daarbinnen kernen als Sittard, Brunssum, Heerlen, Kerkrade en Maastricht).

Bij de berekening van het bevolkingsaandeel in ontwikkelingskernen is uitgegaan van bevolkingsgegevens voor kernen op 1-1-1974 zoals vermeld in L. Bak, Atlas van de distributieve verzorging, en van de provincietotalen zoals gepubliceerd door het CBS (Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1974). Er is steeds een maximum-schatting gepresenteerd. Bijvoorbeeld voor Overijssel 1975-77 is de gehele COROP-Twente meegeteld, voor Limburg de gehele COROP-Zuid-Limburg en voor Zeeland geheel Vlissingen (i.p.v. Oost-Vlissingen). Verder is voor provincies waar in 1960-75 het aantal kernen varieerde, het maximale aantal genomen. Bij deze bevolkingsaandelen is Lelystad weer weggelaten (had ongeveer 10.000 inwoners, bij een totaal voor Gelderland van 1,6 miljoen).

Tabel 5.3. Ruimtelijke spreiding van regionaal en ander beleidsinstrumentarium

	Verdeling bevolking 1965	Investeringssubsidies			Speciale overh. invest.		steun in- aanvul-		toepas- singen loonk. subsid. 74,8 t/m 78	gespreide Rijksd. 1967- 78 ⁹⁾
		BIO	SIO/SIOL	IPR ³⁾	infrastr. programm.va. 1959 t/m 77 ⁴⁾	in vaste acti- dividuele bedrijven werken 1960 en 1974 t/m 78 ⁶⁾	aanvul- lende werken 1973- 77 ⁷⁾			
Groningen	4,1	16	7	19	26	4	8	14	5	} 16
Friesland	4,0	15	4	8	13	4	2	14	3	
Drenthe	2,8	15	7	8	12	3	2	15	4	4
Overijssel	7,1	7	4	8	5	6	8	11	8	9
Gelderland	11,4	-	-	1	-	11	8	9	12	13
Utrecht	6,0	-	-	-	-	6	2	2	6	-
Noord Holland	17,6	3	1	0,6	2	17	13	5	10	-
Zuid Holland	23,2	-	-	-	-	26	18	7	18	-
Zeeland	2,4	9	15	15	12	5	0,5	4	3	-
Noord Brabant	13,5	21	12	16	6	12	5	2	21	-
Limburg	7,8	14	52	25	24	6	19	17	10	58
Totaal		84 mln.	49 mln.	1433 mln.	1062 mln.		2,6 mld.	46.000 manjar.	23.000 gevall.	5000 plaatsen

Toelichting. De tabel geeft steeds de procentuele verdeling over de provincies.

1) Eindstand van toegekende premies op 1/7/66. Bron: Begroting MEZ dienstjaar 1967.

2) " " " " op 1/8/70. Bron: " " " 1971.

3) " " " " op 30/6/78. Bron: " " " 1979.

4) Gebaseerd op informatie in de nota RSEB, 1977, p.33. De bedragen zijn gesommeerd, zonder toepassing van een prijsdeflator.

5) Voor de bruto investeringen in vaste activa van de overheid is voor 1960, 1965 en 1973 (bron regionale rekeningen) telkens de procentuele verdeling bepaald. Van de drie getallen is het gemiddelde genomen.

6) Het betreft allereerst steunverlening van individuele bedrijven, en wel niet-multiregionale ondernemingen. Bronnen: nota RSEB, 1977, p.24 (1974 t/m 76), informatie MEZ (brief no. 113, 17-3-78 en no. 267 25-5-79). Verder zijn meegerekend de deelnemingen van de NOM in vier noordelijke provincies op 31-12-78 (totaal 125 miljoen, de verstrekte leningen ad 21 miljoen waren niet te provincialiseren) en de deelnemingen en verleende kredieten van het LIOF op 31-12-78 (8 miljoen). De activiteiten van OOM en GOM waren nog te beperkt over deze periode. Als bron deden de jaarverslagen dienst.

7) Verdeling van aantal manjaren in de periode 73-77, bron: Ministerie Sociale Zaken.

8) Verdeling van aantal gevallen loonsuppletiereregeling 1-3-74/1-9-78 (loonsubsidie aan werkloze bij aanvaarding van werk dat lager betaald dan de laatst vervulde functie) en 30% loonkostensubsidie 1-9-73/1-9-78 (subsidie van 30% bij tewerkstellen van moeilijk plaatsbare werkloze) Bron: Ministerie van Sociale Zaken.

9) Ontleend aan Bartels en Roosma, 1979.

- bij de investeringssubsidies overheersen de BIO-regeling en vooral de recente IPR. Afgaande op deze twee premievormen was de rangorde van de relatieve mate van subsidiëring als volgt: Zeeland - Groningen - Drenthe - Limburg - Friesland - Noord-Brabant - Overijssel - Noord-Holland - Gelderland;
- de steunverlening aan individuele bedrijven (inclusief activiteiten van ontwikkelingsmaatschappijen) kwam voor een groot deel terecht in Limburg (met name bij DAF/Volvo), In Noord- en Zuid-Holland (vooral zware metaal en scheepsbouw) en in Groningen (hier waren o.a. 61% van de 125 miljoen aan NOM-deelnemingen gelokaliseerd). Uit de tabel blijkt dat het hier zeer omvangrijke bedragen betreft). Bijvoorbeeld in Limburg overtrof deze steunverlening de toegekende IPR-premies ruimschoots. Wel moet opgemerkt worden dat premies en steunverleningen niet zonder meer vergelijkbaar zijn (de steunverlening bestaat namelijk merendeels uit leningen);
- bij de vermelde arbeidsmarktmaatregelen van de jaren zeventig waren de aanvullende werken het meest geconcentreerd in een aantal traditionele probleemregio's: Groningen, Friesland, vooral Drenthe, Limburg, Zeeland en ook Overijssel. Alleen Noord-Brabant viel hier buiten. Het gebruik van loonkostensubsidies was evenwel juist in Noord-Brabant naar verhouding het meest intensief, gevolgd door Drenthe, Groningen en Limburg;
- de spreiding van Rijksdiensten werkte tot nu toe het meest duidelijk ten gunste van Limburg.

Uit deze constatering valt globaal een rangorde af te leiden van provincies voor wat de relatieve intensiteit van het regionale beleid betreft.

Dat doen we als volgt:

- voor de verschillende onderdelen kennen we de provincies rangnummers toe, die de intensiteit van het instrument in verhouding tot de bevolkingsomvang tot uitdrukking brengen. Deze rangnummers staan in tabel 5.4. Van de investeringspremies zijn alleen de BIO en IPR meegenomen, omdat de SIO/SIOL kwantitatief nogal onbelangrijk was. Bij overheidsinvesteringen in vaste activa is een ruwe correctie aangebracht voor Zuid-Holland (vanwege de oververtegenwoordiging van de Rijksoverheid daar): deze provincie is hetzelfde rangnummer als Noord-Holland gegeven;
- we kennen de onderdelen gewichten toe, zie tabel 5.4. Dit gebeurt op een onvermijdelijk nogal arbitraire wijze. De instrumenten van de meest recente jaren zijn relatief licht gewogen, omdat ze zo'n korte periode betreffen. Verder is rekening gehouden met de totaalomvang van de instrumenten (bij geldbedragen is gelet op de geldontwaarding in de loop der tijd).

De uiteindelijke globale rangorde van provincies die resulteert voor de gehele studieperiode is (van meest intensieve toepassing beleid naar minder):

1. Groningen, Drenthe, Zeeland.
2. Friesland.
3. Limburg.

4. Noord-Brabant, Overijssel.

5. Gelderland, Noord-Holland.

6. Utrecht, Zuid-Holland.

Dit patroon verschilt enigszins van hetgeen we eerder uit de spreiding van de ontwikkelingskernen destilleerden, het meest opvallend wat de positie van Zeeland betreft. Deze provincie scoort hier erg hoog, vanwege het hoge niveau van overheidsinvesteringen en toegekende investeringspremies. Bij een aantal andere instrumenten is de positie van Zeeland opvallend slecht. Groningen en Drenthe hebben onder de zwakke provincies de meest opvallende uniformiteit in rangnummers als we de diverse maatregelen vergelijken.

De hier gepresenteerde rangschikking lijkt het best bruikbaar om de provincies onderling te beoordelen naar intensiteit van het regionale beleid. We zullen hiervan in het volgende hoofdstuk gebruik maken. (Overigens is de gevoeligheid van de rangschikking voor de enigszins arbitrair gekozen gewichten niet groot. Stellen we alle gewichten op 1, dan zou alleen de positie van Limburg opvallend verschuiven, namelijk naar groep 1. Verder zou Gelderland bij de onder 4 genoemde provincies terechtkomen, en Noord-Holland bij die onder 6. De op basis van de in tabel 5.4. gevonden rangschikking lijkt echter te prefereren boven een waarbij géén rekening gehouden is met de diversiteit van de gebruikte instrumenten.)

Bovenstaande rangschikking betrof alleen stimuleringsmaatregelen. De afremmingsmaatregelen zijn weinig intensief gebruikt:

- door spreiding van Rijksdiensten verdwenen ongeveer 5.000 arbeidsplaatsen uit Zuid-Holland;
- door toepassing van de SIR werden slechts enkele vergunningen geweigerd (géén in 1976 en 1978, 3 in 1977, waarvan 1 in Zuid-Holland en 2 in Utrecht, bron: jaarverslagen SIR);
- de SIR-heffingen zijn nog maar erg kort van kracht.

Houden we met deze maatregelen rekening, dan komt Zuid-Holland naar voren als meest afgeremde provincie, maar dit geldt alleen voor recente jaren.

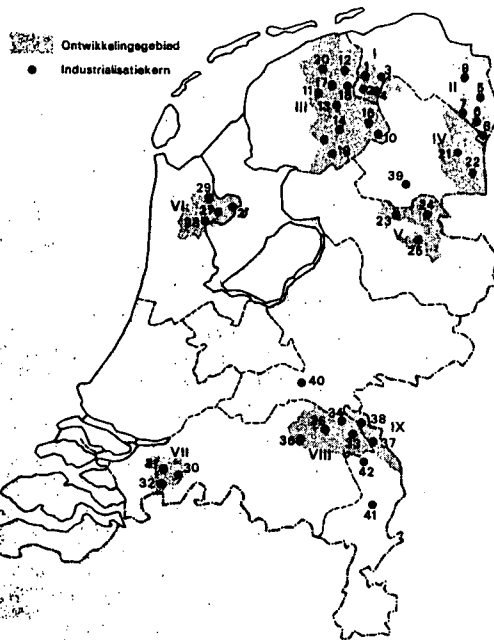
5.5. Afsluiting

Het vrij uitvoerige overzicht van het regionaal economisch beleid in dit hoofdstuk werd nodig geacht om de economische ontwikkeling van regio's beter te kunnen beoordelen. In het volgende hoofdstuk zal o.a. nagegaan worden of de ruimtelijke spreiding van de beleidsintensiteit ook een samenhang vertoont met het verloop van economische activiteiten in de regio's.

Tabel 5.4. Rangorde van provincies voor een aantal beleidsinstru-
men

	Investerings- premies BIO	IPR	speciale overh. infrastr.invest. programm.	steun aanv. bedr. werk.	loonk. subs.	spreid. Rijksd.	
Groningen	2	2	1	5	2	3	5
Friesland	3	5	4	3	8	2	10
Drenthe	1	4	3	2	7	1	2
Overijssel	7	7	6	9	3	5	6
Gelderland	9	8	9	6	6	7	7
Utrecht	9	10	9	4	10	8	8
Noord Holland	8	9	8	7	5	10	11
Zuid Holland	9	10	9	7	4	9	9
Zeeland	4	1	2	1	11	6	4
Noord Brabant	6	6	7	8	9	11	1
Limburg	5	3	5	10	1	4	3
Gewichten	2	8	4	8	2	2	1

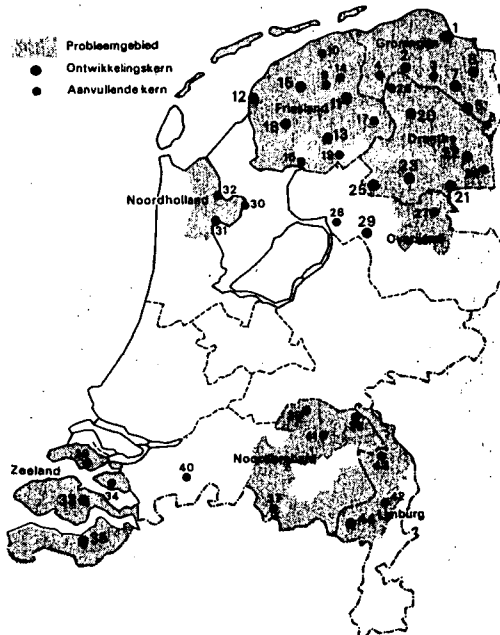
Toelichting. Gebaseerd op tabel 5.3. Zie tekst voor verdere toelichting.

Kaart A: Ontwikkelingsgebieden en industrialisatiekernen
(Aangewezen in resp. 1952 en 1953) Bron: Tamsma, 1977

Ontwikkelingsgebied	Kerngemeenten	vlgs de BIK
I Zuid-West Groningen	1 Grootgast*	3 Tolbert*
	2 Marum*	4 Zevenhuizen*
II Oostelijk Groningen	5 Vriescheloo*	8 Ter Apel
	6 Musselkanaal*	9 Winschoten
	7 Stadskanaal	
III Oostelijk Friesland	10 Appelscha*	16 Oosterwolde
	11 Bergum	17 Schuilenburg*
	12 Buitenpost*	18 Surhuisterveen*
	13 Drachten	19 Wolvega
	14 Gorredijk*	20 Zwaagwesteinde*
	15 Heerenveen	
IV Zuid-Oost Drente	21 Emmen	22 Klazienaveen
V Noord-Oost Overijssel	23 Dedemsvaart*	25 Vroomshoop*
	24 Hardenberg	
VI Oostelijk Westfriesland	26 Enkhuizen	28 Hoorn
	27 Grootebroek*	29 Medemblik
VII Zuid-West Noordbrabant	30 Etten	32 Rucphen*
	31 Oudenbosch*	
VIII Noord-Oost Noordbrabant	33 Boxmeer*	35 Mill*
	34 Cuyk	36 Uden
IX Noordelijk Limburg	37 Bergen*	38 Gennepe*
Incidenteel te stimuleren kernen	39 Hoogeveen	41 Panningen (Helden)
	40 Druten*	42 Venray

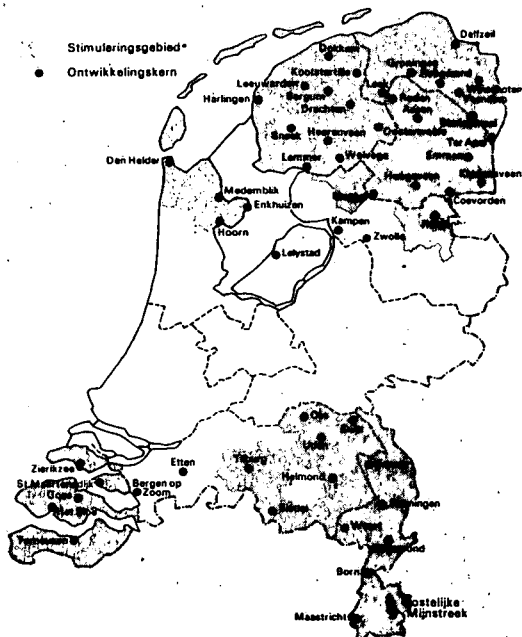
Bron: Nederlandse Staatscourant, 30 juli 1953, nr. 145.
* in 1959 niet meer opnieuw aangewezen.

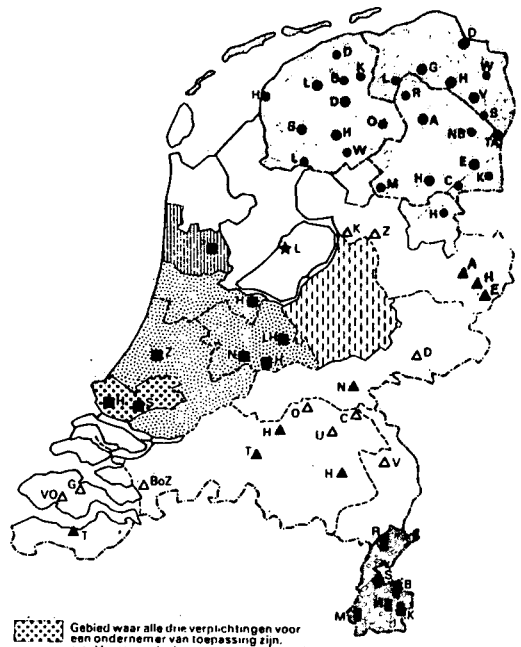
Kaart B: Probleemgebieden en ontwikkelingskernen
(Aangewezen in 1959) Bron: Tamsma, 1977

Provincie	Ontwikkelingskernen	vlgs de BIO
Groningen	1 Delfzijl	5 Stadskanaal
	2 Groningen	6 Ter Apel
	3 Hoogezand	7 Veendam
	4 Leek	8 Winschoten
Friesland	9 Bergum	15 Leeuwarden
	10 Dokkum	16 Lemmer
	11 Drachten	17 Oosterwolde
	12 Harlingen	18 Sneek
	13 Heerenveen	19 Wolvega
	14 Kootsterille	
Drente	20 Assen	24 Klazienaveen
	21 Coevorden	25 Meppel
	22 Emmen	26 Roden
	23 Hoogeveen	
Overijssel	27 Hardenberg	29 Zwolle
	28 Kampen	
Noordholland*	30 Enkhuizen	32 Medemblik
	31 Hoorn	
Zeeland	33 Goes	35 Terneuzen
	34 St. Maartensdijk	36 Zierikzee
Noordbrabant	37 Bladel	40 Etten
	38 Cuyk	41 Uden
	39 Oss	
Limburg	42 Panningen	44 Weert
	43 Venray	

Bron: Nederlandse Staatscourant, 20 april 1959, nr. 75.
* Nederlandse Staatscourant, 23 juli 1959, nr. 140.

Kaart C *Uitbreiding der Stimuleringsgebieden (sept. 1968), tot maximale oppervlakte (incl. HG Zuid-Limburg 49% van nationaal territoir). Bron: Tamsma, 1977.*

 Gebied waar alle drie verplichtingen voor een ondernemer van toepassing zijn.
 a. mitslen aan overheid zijn voornemen tot bouw of uitbreiding op grote schaal
 b. versieren van het verpunning met diezelfde bouw
 c. betalen van heffing of andere investeringen

 Gebied vooreerst nog vrijgesteld van heffing en vergunning

 Gebied vooreerst nog vrijgesteld van alle drie verplichtingen

 Gebied waar de wet wel van kracht is, maar nog niet van toepassing is verklaard

 'Groekern' plaats aangewezen om bevolkingsoverloop uit congestiegebieden te huisvesten en waar deshalve de heffing is gehalveerd

Afzonderlijke kernen officieel aangewezen voor industriebevordering:

 Lelystad (sinds 1968)

 Tijdelijke geldigheid investeringspremiereseling (I.P.R.):

 voor normale toepassing

 voor incidentele toepassing

 Stimuleringsgebied Noorden des Lands (sinds 1958)

Officieel aangewezen:

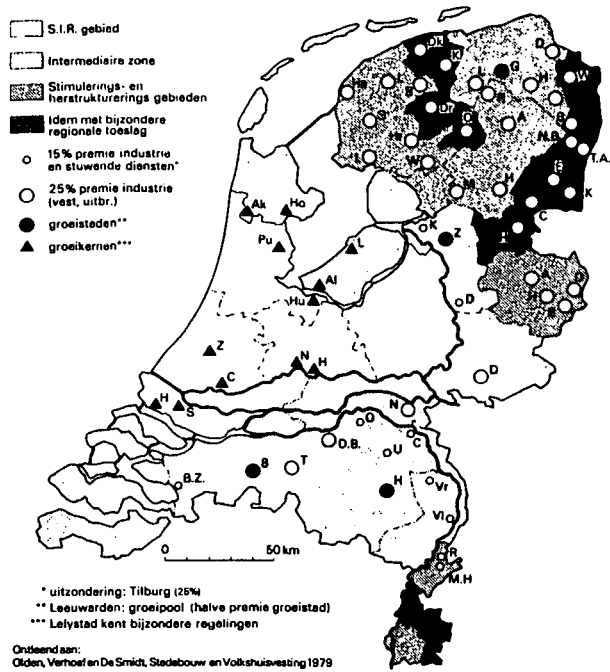
 primaire ontwikkelingskern

 secundaire ontwikkelingskern

 Herstructureringsgebied Limburg (sinds 1965)

 Officieel aangewezen gemeenten

Kaart D *Regionale politiek van de Rijksoverheid gericht op de industrie, zoals geldend in oktober 1975, alsmede gebieden waar de wet selectieve investeringsregeling [S.I.R.] van kracht is met ingang van oktober 1975. Bron: Tamsma, 1977, aangevuld met Twente.*

Kaart E Regionale politiek, zoals van toepassing in 1979. Bron: Jansen e.a., 1979.

6. NAAR EEN VERKLARING EN PROGNOSE VAN DE BEDRIJFSTAKONTWIKKELINGEN

6.1. Inleiding

De hamvraag van dit rapport is natuurlijk de vraag hoe de tot nu toe gepresenteerde informatie gekoppeld kan worden tot een verklaring van de beschreven bedrijfstakontwikkelingen. In hoofdstuk 4 gaven we al aan dat we hiervoor géén kwantitatief-statistische analyse gebruiken. We beperken ons daarentegen tot een poging enkele globale conclusies aan het geheel van informatie te verbinden, die tevens bruikbaar zijn voor het verkrijgen van een beeld van te verwachten toekomstige ontwikkelingen. Daartoe zullen in de volgende paragrafen allereerst enkele vragen gesteld en zo goed mogelijk beantwoord worden. Daarna proberen we tot een voorzichtige prognose voor de jaren tachtig te komen.

6.2. Wordt de ruimtelijke ontwikkeling in belangrijke mate bepaald door de produktcyclus?

De laatste tijd is de aandacht voor de ruimtelijke implicaties van verschillende fasen in de produktontwikkeling, de zogenaamde produktcyclus, toegenomen. We noemen als voorbeelden de studies van Erickson en Leinbach, 1979, Norton en Rees, 1979 en Van Duijn, 1979. Die ruimtelijke implicaties worden verklaard uit de verwachting dat voor de verschillende fasen in de produktcyclus, de gewichten van vestigingsfactoren variëren. De ruimtelijke effecten zouden er als volgt uitzien (ten dele ontleend aan Erickson en Leinbach, 1979):

1e fase: experimenteren en in ontwikkeling brengen van produkt. Het produktieproces kenmerkt zich door: lage kapitaal- en arbeidsintensiteit, géén stabiele technologie, behoefte aan geschoolde arbeidskrachten, belangrijke plaats voor allerlei externe voordelen en weinig behoefte aan ruimte. Bestaande agglomeraties zouden in deze fase een aantrekkelijke lokatie vormen (men spreekt wel van een broedplaatsfunctie van agglomeraties).

2e fase: sterke groei van succesvol produkt. Nu wordt de behoefte aan ruimte, kapitaal en goed management het belangrijkste. Daarnaast blijven agglomeratievoordelen en geschoolde arbeidskrachten nog aantrekkelijke lokatiefactoren. Een geschikte lokatie is die in of nabij de grote agglomeraties (op plaatsen met voldoende ruimte).

3e fase: stabilisatie en standaardisatie van het produktieproces. In deze fase wegen de behoefte aan voldoende, relatief minder geschoolde arbeidskrachten en aan ruimte en kapitaal het zwaarst. Agglomeratievoordelen en geschoolde arbeid zijn irrelevant geworden. Deze fase leent zich voor lokatie in relatief perifeer gelegen gebieden. Het overplaatsen van dit type activiteiten uit de agglomeraties staat bekend als het "filtering down"-proces.

4e fase: in sommige gevallen afbraak van de produktie, bijvoorbeeld door internationale herlokatie.

Als nu per bedrijfstak de ontwikkeling in de loop der tijd aan deze fasering gekoppeld kan worden, zou hieruit een hypothese voor het ruimtelijke ontwikkelingspatroon van bedrijfstakken volgen. Deze hypothese zou dan met de beschikbare bedrijfstakgegevens te toetsen zijn.

In hoofdstuk 3 zagen we dat er per provincie een redelijk uniform beeld te zien was voor de groei van de verschillende bedrijfstakken. In het geval dat de produktcyclus-theorie als boven geformuleerd voor bedrijfstakken relevant was, zouden we zo'n uniform beeld niet verwachten. Onze conclusie is daarom dat de produktcyclus-theorie op bedrijfstakken toegepast niet in belangrijke mate de ruimtelijke ontwikkeling verklaart.

Zo'n conclusie is eigenlijk al vooraf te verwachten, immers

- bedrijfstakken zijn zo heterogeen dat er vele fasen van produktcycli tegelijkertijd voorkomen. Met de geaggregeerde bedrijfstakgegevens valt géén inzicht te krijgen in de fase waarin de bedrijfstak in de verschillende regio's verkeert (bijv. een lagere groei dan landelijk past zowel bij fase 1, als 3 en 4);
- in de theorie is slechts plaats voor een gering aantal lokatiefactoren. Zo kunnen grondstoforiëntatie (bijv. lokatie bij internationale havens), bereikbaarheid van afzetmarkt en leveranciers, en traditie in diverse gevallen een erg bepalende invloed hebben.

6.3. Valt de ruimtelijke ontwikkeling te verklaren uit ruimtelijke factoren?

Het beeld dat in hoofdstuk 3 geschetst werd lijkt consistent te zijn met de visie dat de ruimtelijke spreiding vooral door een complex van ruimtelijke factoren wordt bepaald. Deze visie valt te onderbouwen door de verschillende provincies nog eens te bezien.

In Zuid- en Noord-Holland constateerden we een vrijwel continu achterblijven van de groei van vrijwel alle bedrijfstakken. De informatie in tabel 4.1 laat zien dat de bevolkingsontwikkeling in deze twee provincies het meest opvallende gemeenschappelijke beeld vertoonde: landelijk een der laagste groeivoeten van de potentiële beroepsbevolking in beide provincies. hiermee samenhangend kenden beide provincies een relatief geringe arbeidsreserve (vergelijk werkloosheid en aandeel niet-werkende vrouwen). Andere lokatiefactoren gaven ofwel een sterk positief beeld te zien (nationale en internationale bereikbaarheid, agglomeratievoordelen, kwaliteit arbeidsaanbod, beschikbaarheid kantoren), of een enigszins negatief:

- de gerealiseerde industrieterreinen waren in Noord-Holland relatief slecht vertegenwoordigd, maar toch in dezelfde mate als bijvoorbeeld Noord-Brabant, terwijl Zuid-Holland relatief veel industrieterrein bezat;
- de arbeidsbeloning was in deze provincies gemiddeld het hoogste van het land;
- door het regionaal beleid vond een zekere afremming plaats in recente jaren, hoewel voor delen van Noord-Holland ook een stimuleringsbeleid gevoerd is.

Uit tabel 3.8 blijkt dat in slechts enkele bedrijfstakken de provinciale ontwikkeling beter dan de landelijke was:

- de land- en tuinbouw in vooral Zuid-Holland, maar ook in Noord-Holland. Dit zal te verklaren zijn uit de samenstelling van het productiepakkett (relatief veel tuinbouw) en de afzetmogelijkheden van de geproduceerde produkten;
- de mijnbouw in Zuid-Holland, die natuurlijk grondstofgebonden is;
- de basismetaal in Noord-Holland. Uit hoofdstuk 3 blijkt dat dit toe te schrijven valt aan de lokatiegebondenheid van deze bedrijfstak, met name aan IJmuiden;
- de horeca in beide provincies, waarvoor de attractiviteit van het westen voor toerisme en congresactiviteiten e.d. belangrijk geweest zal zijn;
- de elektrotechniek in Noord-Holland en de reparatie van gebruiksgoederen in Zuid-Holland. Hiervoor leveren de beschouwde lokatiefactoren géén acceptabele verklaring op.

Aldus blijkt dat bovenstaande uitzonderingen grotendeels uit specifieke factoren verklaarbaar zijn.

In de resterende centrumprovincie, Utrecht, was de groei van de potentiële beroepsbevolking daarentegen erg hoog. Overige lokatiefactoren gaven eenzelfde of slechter beeld te zien dan in de vorige twee provincies (slechter bijv. beschikbare industrieterreinen, internationale bereikbaarheid, agglomeratievoordelen). Het relatief gunstiger werkgelegenheidsverloop in deze provincie kan daarom toegeschreven worden aan dezelfde factor: arbeid. Maar dat gunstige beeld gold vooral de diensten. Industrietakken bleven grotendeels achter, waarbij de beperkte aanwezigheid van ruimte (industrieterreinen) van invloed geweest kan zijn (in tabel 4.1 een der laagste van het land). Voor een deel is dit achterblijven ook toe te schrijven aan specifieke bedrijfstakkenmerken zoals: de neergang van de basismetaal (met een overconcentratie van staalfabrieken in Utrecht) en van transportmiddelen (wagenbouw en spoorwegwerkplaatsen). Het relatief betere verloop van enkele stagnerende industrietakken (textiel, voeding en genot) zal waarschijnlijk aan het productpakket toe te schrijven zijn.

Behalve Utrecht, gaven ook de provincies Noord-Brabant, Gelderland, Drenthe, Limburg en in wat mindere mate Overijssel een snel toenemende potentiële beroepsbevolking te zien. De overige lokatiefactoren verschillen nogal voor deze provincies (bijv. internationale en nationale bereikbaarheid, beschikbaarheid van industrieterreinen). De gemeenschappelijke positieve regionale component in deze provincies zal daarom vooral samenhangen met de kwantiteit van de beschikbare arbeid (de kwaliteit was in Drenthe en Overijssel lager dan in de overige drie provincies). Onderlinge verschillen moeten dan uit andere factoren verklaard worden:

- Noord-Brabant heeft het meest uniforme gunstig ontwikkelingspatroon met als uitzonderingen de textiel (herstructurering van een sterk regionaal geconcentreerde tak), de elektrotechniek (bepaald door het beleid van Philips, wat waarschijnlijk mede beïnvloed werd door de

regionale politiek voor de perifere regio's van ons land) en de overige industrie. Afgezien van de arbeidsmarkt (snel groeiende beroepsbevolking), onderscheidt deze provincie zich door een gunstige nationale en internationale bereikbaarheid. De regionale politiek is hier wél intensiever toegepast dan in Gelderland, maar minder intensief dan in Drenthe en Limburg, zodat deze factor de sterke positie van deze provincie binnen deze groep niet in belangrijke mate kan verklaren.

- Limburg vertoont wat lokatiefactoren betreft veel overeenkomst met Noord-Brabant. Verschilpunten zijn: een veel slechtere nationale bereikbaarheid, een intensiever regionaal beleid, en meer beschikbare industrieterreinen (in elk geval gedeeltelijk gevolg van het intensieve regionale beleid). De bedrijfstakontwikkeling was, buiten de mijnbouw, op enkele bedrijfstakken na steeds relatief gunstig. Dat zou er op kunnen wijzen dat het in deze provincie erg intensief gevoerde regionale beleid in elk geval een deel van de ongunstige invloed van de landelijk perifere ligging en het grote verlies aan arbeidsplaatsen in de mijnbouw gecompenseerd heeft (enkele concrete voorbeelden van een duidelijk effectief beleid in Limburg waren: de DAF/Volvo-vestiging, de DSM-heroriëntering op de chemie, de vestiging van het ABP en het CBS).
- Ook Gelderland vertoont bij de lokatiefactoren veel overeenstemming met Noord-Brabant. Uitzonderingen zijn: een slechtere internationale ligging, iets minder ruimte op de arbeidsmarkt (gezien de werkloosheidscijfers) en een minder intensief regionaal beleid. Deze zouden kunnen verklaren waarom de bedrijfstakken in Gelderland een minder uniform gunstig beeld te zien gaven dan in Noord-Brabant. Dat gold vooral voor de industrie met nogal wat relatief slechte groeiers, met name in meer recente jaren. Net als in Utrecht lijkt de goede nationale bereikbaarheid een belangrijker attractiefactor voor de diensten dan voor de industrie te gaan vormen.
- Overijssel is, met uitzondering van de ligging, de bevolkingsconcentratie en de arbeidskwaliteit, vergelijkbaar met de vorige provincies. Het werkgelegenheidsprobleem blijkt hier vooral samen te hangen met de bedrijfstakstructuur: de uitstroom uit landbouw en textiel. De overige takken gaven een opmerkelijk gunstig beeld te zien, bijvoorbeeld in de industrie beter dan in Gelderland. De minst stagnerende en de groeitakken deden het hier allemaal relatief goed. Gezien de relatief slechtere ligging zouden overheidsactiviteiten in het kader van het regionale beleid als verklaring kunnen gelden. Om een aantal redenen is deze verklaring echter minder aannemelijk:
 - . het regionale beleid is hier niet opvallend intensief gevoerd;
 - . het beleid had vooral aandacht voor de industrie, terwijl juist de diensten (en daarbinnen de informatiediensten) ook een gunstige ontwikkeling vertoonden;
 - . het beleid is in de loop der tijd geïntensiveerd, terwijl het patroon van het werkgelegenheidsverloop in deze provincie in de tijd niet opvallend veranderde.

Het lijkt daarom dat in deze provincie vooral de beschikbare arbeid, ook die welke vrijkwam uit de stagnerende takken, voor de meeste bedrijfstakken de belangrijkste gunstige factor vormde, aangevuld met

voor een deel van de provincie in elk geval een relatief aantrekkelijke ligging (de IJsseldelta). Verder zal ook de toevoeging van de N.O. Polder aan deze provincie een positieve invloed op het werkgelegenheidsverloop gehad hebben (bijv. verzorgende activiteiten).

- Ook in Drenthe werd de al sterke bevolkingsgroei nog aangevuld met een grote uitstoot uit de landbouw. Een zeer ruime arbeidsmarkt dus. Bovendien was hier over een lange periode sprake van een continu intensief regionaal beleid. Daar stonden een aantal negatieve lokatiefactoren tegenover zoals het zeer lage scholingsniveau van de beroepsbevolking, de slechte bereikbaarheid (van de drie noordelijke provincies is de nationale bereikbaarheid van Drenthe echter duidelijk het beste), en de afwezigheid van belangrijke stedelijke agglomeraties. Het beeld wat uiteindelijk buiten de primaire sector resulteerde, was overwegend positief. Kan dat mede toegeschreven worden aan effecten van het regionale beleid?

Waarschijnlijk maar voor een erg klein gedeelte, immers:

- ook hier was de ontwikkeling van de diensten over de hele periode even positief als die van de industrie, terwijl de industrie veel meer van het beleid profiteerde;
- de geleidelijke intensivering van het beleid heeft zich in elk geval niet vertaald in een gunstiger ontwikkelingspatroon voor de industrie. Integendeel zelfs: in een drietal takken verslechterde het beeld in recente jaren, terwijl in geen enkele tak de ontwikkeling duidelijk verbeterde;
- de ontwikkeling van de industrie was in Drenthe niet opvallend beter dan in bijvoorbeeld Overijssel, terwijl de beleidsintensiteit wèl sterk verschilde.

De ruime arbeidsmarkt (versterkt door immigratie van personen) komt voor deze provincie daarom als meest overtuigende lokatiefactor naar voren, aangevuld met enige effecten van een intensieve overheidsbemoeienis.

De nog resterende provincies, Groningen, Friesland en Zeeland kenmerken zich alle drie door een zwakke groei van de potentiële beroepsbevolking, maar wel een ruim potentieel aan arbeidskrachten (werklozen, niet-werkende vrouwen, uitstoot uit landbouw), en in de nationale context de meest perifere ligging van alle provincies. Groningen en Zeeland hadden nog gemeenschappelijk dat er het meest intensieve regionaal beleid gevoerd werd, en hier (mede daardoor) relatief de meeste industrieterreinen voorradig waren (vooral Zeeland scoort hiermee zeer hoog).

De slechte nationale ligging en de geringe aanwas van de bevolking zijn voor de ontwikkeling van Groningen en Zeeland allereerst bepalend geweest (daardoor weinig groei van zowel verzorgende als stuwende activiteiten). Het regionale beleid lijkt hier echter enige compensatie geboden te hebben. Namelijk in beide provincies zijn de relatief goede groeicijfers alleen bij de industrie te vinden, en wel vooral in de nationale groeitakken, zoals chemie, basismetaal, elektrotechniek, en overige industrie. Groeitakken lenen zich het best voor beïnvloeding

van lokatiebeslissingen, zodat het gunstige verloop van juist deze takken wel als beleidseffect aangemerkt kan worden (belangrijk is natuurlijk geweest de voorziening van haven-infrastructuur voor activiteiten als chemie en basismetaal).

Friesland ten slotte heeft wat minder van het regionale beleid geprofiteerd dan de andere twee noordelijke provincies (zie vorige hoofdstuk), maar gaf toch in vrijwel alle industrietakken een relatief gunstige ontwikkeling te zien. Bij de diensten legden de negatieve ontwikkelingen het meeste gewicht in de schaal: handel en overige diensten, als grotendeels verzorgende activiteiten sterk afhankelijk van de bevolkingsontwikkeling. Waarschijnlijk zal ook hier het regionale beleid een compensatie voor de slechte ligging betekend hebben (relatief gunstige groeivoeten in o.a. de basismetaal, chemie, elektrotechniek en overige metaal), al valt moeilijk te verklaren waarom in Friesland zowel nationaal stagnerende als groeiende takken een relatief gunstige ontwikkeling vertoonden. Een aantal lokatiefactoren waren immers duidelijk negatief (de beschikbare ruimte was het geringst van alle provincies, de bevolkingsgroei was een der laagste, de kwaliteit van het arbeidsaanbod was gering), slechts een enkele andere positief (een ruim arbeidspotentieel in de vorm van werklozen, niet-werkende vrouwen, en een grote uitstoot uit de landbouw; ten opzichte van Groningen een gunstiger ligging in nationaal perspectief; een redelijk intensief gevoerd regionaal beleid). De combinatie van regionaal beleid en een ruime kwantitatieve arbeidsreserve kan de relatief gunstige ontwikkelingen verklaren.

We proberen nu tot enkele afsluitende algemene conclusies te komen voor wat betreft de samenhang tussen lokatiefactoren en regionale ontwikkeling in het verleden. De conclusies zijn enigszins speculatief, maar meer definitieve uitspraken lijken ons, gezien het complexe karakter van het economische systeem niet haalbaar.

1. Het regionale stimuleringsbeleid heeft een duidelijke positieve invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de perifere provincies Zeeland, Limburg en Groningen. Waarschijnlijk is er ook in Drenthe en Friesland wel sprake geweest van zulke effecten, hoewel dat uit deze analyse minder duidelijk af te leiden valt. Uit deze studie blijkt evenwel niet dat de geleidelijke intensivering van het beleid gepaard gegaan is met een toename van de effecten. In sommige gevallen lijkt het tegendeel zelfs het geval te zijn.
2. Voor de hier beschouwde studieperiode is het bevolkingsverloop en de daarmee verband houdende groei van de potentiële beroepsbevolking waarschijnlijk de belangrijkste factor geweest voor het verklaren van interregionale verschillen in werkgelegenheidsgroei. Provincies waar deze groei groot was, en die bovendien gunstig gelegen zijn, waren duidelijk in het voordeel. Met deze constatering wordt geenszins uitgesloten dat er tegelijkertijd sprake is van een omgekeerd verband: werkgelegenheidsgroei als bepalende factor voor de bevolkingsontwikkeling (via arbeidsmigratie). In feite bestaat dit verband

simultaan met het eerder bedoelde. Onze indruk is evenwel dat de causale lijn van bevolking naar werkgelegenheid overheersend is geweest (zie voor een verdere uitwerking van het verband bevolking-werkgelegenheid: Ledent, 1978).

3. Het bestaan van een concentratie van stedelijke agglomeraties heeft op economische activiteiten niet zo'n attractieve werking uitgeoefend, dat deze factor voor andere bestaande nadelen (met name het krappe arbeidsaanbod en de beperkt aanwezige ruimte) een overcompensatie betekende. Hetzelfde kan opgemerkt worden voor een gunstige internationale en nationale ligging. (Natuurlijk is deze uitspraak erg algemeen bedoeld; voor allerlei specifieke doeleinden kunnen agglomeratievoordelen en gunstige ligging wel een belangrijke attractiefactor gevormd hebben, bijvoorbeeld voor kantooractiviteiten.)
4. Bij enkele ruimtelijk sterk geconcentreerde bedrijfstakken kan het regionale ontwikkelingspatroon in elk geval voor een flink deel begrepen worden uit een specifieke intra-bedrijfstakontwikkeling. Dit geldt vooral voor de mijnbouw, de papierindustrie, de textiel, de basismetaleen, de elektrotechniek, de transportmiddelenindustrie en het vervoer.

6.4. Naar een voorzichtige prognose voor de nabije toekomst

Willen we, aansluitend bij de in de vorige paragraaf aangegeven factoren, komen tot prognoses voor de te verwachten ruimtelijke ontwikkelingen, dan moeten we in elk geval inzicht hebben in de volgende factoren:

- hoe ontwikkelen de diverse lokatiefactoren zich, inclusief de intensiteit en spreiding van het regionale beleid;
- veranderen de gewichten die de diverse lokatiefactoren krijgen in het beslissingsproces, bijvoorbeeld in samenhang met de nationaal-economische ontwikkeling;
- wat zijn de verwachtingen voor de nationale ontwikkeling van de totale economie en van de verschillende bedrijfstakken, met name wat de ruimtelijk sterk geconcentreerde onderdelen betreft (zie eind van de vorige paragraaf).

In deze voorstudie beschikken we nog niet over prognoses van de nationale ontwikkeling van de totale economie, en de diverse bedrijfstakken. Daarom kunnen we hier slechts een partiële aanzet tot de gewenste regionale prognose geven. Deze bestaat voornamelijk uit het formuleren van verwachtingen over de niveaus van de lokatiefactoren, hun relatieve belangrijkheid en de mogelijke uitwerking ervan op het werkgelegenheidsverloop.

Laten we allereerst de vestigingsfactoren uit tabel 4.1 beschouwen. Voor een aantal daarvan valt het komende decennium géén belangrijke verandering in niveau te verwachten:

- de bereikbaarheid is zowel nationaal als internationaal een redelijk stabiele factor:
- hetzelfde geldt voor een globale meting van de mate van concentratie van bevolking en activiteiten;
- bij de beschikbare ruimte zal het beeld voor het aanbod van kantoor-toorruimte niet veel veranderen. We baseren ons hierbij op Rompelman, 1979, die uit een inventarisatie van kantoorbouwplannen voor de komende vijf jaar en de gerealiseerde activiteiten in het verleden een stabilisatie van het aandeel van de centrumprovincies afleidt (op 70 à 80%).

Op de overige lokatiefactoren moeten we wat uitgebreider ingaan, omdat de niveaus daarvan minder stabiel zijn.

- De beschikbare ruimte voor industrieterreinen. Hierover is informatie beschikbaar uit een recente enquête. In tabel 6.1 is het aantal m² bedrijfsterrein per huidige industriële arbeidsplaats vermeld, wat in de nabije toekomst volgens bestemmingsplannen beschikbaar is. De ruimte blijkt relatief vooral geconcentreerd in Zeeland, de drie noordelijke provincies en Limburg. Utrecht en Gelderland hebben relatief de minste ruimte beschikbaar. Vergelijken we dit met het verleden (tabel 4.1) dan zullen vooral relatieve posities van Drenthe en Friesland verbeteren, en die van Zuid-Holland en Gelderland verslechteren.
- de kwantiteit van het arbeidsaanbod. In de vorige paragraaf zagen we dat het verloop van de potentiële beroepsbevolking hiervoor een belangrijke indicator is. Dit wordt voor de nabije toekomst bepaald door de natuurlijke aanwas in het verleden, de bevolkingsopbouw en het migratiepatroon. Wat de natuurlijke aanwas betreft valt in de nabije toekomst een snelle groei van de beroepsbevolking te verwachten in Noord-Brabant, Limburg, Gelderland, Utrecht en Overijssel (zie tabel 4.1 voor de natuurlijke aanwas in het verleden). In het verleden heeft het migratiepatroon deze groei in een aantal van deze provincies nog versterkt, en er verder voor gezorgd dat ook in Drenthe een aanzienlijke aanwas van de potentiële beroepsbevolking plaatsvond. De te verwachten ontwikkelingen van het migratiepatroon komen verderop ter sprake. Vooruitlopend op de daar te geven indicatieve prognose van het migratiepatroon, komen we tot een globale indicatie van de groei van de potentiële beroepsbevolking, die in tabel 6.1 is aangegeven.

In tabel 4.1 komen nog twee indicatoren voor met betrekking tot de kwantiteit van het arbeidsaanbod, namelijk de geregistreeerde werkloosheid en het aandeel niet-werkende vrouwen. Wat het laatste betreft zullen de onderlinge verhoudingen tussen provincies in de relatief korte prognoseperiode niet opvallend veranderen, onder andere omdat het werkgelegenheidspatroon ruimtelijk daarvoor te stabiel is. Wat de werkloosheid betreft mogen we, gezien de starheid van de ruimtelijke spreiding hiervan in de afgelopen dertig jaren, de te verwachten groei van de potentiële beroepsbevolking en de werkgelegenheidsgroei in het verleden, voor de toekomst blijvend relatief hoge niveaus verwachten in de drie noordelijke provincies en Limburg (voor Limburg

Tabel 6.1. Provinciale lokatiefactoren in de toekomst (jaren '80)

	Beschikbare bedrijfster- reinen	Arbeid		Bevolkingsgroei '80-'90	
		kwantiteit (1)	kwaliteit (2)	geraamde nat.aan- was	geraamde totale aanwas
Groningen	303	-	++	0	4,4 -
Friesland	169	+	++	-	5,0 +
Drenthe	259	+	++	-	5,9 +
Overijssel	102	+	0	-	7,9 +
Gelderland	78	++	0	0	6,9 ++
Utrecht	70	++	--	+	5,1 ++
Noord Holland	127	--	-	+	2,5 --
Zuid Holland	94	--	-	+	4,3 --
Zeeland	778	+	-	0	3,6 +
Noord Brabant	110	++	0	0	8,1 ++
Limburg	143	+	++/+	0	6,7 +
Nederland	140				5,4

Toelichting

- De beschikbare bedrijfsterreinen geeft het per ultimo 1977 aantal m² uitgeefbaar bedrijfsterrein in bestemmingsplannen die de ontwerpfasen gepasseerd zijn, uitgedrukt per industriële arbeidsplaats (bron voor de bedrijfsterreinen: Enquête bedrijfsterreinen, RPD, Informatiebulletin no. 2.3, aug. 1978).
- De groei van de potentiële beroepsbevolking (1) loopt van zeer snel (++) , via relatief snel (+) en relatief langzaam (-) naar een zeer laag groeicijfer (--). Zie tekst voor de verdere onderbouwing.
- Bij de verwachte werkloosheid (2) duidt ++ op erg hoog, -- op erg laag en 0 op het landelijke niveau.
- Bij de kwaliteit van arbeid geeft + hoger dan, - lager dan, en 0 ongeveer gelijk aan het landelijke niveau aan.
- De geraamde natuurlijke aanwas van de bevolking betreft de procentuele toename in de periode 1980-90, zoals vermeld in de Verstedelijkingsnota, deel 2d, p.53.
- De geraamde totale bevolkingsgroei is slechts kwalitatief ingevuld, vanwege de onzekerheden over het migratieverloop (binnenlands en buitenlands) en over de resultaten van het overheidsbeleid gericht op terugdringen van bepaalde migratietrends. ++ duidt op de snelste groei (zo'n 9 à 12% in deze periode), + op een matige groei (7 à 8%), 0 op ongeveer de landelijke groei (5 à 6%), - op een relatief geringe groei (4%), -- op de meest langzame groei (0-3%). Voor een poging om de totale bevolkingsgroei kwantitatief te ramen, zie Verstedelijkingsnota, deel 2d, p. 56 en 59.

althans in het eerste deel van de periode; de mogelijkheden om op middellange termijn de regionale component in de werkloosheid hier terug te dringen lijken groter dan in het Noorden gezien het vestigingsprofiel van deze provincie in tabel 4.1), een erg laag niveau in Utrecht, en relatief lage niveaus in Noord-Holland, Zeeland en Zuid-Holland. In tabel 6.1 is deze verwachting weer globaal weergegeven.

- De kwaliteit van het arbeidsaanbod. Deze factor is voor een prognose van de totale kwantiteit aan werkgelegenheid weinig belangrijk, zoals in de vorige paragraaf bleek. Voor de toekomst valt hetzelfde te verwachten, vooral gezien de optredende nivellering in het kwaliteitsniveau (dit lijkt bijvoorbeeld uit de cijfers voor 1960 en 1971 in tabel 4.1 die een indruk geven van het gemiddelde opleidingsniveau. De nivellerende tendens die hieruit blijkt wijkt af van het nogal starre ruimtelijke patroon wat Vergoossen en Wever, 1979 beschrijven. Hun studie betreft echter alleen de participatie in V.W.O. en W.O.).

Deze nivellering betekent niet dat de kwalitatieve opbouw van de beroepsbevolking reeds in alle provincies identiek zal worden. We verwachten voorlopig een blijvend hoger opleidingsniveau in de drie centrumprovincies en een gemiddeld laag opleidingsniveau in Friesland, Drenthe en Overijssel (zie tabel 6.1).

- De ruimtelijke verschillen in arbeidskosten zijn in de loop der tijd geringer geworden door nationale, collectieve arbeidsovereenkomsten. Voor de toekomst verwachten we van mogelijk resterende verschillen géén belangrijke werking op het lokatiepatroon. We moeten hierbij nog wel wijzen op een recente tendens welke vergroting van verschillen in beloningsvoeten, afhankelijk van de situatie op deel-arbeidsmarkten, bijvoorbeeld regionale, als wenselijk ziet. Het is echter momenteel moeilijk te overzien in hoeverre als gevolg hiervan ruimtelijke verschillen in beloningsvoeten zullen gaan toenemen in de toekomst.
- De bevolkingsgroei, als indicator voor de regionale afzetmarkt. Een prognose hiervan vereist een schatting van het verloop van de natuurlijke aanwas, het binnenlands migratiesaldo en het buitenlandse migratiesaldo. Elk van deze componenten is met ruime onzekerheden omgeven. Voor de natuurlijke aanwas geldt dit waarschijnlijk het minst. In tabel 6.1 zijn als indicatie hiervoor kwantitatieve ramingen uit de Verstedelijkingsnota overgenomen. Het migratiepatroon laat zich moeilijker voorspellen. Voor de binnenlandse migratie zijn de volgende factoren van belang:
 - . trends uit het verleden (zie hoofdstuk 2) wijzen op een te verwachten aanzienlijk vestigingsoverschot in Noord-Brabant, Gelderland, Utrecht en wellicht ook voor Zeeland; en wat minder grote overschotten voor Drenthe, Friesland en misschien ook Groningen. Verder valt een aanzienlijk vertrekoverschot te verwachten voor Noord- en Zuid-Holland;
 - . het al dan niet doorzetten van deze trends is mede afhankelijk van de vraag of de migratiebepalende factoren een belangrijke ontwikkelingsbreuk zullen vertonen. Ruwweg kunnen deze, afgezien van de afstand, opgesplitst worden in arbeidsmarktfactoren en factoren betreffende woon- en leefmilieu (zie Bartels, 1979). Voor de arbeidsmarktfactoren (werkgelegenheid en werkloosheid) vallen vooraf moeilijk duidelijke breuken in de trends uit het recente verleden te voorzien. Bij de factoren die woon- en leefmilieu betreffen, zou de beschikbare woningvoorraad in belangrijke mate een ander ruimtelijk patroon kunnen gaan bezitten, als de overheid erin slaagt de voornemens van de Verstedelijkingsnota uit te voeren. In deze nota (deel 2d) wordt als taakstelling gekozen voor een zodanige programmering van de woningbouw dat de te verwachten vertrekoverschotten van Noord- en Zuid-Holland en de vestigingsoverschotten in Noord-Brabant en Gelderland met zo'n 60 à 70% (van de absolute aantallen) afnemen (zie Verstedelijkingsnota, deel 2d, p. 58-59). Deze taakstelling lijkt, gezien het beperkt beschikbare instrumentarium, nogal optimistisch. We gaan er daarom van uit dat hoogstens een geringe afzwakking van de trends voor deze provincies realiseerbaar is;

. behalve de waarde van de bepalende factoren kan ook hun relatieve belangrijkheid veranderen. Het gaat dan met name om de gewichten die arbeidsmarktfactoren krijgen ten opzichte van woonfactoren. Bij een algemeen ruime arbeidsmarkt, zoals de laatste jaren, valt een groter gewicht van arbeidsmarktfactoren te verwachten dan bij een redelijk evenwichtige arbeidsmarkt (zie Bartels, 1979 voor een verdere uitwerking). Nemen we aan dat een redelijk evenwichtige arbeidsmarkt voorlopig niet realiseerbaar is, dan kunnen we voor de jaren tachtig verwachten dat het gewicht van het woon- en leefmilieu wat afzwakt ten opzichte van het verleden. Dit zou een afzwakking kunnen inhouden van de vestigingsoverschotten in het noorden, maar verder de overschotten voor intermediaire provincies (Utrecht, Noord-Brabant, Gelderland) alleen maar versterken (vanwege gunstige werkgelegenheidsperspectieven gezien de trends in het verleden).

Behalve de binnenlandse migratie, speelt nog de buitenlandse migratie een rol. Hiervan kunnen vooral vestigingsoverschotten verwacht worden in de drie verstedelijkte centrumprovincies (zie verder Verstedelijkingsnota, deel 2d, p. 55 voor een kwantitatieve raming.

Gezien de onzekerheden bij de migratieramingen geven we in tabel 6.1 alleen een globale prognose van te verwachten verschillen in de provinciale groei van de totale bevolking. Hieraan liggen de volgende verwachtingen ten grondslag:

- vooral Utrecht blijft een aantrekkelijke vestigingsprovincie (vanwege woon- en werkmotieven) met een groot vestigingssaldo;
- in Noord-Brabant en Gelderland zal de al hoge natuurlijke aanwas nog toenemen met minstens een matig vestigingssaldo, en als het R.O.-beleid weinig effect heeft met zelfs een groot vestigingssaldo;
- voor Limburg en Overijssel is géén opvallend vestigings- of vertrekoverschot te verwachten, gezien de trends in het verleden en de minder attractieve arbeidsmarktsituatie. De bevolkingsaanwas wordt hier daarom voornamelijk bepaald door de natuurlijke aanwas;
- in Drenthe en Friesland kan wellicht een matig vestigingsoverschot voorkomen (aantrekkelijk woon- en leefmilieu); een groot overschot is minder aannemelijk op langere termijn gezien de relatief onaantrekkelijke arbeidsmarktsituatie;
- voor Groningen zal de lage natuurlijke aanwas op langere termijn niet gecompenseerd worden door een aanzienlijk vestigingsoverschot, vanwege de structureel slechte arbeidsmarktsituatie en een (vergeleken met de rest van het noorden) minder aantrekkelijk woonmilieu. Een bevolkingsgroei lager dan landelijk zou het resultaat kunnen zijn;
- Zeeland heeft van alle provincies bijna de laagste natuurlijke aanwas. Er is daarom al een flink vestigingsoverschot nodig om per saldo op een matige bevolkingsgroei te komen. Zo'n vestigingsoverschot is te verwachten, vanwege redelijk gunstige arbeidsmarktperspectieven en een aantrekkelijk woonmilieu voor migranten uit met name Zuid-Holland;

- voor Noord- en Zuid-Holland ligt een lage natuurlijke aanwas in het verschiet, waarschijnlijk aangevuld met matige vertrekoverschotten (positief buitenlands migratiesaldo, maar een groter negatief binnenlands), zodat per saldo een stagnerende of zeer langzaam groeiende bevolking resulteert.
- De inkomensniveaus als tweede indicator van de regionale consumentenmarkt. Verschillen in regionale inkomens zijn voornamelijk terug te voeren op verschillen in de samenstelling van de beroepsbevolking (zie Bartels, 1977). Wat deze laatste betreft kan een verdere convergentie van provinciale structuren verwacht worden (zie de eerdere opmerkingen over de kwaliteit van arbeid). Ook voor de gemiddelde provinciale inkomens ligt een verder naar elkaar toe groeien daarom in het verschiet. Provincies als Drenthe, Friesland en Overijssel zullen relatief het meest achterblijven, terwijl de drie centrumprovincies voorlopig hun positie aan de kop blijven handhaven (deze verwachtingen zijn gebaseerd op de opleidingsstructuur van de beroepsbevolking in 1971 en de verwachte mutaties daarin, en op recente gegevens van regionale inkomensverschillen. Zie voor het laatste Van Duijn, 1979.

Een tweede groep lokatiefactoren die voor de prognose van belang is, bestaat uit het complex van overheidsmaatregelen, dat gehanteerd wordt binnen de regionaal economische politiek. De geschiedenis van dertig jaar overheidsbeleid op dit terrein (hoofdstuk 5) maakt duidelijk dat aan deze politiek enkele constanten ten grondslag liggen, die binnen de prognosetermijn niet revolutionair zullen veranderen. We verwachten zodoende dat de regionaal economische politiek de volgende kenmerken zal vertonen:

- géén intensiever gebruik van afremmingsmaatregelen voor het westen dan nu het geval is. Een afzwakking hiervan valt eerder te verwachten, gezien de toenemende roep om aandacht voor de werkgelegenheidsproblemen van de grote steden (zie bijv. Van den Berg e.a., 1979) en de naar verwachting aanhoudende ruime arbeidsmarkt ook in het westen (indicaties hiervan zijn de al eerder vermelde afzwakking van de SIR en de weinig intensieve spreiding van Rijksdiensten);
- zodoende blijven stimuleringsmaatregelen de basis van het beleid vormen, toegepast op gebieden met relatief grote werkloosheid. De trend om daarnaast meer sociale indicatoren in het economische beleid te betrekken is met de Perspectievennota Zuid-Limburg en het Integraal Structuur Plan voor het noorden duidelijk afgebroken ten gunste van een overheersend gewicht voor het werkloosheidsvraagstuk. Regio's waar het werkloosheidsprobleem relatief ernstig zal zijn, zullen voornamelijk te vinden zijn in de gebieden die al dertig jaar dit kenmerk vertonen, namelijk de perifere provincies in vooral het noorden en waarschijnlijk voorlopig ook Limburg (zie eerdere opmerkingen). Provincies waar herstructurering van sterk ruimtelijk geconcentreerde bedrijfstakken tot aanzienlijke werkloosheid kan leiden zijn zonder gedetailleerde prognoses voor de bedrijfstakken niet aan te wijzen;

- bij de stimuleringsmaatregelen zal het zwaartepunt blijven liggen bij indirecte instrumenten, gezien de bestaande politieke machtsverdeling en de visie van de politieke groeperingen op de economische orde. Een fundamenteel andere toepassing van meer direct werkende instrumenten, zoals ontwikkelingsmaatschappijen, valt niet te verwachten;
- bij de indirecte stimuleringsmaatregelen zullen permanente kapitaal-subsidies in diverse vormen de voornaamste rol blijven vervullen om het werk naar de mensen te lokken. De arbeidsmarktsituatie geeft wel aanleiding tot een ruimere toepassing van allerlei vormen van tijdelijke loonkostensubsidies (hetgeen in de loop der jaren zeventig gebeurde) maar waarschijnlijk zal hierbij geen sterke regionale differentiatie nagestreefd worden in de vorm van subsidies per arbeidsplaats voor bepaalde gebieden (dit zou bijvoorbeeld in strijd zijn met het EG oprichtingsverdrag);
- de geringe nationaal-economische groei, die voor de nabije toekomst te verwachten valt, geeft relatief minder mogelijkheden om groei van economische activiteiten af te leiden naar probleemregio's. Meer financiële middelen zullen benodigd zijn om met de gehanteerde indirect werkende maatregelen ongeveer hetzelfde effect te bereiken als in vroegere jaren met een snellere economische expansie. De stijgende trend in de uitgaven voor regionaal beleid zal zodoende verder doorzetten.

Tot zover enkele voorzichtige toekomstverwachtingen. Het lijkt ons weinig zinvol te proberen dit soort verwachtingen in "harde", kwantitatieve cijfers uit te drukken. De onzekerheidsmarges zijn daarvoor te groot. Bieden deze kwalitatieve indicaties wel een voldoende aangrijpingspunt om iets te zeggen over het ruimtelijke werkgelegenheidspatroon voor de jaren tachtig? Dat is maar in beperkte mate het geval. We herinneren er nogmaals aan dat een onderbouwde visie op de nationaal-economische ontwikkeling in zijn totaliteit en onderscheiden naar bedrijfstakken een eerste vereiste is. Daar leveren andere deelstudies binnen dit W.R.R.-project een bijdrage aan, die we hier nog niet beschikbaar hebben.

Om toch enkele toekomstverwachtingen ten aanzien van het ruimtelijke werkgelegenheidspatroon te kunnen produceren gaan we ervan uit dat het grootste deel van de jaren tachtig gekenmerkt zal worden door een zeer zwakke nationale werkgelegenheidsgroei, en daardoor een omvangrijke werkloosheid (zowel open als verborgen). Uit deze verwachting en de boven beredeneerde ontwikkelingen in de lokatieprofielen, valt voor de afzonderlijke provincies een ruwe prognose voor het werkgelegenheidsverloop af te leiden.

- Voor activiteiten in industrie en diensten zal Noord-Brabant een aantrekkelijke lokatie blijven, gezien de elementen van het vestigingsprofiel hier (met name de ligging, beschikbare ruimte, het arbeidsaanbod). Een continuering van relatief hoge groeivoeten van de verschillende bedrijfstakken kan daarom verwacht worden.
- Voor Gelderland en Utrecht geldt dit vooral voor dienstenactiviteiten. Industriële bedrijfstakken krijgen hier te maken met relatief weinig

beschikbare bedrijfsterreinen, en gaven in het recente verleden al relatief lage groeivoeten te zien, zodat te verwachten is dat dit patroon zich verder doorzet.

- Noord- en Zuid-Holland bleken in het voorgaande duidelijk congestieprovincies met een relatief zwakke ontwikkeling van vrijwel alle bedrijfstakken. Het ROB en REB, gericht op stimulering van bevolking en economische activiteiten in bepaalde kernen in deze provincies, aangevuld met een weinig expansief nationaal kader en een ook in het westen over het algemeen ruime arbeidsmarkt zou als resultaat kunnen hebben dat de groeicijfers hier voor met name stuwende dienstenactiviteiten (die het meest gericht zijn op agglomeratievoordelen, vergelijk bijvoorbeeld kantooractiviteiten) relatief beter gaan worden.
- Zeeland heeft vrijwel alle lokatiefactoren mee om over het algemeen een expansieve ontwikkeling van bedrijfstakken te kunnen verwachten. Gezien de smalle basis van de provinciale economie hier moet zo'n groei voor een flink deel allochtoon zijn. De beperkte nationale groeipotentie zwakt evenwel de mogelijkheden voor zo'n allochtone groei behoorlijk af, zodat een niet-uniform gunstig groeipatroon eerder te verwachten is. De perspectieven voor regionaal-verzorgende activiteiten zijn gunstiger dan in het verleden, vanwege een hogere groei voet van de bevolking en de expansie van stuwende industriële bedrijvigheid.
- Voor de drie noordelijke provincies geldt dat het lokatieprofiel ten dele gunstig is (met name beschikbare bedrijfsterreinen en arbeidskrachten), maar het nationale gesternte beperkt de mogelijkheden zeer drastisch. Het regionale beleid zal voor een gedeeltelijke compensatie zorgen. Voor Groningen lijken voor zowel verzorgende als stuwende activiteiten de kansen het slechts (gezien het bevolkingsverloop, de ongunstige ligging en de trends uit het verleden). Friesland en Drenthe bieden betere kansen voor verzorgende activiteiten (o.a. snelle bevolkingsgroei) en voor arbeidsgerichte stuwende bedrijven. Aangezien beschikbare arbeid bij een algemeen ruime arbeidsmarkt een weinig discriminerende factor is, zal deze factor in deze provincies positief werken als een voldoende aanvulling vanuit het regionale beleid plaatsvindt. Gezien de opbouw van de beroepsbevolking zal de werkgelegenheid relatief lager gekwalificeerd zijn dan elders in het land.
- Overijssel had, afgezien van herstructureringsproblemen, in het verleden geen ongunstig werkgelegenheidsverloop. Voor de nabije toekomst lijkt deze provincie wat lokatiefactoren betreft niet te kunnen concurreren met de intermediaire provincies Gelderland en Noord-Brabant (afgezien van het deel van Overijssel wat ten opzichte van de centrumprovincies gunstig gelegen is en daardoor met name aantrekkelijk is voor sommige stuwende diensten), terwijl een redelijk ruime arbeidsmarkt géén zwaarwegende factor meer vormt in de gewijzigde nationale context. Over het algemeen zou daarom een wat slechtere relatieve ontwikkeling verwacht kunnen worden, met een uitzondering voor verzorgende activiteiten (gezien de redelijk snelle bevolkingsgroei).
- Voor Limburg ten slotte gelden een aantal positieve lokatiefactoren

(arbeidsaanbod, beschikbaar industrieterrein, internationale ligging, intensief regionaal beleid) die, in geval van een gunstig nationaal perspectief, een flinke groeipotentie zouden impliceren. Nu de nationale context op weinig expansie duidt, zijn deze groeimogelijkheden beperkter, maar wel duidelijk beter dan die van de andere probleemregio: het noorden. Voor verzorgende activiteiten biedt de hoge bevolkingsgroei een basis voor relatief gunstige groei. Ook voor overige activiteiten mag, indien het regionale beleid intensief van toepassing blijft, een relatief gunstig groeicijfer verwacht worden, hoewel achterblijvend bij de buurprovincie Noord-Brabant (met een nationaal gunstiger ligging).

6.5. Enkele "vergeten" factoren

In deze paragraaf willen we enkele factoren aanstippen, die in bovenstaande beschouwing nog geen aandacht kregen, maar die misschien tot belangrijke trendbreuken in het ruimtelijke ontwikkelingspatroon kunnen leiden. Over deze factoren bestaat echter zoveel onzekerheid, dat we een afzonderlijke behandeling ervan geschikter vinden.

1. De beslissing over inpoldering van de Markerwaard en over de bestemming na eventuele inpoldering is voor de werkgelegenheidsperspectieven van Noord-Holland belangrijk. Momenteel is niet te voorzien welke consequenties voor de jaren tachtig hiervan te verwachten zijn.
2. Voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de landbouw (die we boven buiten beschouwing lieten) speelt de vraag of de opkomst van arbeidsintensievere methoden in de "alternatieve hoek" tot een significante doorbraak zal leiden. Het officiële landbouwbeleid gaat hier niet van uit, maar de consumptievoorkeuren zouden best zodanig kunnen wijzigen dat meer arbeidsintensieve produktiemethoden in veeteelt, akkerbouw en tuinbouw economisch haalbaar worden.
3. Voor de mijnbouw valt niet te voorzien of kolenwinning op uitgebreide schaal in de prognoseperiode weer economisch aantrekkelijk wordt. Deskundigen hebben hierop tegengestelde visies.
4. Over ruimtelijke consequenties van toepassingen van een mogelijk nieuwe golf van innovaties (chips, robots, DNA-technologie) valt weinig met zekerheid te zeggen. In de gebruikelijke visie op de ruimtelijke spreiding van toepassingen van innovaties vormen in de eerste fase daarvan vooral stedelijke agglomeraties een aantrekkelijk produktiemilieu (zie Richardson, 1978 en onze eerdere bespreking van de produktcyclus). Deze visie is echter niet empirisch getoetst (ook Abcouwer en Vonk, 1977, wijzen op deze onduidelijkheid). Met name vanwege de aanwezigheid van multiregionale ondernemingen valt eerder een meer uniform toepassingspatroon te verwachten, zeker in een klein land als Nederland. Een fundamentele breuk in historische ontwikkelingstendensen ten gevolge van agglomeratieregio's is daarom door deze factor niet te verwachten. Nog een ander mogelijk effect verdient hier vermelding. Indien een schoksgewijze toename van de arbeidsproductiviteit bij bijvoorbeeld traditionaal arbeidsintensieve produktieprocessen mogelijk is (m.b.v.

robots b.v.), zou de concurrentiepositie van men name zwakke regio's (waar zulke activiteiten nogal veel voorkomen) ten opzichte van de "lage-loon landen" wellicht verbeteren, wat de tendens van toenevende internationalisering van de bedrijvigheid, ten koste van vooral de traditionele probleemregio's (Jansen, 1979) zou kunnen afbreken. Of dit een realistische visie is, hangt vooral af van de vraag welke mutaties in produktietechnieken te verwachten zijn. In de context van deze voorstudie valt daarop geen antwoord te geven.

6.6. Naar een ander regionaal economisch beleid?

Tot slot van dit rapport willen we nog ingaan op het meest beleidsrelevante onderdeel van de probleemstelling. Is de te verwachten werking van het beleidsinstrumentarium zodanig, dat een totaal andere opzet van het beleid overweging verdient? In dit hoofdstuk is duidelijk gemaakt dat we niet verwachten dat de huidige beleidsinstrumenten voldoende zijn om de traditionele taakstelling: wegwerken van de regionale component in de regionale werkloosheid, te realiseren. Daarbij komt nog dat de werkgelegenheidsdoelstelling in het regionaal beleid ook een kwalitatieve component bezit, met name het streven naar een meer gevarieerde werkgelegenheidsstructuur (zie hoofddoelstelling H2 in de Verstedelijkingsnota 1976, deel 2a, p. 242). Uit de bespreking van het instrumentarium is gebleken dat dit niet zo selectief wordt toegepast, dat een gerichte beïnvloeding van de werkgelegenheidsstructuur plaatsvindt.

Het bestaande stelsel van beleidsinstrumenten vormt voornamelijk een afspiegeling van de maatschappelijke machtsverdeling, en kan daarom niet echt fundamenteel ter discussie gesteld worden.

Rommelen in de marge behoort wèl tot de mogelijkheden. Welke aanpassingen zouden dan nuttig kunnen zijn, om de kans op realiseren van de doelstellingen te vergroten?

- Er lijkt veel voor te zeggen om het instrumentarium duidelijker te richten op het werkgelegenheidsdoel, waarvoor het uiteindelijk dient. Dit zou kunnen middels subsidies per arbeidsplaats, welke in de probleemregio's dan een permanent karakter zouden moeten hebben (immers het concurrentienadeel van het merendeel van deze regio's is door hun ligging permanent). Verder zouden deze subsidies zowel nieuwe als bestaande arbeidsplaatsen moeten betreffen, in alle bedrijfstakken (waarmee de landbouw en de dienstensector, ook de verzorgende, in het regionale beleid een meer adequate plaats zouden krijgen dan nu het geval is). We gaan hier niet in op voor- en nadelen van zulke regionale arbeidsplaatsentoeslagen. Een informatieve bespreking daarvan is o.a. te vinden in Richardson, 1978.
- Is omzetting van investeringssubsidies in arbeidsplaatsentoeslagen maatschappelijk niet haalbaar (waar het inderdaad op lijkt, gezien discussies in de jaren zeventig) dan zou in elk geval een meer uniform stelsel van investeringspremies nagestreefd moeten worden. De verschillende premies zouden in één stelsel ondergebracht kunnen worden, waarbij de regionale component in de premies niet voornamelijk

op nieuwe activiteiten (nieuwe vestigingen of uitbreidingen) toegepast moet worden, maar ook op bijvoorbeeld vervanging van bestaande produktiemiddelen (hetgeen reeds het geval is voor de regionale WIR-toeslagen). Een uitbreiding tot verzorgende diensten en landbouw ligt in dat geval voor de hand (in overeenstemming met de WIR). Met deze veranderingen zou de regulering van het verloop van bestaande arbeidsplaatsen groter kunnen worden.

- Beide bovengenoemde subsidievormen hebben een erg globaal en weinig selectief karakter. Voor de investeringssubsidies is er wél sprake van een zekere nationaal werkende selectiviteit via toeslagen voor bepaalde "facetten" van investeringen. Willen we dit instrumentarium hanteren voor het bereiken van de kwalitatieve regionale werkgelegenheidsdoelstelling dan zouden we kunnen denken aan een regionaal-sectorale selectiviteit of een regionaal-facetgerichte selectiviteit. De eerste mogelijkheid, een integratie van regionaal en sectoraal beleid (zoals veelvuldig bepleit, bijv. in Paelinck, 1973 en SER, 1978, maar nooit concreet uitgewerkt) via naar bedrijfstakken gedifferentieerde regionale premies lijkt weinig garantie te bieden op realisering van de doelstelling. De variatie van arbeidsplaatsen binnen bedrijfstakken is daarvoor te groot. De tweede mogelijkheid lijkt aantrekkelijker en zou uit te werken zijn door voor het facet arbeidsplaatsenkwaliteit (bijv. te meten met vereiste scholingsniveau) regionaal gedifferentieerde premies te hanteren.
- Zowel de kwantitatieve als de kwalitatieve regionale werkgelegenheidsdoelstelling lijken beter haalbaar via een stelsel van direct werkende instrumenten. Voor Groot-Brittannië, waar deze maatregelen intensiever gebruikt zijn dan in Nederland, vonden Moore en Rhodes, 1976 dat het stelsel van investeringsvergunningen in het verleden het meest effectieve instrument was voor beïnvloeding van de vestiging van industriële bedrijven. Andere maatregelen waarmee beide onderdelen van de doelstelling gediend zijn, zijn spreiding van Rijksdiensten en activiteiten van regionale ontwikkelingsmaatschappijen. In Nederland worden deze drie "directe" maatregelen echter maar zwak toegepast, zodat ook de effecten ervan weinig indrukwekkend kunnen zijn. Een geleidelijk iets grotere plaats voor dit soort instrumenten zou echter bij de bestaande maatschappelijke machtsverdeling toch wel realiseerbaar kunnen zijn.
- hoewel regionale werkloosheid het resultaat is van ontwikkelingen aan vraag- en aanbodkant van de arbeidsmarkt, is het regionale beleid vooral gericht op de vraagkant. Het is in feite een werkgelegenheidsbeleid (zie ook bijv. Abcouwer, e.a., 1977 voor deze visie). Gezien het huidige migratiepatroon, met vestigingsoverschotten in traditioneel zwakke regio's als Drenthe en Friesland, is het de vraag of het anti-werkloosheidsbeleid niet effectiever zou zijn, als geprobeerd werd het aanbod van arbeidskrachten intensiever te beïnvloeden. De bestaande migratieregelingen in Nederland stellen weinig voor en beogen zelfs ten dele immigratie in deze probleemregio's te bevorderen. Een gedifferentieerd (afhankelijk van de regionale arbeidsmarkt in regio van vertrek en bestemming) stelsel van hoge migratiepremieën en eventueel migratieheffingen zou waarschijnlijk voor sommige regio's

een belangrijke aanvulling op het werkgelegenheidsbeleid kunnen vormen (de premies moeten dan wel echt hoog zijn, om de nogal grote immobiliteit van arbeidskrachten te doorbreken).

6.7. Afsluiting

In dit rapport zijn nogal wat aspecten van regionale ontwikkeling aan de orde geweest. De veelheid van deze aspecten, en het ontbreken van "gevestigde" visies op hun samenhang bij het regionale ontwikkelingsproces, hebben ertoe geleid dat dit rapport bij de lezer misschien meer vragen oproept dan het beantwoordt. Zeker wat de toekomst betreft is er sprake van grote onzekerheid. Het is gelukkig wèl zo, dat met zo'n onzekerheid best te leven valt, zoals in het verleden gebleken is.

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Abcouwer, N. en F. Vonk, 1977. Ruimtelijke ordening en werkgelegenheidsspreiding, Stedebouw en Volkshuisvesting, p. 212-225.
- Abcouwer, N., M. de Smidt en F. Vonk, 1977. Bezinning op het regionaal beleid, Stedebouw en Volkshuisvesting, p. 413-424.
- Bartels, C.P.A., 1977. Economic aspects of regional welfare: income distribution and unemployment, Nijhoff, Leiden.
- Bartels, C.P.A., 1979. Reactions to discrepancies at spatial labour markets. An empirical analysis for the Netherlands, Research Memorandum, Economische Faculteit, Universiteit Groningen.
- Bartels, C.P.A. en S.Y. Roosma, 1979. De dienstensector in het regionale beleid, ESB, vol. 64, p. 311-316, 342-347.
- Berzeg, K., 1978. The empirical content of shift-share analysis, Journal of Regional Science, vol. 18, p. 463-469.
- Beumer, L. en W.T.M. Molle, z.j. Ontwikkeling van de werkgelegenheid per bedrijfsklasse en gewest, verslag fase IIA, NEI, Rotterdam.
- CPB, 1973. Een regionaal arbeidsmarktmodel, CPB, 's-Gravenhage.
- CPB, 1976. De Nederlandse economie in 1980, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- CPB, 1979. Centraal economisch plan 1979, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Cremers, W., 1975. Een kwart eeuw regionaal overheidsbeleid; machtelooosheid van de regio's door nevenvestigingen, scriptie Sociologisch Instituut, Universiteit Groningen.
- De Smidt, M., 1979. Kantoren en de stad, preadvies Jubileumcongres "Dynamiek van de stedelijke ontwikkeling", NEI, Rotterdam.
- Emmerson, R., R. Ramanathan en W. Ramm, 1975. On the analysis of regional growth patterns, Journal of Regional Science, vol. 15, p. 17-28.
- Erickson, R.A. en Th.R. Leinbach, 1979. Characteristics of branch plants attracted to nonmetropolitan areas, in: R.E. Lonsdale en H.L. Seyler, Nonmetropolitan Industrialisation, Winston, Washington, p. 57-78.
- ETI's, 1977. De regionale werkgelegenheid voor loontrekkers in 1963 en 1975, publikatie van de gezamenlijke ETI's.
- Grit, S., H. de Weert en E. Wever, 1977. Industriële bedrijfsverplaatsing in Overijssel en Noord-Brabant, Nijmeegse Geografische Cahiers, no. 9, Nijmegen.
- Integraal Structuur Plan Noorden des Lands, 1979. Beleidsrapport aan de Tweede Kamer, Zitting 1978-1979, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Jansen, A.C.M., 1979. Some consequences and implications of large Dutch industrial corporations for the spatial economic structure of the Netherlands 1960-1978, Universiteit van Amsterdam.
- Jansen, A.C.M. en M. de Smidt, 1974. Industrie en ruimte. De industriële ontwikkeling van Nederland in een veranderend sociaal-ruimtelijk bestel, Van Gorcum, Assen.
- Klaassen, L.H. en J.H.P. Paelinck, 1972. Asymmetry in shift and share analysis, Regional and Urban Economics, vol. 2, p. 256-261.

- Lambooy, J.G. en J.H. Huizinga, 1977. Het nieuwe Westen des Lands. Balans van 20 jaar ontwikkeling, Intermediair, vol. 13, no. 12.
- Lasuen, J.R., 1971. Venezuela: an industrial shift-share analysis 1941-1961, Regional and Urban Economics, vol. 1, p. 153-220.
- Ledent, J., 1978. Regional multiplier analysis: a demometric approach, Environment and Planning A, vol. 10, p. 537-560.
- Mangé, E.A., 1977. Naar een gemeenschappelijk regionaal beleid, ESB, vol. 62, p. 1000-1005.
- Molle, W.T.M., 1977. Industrial mobility. A review of empirical studies and an analysis of the migration of the city of Amsterdam, Regional Studies, vol. 11, p. 323-335.
- Molle, W.T.M. en L. Beumer, z.j.. Ontwikkeling van de werkgelegenheid per bedrijfsklasse en gewest, verslag fase IIIA, NEI, Rotterdam.
- Moore, B. en J. Rhodes, 1976. Regional economic policy and the movement of manufacturing firms to development areas, Economica, vol. 43, p. 17-31.
- NEI, 1978. De ontwikkeling van de werkgelegenheid per bedrijfsklasse en per gewest in Nederland, fase I: werkgelegenheidsgegevens deel II: Statistische resultaten, NEI, Rotterdam.
- Nguyen, D.T. en M.L. Martinez Salvidar, 1979. Pattern of agricultural growth in Mexican States, 1960-71: a shift and share analysis, Regional Studies, vol. 13, p. 161-179.
- Norton, R.D. en J. Rees, 1979. The product cycle and the spatial decentralization of American manufacturing, Regional Studies, vol. 13, p. 141-151.
- Nota Regionaal sociaal-economisch beleid 1977-1980, 1977. Nota aan de Tweede Kamer, Zitting, 1976-1977, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Oosterhaven, J. en J. van Loon, 1979. Sectoral structure and regional wage differentials: a shift and share analysis on 40 Dutch regions for 1973, TESG, vol. 70, 3-16.
- Paelinck, J.H.P., 1973. Hoe doelmatig kan regionaal en sectoraal beleid zijn?, Stenfert Kroese, Leiden.
- Paraskevopoulos, C.C., 1974. Patterns of regional economic growth, Regional and Urban Economics, vol. 4, p. 77-105.
- Parr, J.B., 1979. Regional economic change and regional spatial structure: some interrelationships, Environment and Planning A, vol. 11, p. 825-837.
- Pellenbarg, P.H., 1976, 1977. Bedrijfsmigratie in Nederland, Een onderzoek naar migratiemotieven en hun betekenis voor regionale ontwikkeling, Deel I Terreinverkenning (1976); Deel II Onderzoekresultaten (1977), Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit, Groningen.
- Pellenbarg, P.H., 1979. Bedrijfsmigraties, praktijk en theorie; in: Vestigingstendensen en bedrijfsmobiliteit, uitgave van het KNAG n.a.v. studiedag 8-6-1979, p. 17-50.
- Perspectievennota Zuid-Limburg, 1978. Nota aan de Tweede Kamer, Zitting 1977-1978, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Pinder, D., 1976. Studies in industrial geography: The Netherlands, Dawson, Folkestone.
- Reinink, G.J., 1970. Industriële bedrijfsmigratie in Nederland in de jaren 1950-1962. Een onderzoek naar verplaatsingsfactoren, SISWO, Amsterdam.

- REO, 1979. Regionaal economisch onderzoek regio Arnhem, Arnhem.
- Richardson, H.W., 1978. Regional and Urban Economics, Penguin, Harmondsworth.
- Rompelman, D.A., 1979. Recente ontwikkelingen op de kantorenmarkt in Nederland, bijdrage studiedag "Geografie en Kantoren", KNAG, Amsterdam.
- RPD, 1979. Jaarverslag Rijksplanologische Dienst, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Selectieve Groei, Economische Structuurnota, 1976. Nota aan de Tweede Kamer, Zitting 1975-1976, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- SER, 1978. Advies inzake de hoofdlijnen van het regionale sociaal-economische beleid en Nota over het regionale werkgelegenheidsbeleid, Den Haag.
- Siegers, J.J., 1979. Enkele kwantitatieve arbeidsmarktaspecten, in: S.L. Kwee, e.a., Nederland op weg naar een post-industriële samenleving?, Van Gorcum, Assen, p. 74-81.
- Smit, R.J., 1976. Regionaal beleid in de Europese Gemeenschap, Intermediair, vol. 12, no. 9 en 10.
- Stilwell, F.J.B., 1969. Regional growth and structural adaptation, Urban Studies, vol. 6, p. 162-178.
- Suijker, W.B.C., 1979. Verslag van een experiment met betrekking tot de herschatting van het regionaal arbeidsmarktmodel (RAM): de industrievergelijking, CPB, afd. Regionale Planning, Den Haag.
- Tamsma, R., 1977. Stimulering en herstructureringsgebieden (SG en HG). Een kwart eeuw regionaal beleid, Geokrante, no. 8, p. 2-17.
- Van de Vooren, F.W.C.J., 1979. Gezichtspunten voor een geregionaliseerd economisch beleid, ESB, vol. 64, p. 8-14.
- Van den Berg, L., I.J. Boeckhout en J. van der Meer, 1979. Stedelijke dynamiek in Nederland, ESB, vol. 64, p. 888-895.
- Van Delft, A., B.A. van Hamel en H. Hetsen, 1977. Een multi-regionaal model voor Nederland, paper Nederlandstalige studiedag RSA, Rotterdam.
- Van der Harst, M.C. en J.A.M. Klaver, 1978. WIR. Een praktische toelichting, Kluwer, Deventer.
- Van Duijn, J.J., 1975a. The cyclical sensitivity to unemployment of Dutch provinces, 1950-1972. Regional Science and Urban Economics, vol. 5, p. 107-132.
- Van Duijn, J.J., 1975b. De doelmatigheid van het regionaal-economisch beleid in Nederland in de jaren zestig. Tijdschrift voor economische en sociale geografie, vol. 66, p. 258-271.
- Van Duijn, J.J., 1978. Dating postwar business cycles in the Netherlands, 1948-1976, De Economist, vol. 126, p. 474-504.
- Van Duijn, J.J., 1979. De betekenis van een innovatie-georiënteerd regionaal beleid voor Nederland, Beleid en Maatschappij, vol. 6, p. 162-171.
- Van Ginkel, J.A. en J.J. Harts, 1979. Bevolkingsspreiding en mobiliteit, in: S.L. Kwee, e.a., Nederland op weg naar een post-industriële samenleving?, Van Gorcum, Assen.
- Vanhove, N., 1962. De doelmatigheid van het regionaal-economisch beleid in Nederland, Hilversum.

Vergoossen, Th.W.M. en E. Wever, 1979. Regionale ongelijkheid en onderwijs, ESB, vol. 64, p. 194-197.

Verstedelijkingsnota, 1976. Derde nota over de ruimtelijke ordening, deel 2a: beleidsvoornemens, Nota aan de Tweede Kamer, Zitting 1975-1976, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

Verstedelijkingsnota, 1977. Derde nota over de ruimtelijke ordening, deel 2d: regeringsbeslissing, Nota aan de Tweede Kamer, Zitting 1976-1977, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

Wever, E., 1971. Enkele aspecten van de industriële ontwikkeling in Nederland tussen 1950 en 1963, Nijmeegse Geografische Cahiers, no. 1, Nijmegen.

Jansen, A.C.M., M. de Smidt en E. Wever, 1979. Industrie en Ruimte. De industriële ontwikkeling van Nederland in een veranderend sociaal-ruimtelijk bestel, Van Gorcum, Assen.

In de reeks «Vorstudies en achtergronden» zijn tot nu toe verschenen:

In de eerste Raadsperiode:

W.A.W. van Walstijn e.a.: Kansen op Onderwijs: een literatuurstudie over ongelijkheid in het Nederlandse onderwijs (1975)*

I.J. Schoonenboom en H.M. in 't Veld-Langeveld: de emancipatie van de vrouw (1976)*

G.R. Mustert: Van dubbeltjes en kwartjes: een literatuurstudie over de ongelijkheid in de Nederlandse inkomensverdeling (1976)

IVA/Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg: De verdeling en de waardering van de arbeid; een studie over ongelijkheid in het arbeidsbestel (1976)

«Adviseren aan de overheid», met bijdragen van economische, juridische en politicologische bestuurskundigen (1977)

Verslag Eerste Raadsperiode: 1972-1977

In de tweede Raadsperiode:

J.J.C. Voorhoeve: Internationale macht en interne autonomie - Een verkenning van de Nederlandse situatie (1978)

W.M. de Jong: Techniek en wetenschap als basis voor industriële innovatie - Verslag van een reeks van interviews (1978)

R. Gerritse/Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven: De publieke sector: ontwikkeling en waardevorming - Een vooronderzoek (1979)

Vakgroep Planning en Beleid/Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht: Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief (1979)

R. Penninx: Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? Opgenomen in rapport nr. 17 (1979)

De quartaire sector - Maatschappelijke behoeften en werkgelegenheid - Verslag van een werkconferentie (1979)

W. Driehuis en P.J. van de Noord: Productie, werkgelegenheid en sectorstructuur in Nederland 1960-1985

Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

S.K. Kuipers, J. Muysken, D.-J. van den Berg en A.H. van Zon: Sectorstructuur en economische groei: een eenvoudig groeimodel met zes sectoren van de Nederlandse economie in de periode na de tweede wereldoorlog

Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

F. Muller, P.J.J. Lesuis en N.M. Buxhoorn: Een multisectormodel voor de Nederlandse economie in 23 bedrijfstakken

F. Muller: Veranderingen in de sectorstructuur van de Nederlandse economie 1950-1990

Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

A.B.T.M. van Schaik: Arbeidsplaatsen, bezettingsgraad en werkgelegenheid in dertien bedrijfstakken

Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

A.J. Basoski, A. Budd, A. Kalff, L.B.M. Mennes, F. Racké en J.C. Ramaer: Exportbeleid en Sectorstructuurbeleid

Preadviezen bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

J.J. van Duijn, M.J. Ellman, C.A. de Feyter, C. Inja, H.W. de Jong, M.L. Moggendorff en P. VerLoren van Themaat: Sectorstructuurbeleid: mogelijkheden en beperkingen

Preadviezen bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

C.P.A. Bartels: Regio's aan het werk; ontwikkelingen in de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten in Nederland

Studie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

M. Th. Brouwer, W. Driehuis, K.A. Koekoek, J. Kol, L.B.M. Mennes, P.J. van den Noord, D. Sinke, K. Vijlbrief en J. van Ours: Raming van de finale bestedingen en enkele andere grootheden in Nederland 1985

Technische nota's bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

J.A.H. Bron: Arbeidsaanbod-projecties 1980-2000 (1980)

* Uitverkocht

De Raad heeft tot nu toe de volgende Rapporten aan de Regering uitgebracht:

In de eerste Raadsperiode:

1. Europese Unie
2. Structuur van de Nederlandse economie
3. Energiebeleid
Gebundeld in één publikatie (1974)*
4. Milieubeleid (1974)*
5. Bevolkingsprognose (1974)*
6. De organisatie van het openbaar bestuur (1975)*
7. Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale Migratie (1976)
8. Buitenlandse invloeden op Nederland:
Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)
9. Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)
10. Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1976)
11. Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)
12. Externe adviesorganen van de centrale overheid (1977)
13. «Maken wij er werk van?»
Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven
14. Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)
15. De komende vijftientig jaar – Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)
16. Over sociale ongelijkheid – Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)

In de tweede Raadsperiode:

17. Etnische minderheden (1979)
 - A. Rapport aan de Regering
 - B. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?
18. Plaats en toekomst van de Nederlandse Industrie (1980)
19. Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel I: Een poging tot uitlokking (1980)

* Uitverkocht

Alle publikaties van de Raad zijn verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, Christoffel Plantijnstraat 1, 's-Gravenhage, tel. 070 - 78 99 11.

